

Господарське право (загальна частина)

Універсальне право

2.	Визначення й ознаки суб'єкта господарювання.....	128
3.	Загальна характеристика видів суб'єктів господарювання в Україні.....	137
4.	Утворення, установчі документи та легітиміація суб'єкта господарювання.....	141
5.	Припинення діяльності суб'єкта господарювання.....	152
Розділ 5. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОКРЕМИХ ВИДІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЬСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....		
1.	Поняття та види підприємств в Україні.....	165
2.	Визначення, ознаки та класифікація господарських товариств.....	178
3.	Правове становище індивідуальних підприємців в Україні.....	196
Розділ 6. МАЙНОВА ОСНОВА ГОСПОДАРЮВАННЯ.....		
1.	Поняття майна суб'єктів господарювання.....	203
2.	Види майна суб'єктів господарської діяльності.....	208
3.	Поняття та зміст правового режиму майна господарюючих суб'єктів.....	216
Розділ 7. ГОСПОДАРЬСЬКІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.....		
1.	Поняття господарського зобов'язання.....	232
2.	Основні види та сторони господарських зобов'язань.....	235
3.	Підстави виникнення господарських зобов'язань.....	241
4.	Загальні умови виконання господарських зобов'язань.....	244
5.	Забезпечення виконання господарських зобов'язань.....	249
6.	Загальні умови припинення господарських зобов'язань.....	254
7.	Розірвання господарського зобов'язання.....	256
8.	Недійсність господарського зобов'язання.....	264
Розділ 8. ГОСПОДАРЬСЬКИЙ ДОГОВІР.....		
1.	Поняття та види господарських договорів.....	268
2.	Форма господарського договору.....	275
3.	Зміст господарського договору.....	282
Розділ 9. ГОСПОДАРЬСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....		
1.	Визначення, ознаки та види господарсько-правової відповідальності.....	300
2.	Мета й функції господарсько-правової відповідальності.....	308

3.	Принципи господарсько-правової відповідальності.....	310
4.	Підстави, межі та строки реалізації господарсько-правової відповідальності.....	319
5.	Господарські санкції як правові засоби відповідальності у сфері господарювання.....	330

Перелік умовних скорочень

Бюджетний кодекс України — БК України
Водний кодекс України — ВК України
Господарський кодекс України — ГК України
Господарський процесуальний кодекс України — ГПК України
Земельний кодекс України — ЗК України
Кодекс адміністративного судочинства України — КАС України
Кодекс законів про працю України — КЗпП України
Кодекс України про адміністративні правопорушення — КУпАП України
Кодекс торговельного мореплавства - КТМ
Кодекс України про надра - КУпН
Кримінальний кодекс України — КК України
Кримінально-процесуальний кодекс України — КПК України
Лісовий кодекс України — ЛК України
Митний кодекс України — МК України
Податковий кодекс України — ПК України
Сімейний кодекс України — СК України
Цивільний кодекс України — ЦК України
Цивільний процесуальний кодекс України — ЦПК України

Розділ 1 ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ЗАКОНОДАВСТВО

1. Господарське право як галузь вітчизняного права

Питання про господарське право як галузь права у вітчизняній юриспруденції до останнього часу висвітлювалося неоднозначно. Із цього приводу сформувалися три основні позиції. Прихильники першої з них (С.М. Братусь, Р. О. Халфина, Г. К. Матвеев, Я. М. Шевченко, А. С. Довгерт та ін.) вважали господарське право не самостійною галуззю права, а своєрідним поєднанням цивільно-правових та адміністративно-правових норм, що діють у сфері господарювання.

Друга позиція полягає у визнанні господарського права самостійною галуззю права, яка не має нічого спільного з іншими галузями (Г.Л. Знаменський, В. В. Лаптев, В. К. Мамутов, І.Г. Побірченко та ін.).

Згідно із третьою точкою зору, що найбільше відповідає життєвим реаліям, господарське право є комплексною галуззю права, в якій зібрані правові норми основних галузей права, приурочені до одного предмета правового регулювання (її прихильниками є С. С. Алексєєв, О. А. Беляневич, Ю. К. Толстой, О. А. Пушкін, Ю. С. Шемшученко та ін.)¹.

Як відомо, поділ системи права на галузі здійснюється за певними критеріями, якими виступають, зокрема, предмет і метод правового регулювання. При цьому предмет правового регулювання визначається як

¹ Шелухін М. Л. Господарське право: Навчальний посібник у схемах і таблицях / За заг. ред. канд. юрид. наук, доц. Шелухіна М. Л. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 10.

основний, первинний критерій, а метод як додатковий і другорядний. Отже, передусім слід визначитися стосовно предмету правового регулювання господарського права.

Предмет правового регулювання господарського права — господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1 ГК України)¹.

З приводу даного визначення насамперед слід звернути увагу на те, що в його тексті використані декілька категорій господарського права, що мають важливе значення (при цьому, їх легальні визначення доповнюються доктринальними коментарями), а саме — господарські відносини, господарська діяльність, суб'єкти господарювання та учасники відносин у сфері господарювання.

Учасниками відносин у сфері господарювання, згідно ст. 2 ГК України, є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Головне значення даної статті полягає в тому, що в ній уперше в господарському законодавстві чітко окреслене коло учасників відносин у сфері господарювання. Справа в тому, що всі згадані у цій статті «учасники» поодинокі згадувалися у тих чи інших господарсько-правових актах і відігравали значну роль у різних правовідносинах. Однак лише кодифікація дала можливість узагальнити таку участь і зробити вичерпний перелік її представників, який допомагає більш чіткому визначенню понять «господарські відносини» і «господарські правовідносини». Таким чином і виникло узагальнююче поняття «учасник відносин у сфері господарювання».

Узагальнення, про яке йшлося вище, не позбавляє юридичної специфіки кожний різновид учасників відносин у сфері господарювання.

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18—22. — Ст. 144 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

Наприклад, тільки питанням правового статусу суб'єкта господарювання (а не провідний учасник відносин у сфері господарювання) присвячено майже 80 статей (розд. II «Суб'єкти господарювання»). Важливо врахувати й той факт, що поняття «суб'єкт господарювання» отримало закріплення у Конституції України (ч. 4 ст. 13 Конституції України — «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом»)¹. Чимало статей ГК України присвячено й визначенню правового статусу інших учасників відносин у сфері господарювання.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством (ч. 1 ст. 55 ГК України).

Ознаками суб'єктів господарювання, відповідно до вказаної статті є:

- наявність статусу учасника господарських відносин;
 - безпосереднє здійснення господарської діяльності;
 - наділення господарською компетенцією — сукупністю господарських прав та обов'язків;
 - майнова відокремленість;
 - самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.
 - У науковій літературі до визначених у ч. 1 ст. 55 ГК України додають:
 - визначеність організаційно-правової форми, тобто сукупності майнових та організаційних відмінностей, засобів формування майнової бази, особливостей взаємодії власників, засновників, учасників;
 - легітимація суб'єкта господарювання, тобто державне підтвердження законності існування та діяльності його саме як суб'єкта господарювання.
- ¹ За логікою законодавця, суб'єкт господарювання як учасник відносин у сфері господарювання має особливий правовий статус тому, що він

¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/конституція%20україни>.

безпосередньо здійснює господарську діяльність. Усі інші учасники не мають такої ознаки, хоча їх дії так чи інакше конкретно пов'язані саме з такою діяльністю. Наприклад, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не визнаються суб'єктами господарювання (ч. 1 ст. 8 ГК України). Однак вони можуть впливати на здійснення господарської діяльності, якщо наділені відповідною господарською компетенцією.

Деяких пояснень у контексті переліку учасників господарських відносин потребує поняття «споживачі». Кодекс не дає визначення цього поняття.

В іншому акті господарського законодавства, а саме — у ст. 1 Закону України «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 р., споживача товарів визначено як фізичну або юридичну особу, що придбаває товар¹.

Проте ГК України, назвавши споживачів учасниками відносин у сфері господарювання, маєтея на увазі саме юридичних осіб — організації, які споживають результати господарської діяльності, незалежно від того, чи є вони господарюючими або негосподарюючими суб'єктами (ст. 175 ГК України).

Відповідно до цього не є учасниками відносин у сфері господарювання споживачі — фізичні особи, права яких визначені окремим законодавством (згідно п. 22 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції закону від 1 грудня 2005 р. споживач — фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника (офіційне тлумачення положень пункту 22 ст. 1 Рішення Конституційного Суду № 15-рп/2011 від 10.11.2011).

Під господарською діяльністю у ГК України (ст. 3) розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

У цьому визначенні можна виділити кілька ознак господарської діяльності.

¹ Закон України «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 р. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/pro%20природні%20монополії>

² Закон України «Про захист прав споживачів» у редакції закону від 1 грудня 2005 р. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

Насамперед саме слово «діяльність» означає систематичні дії членів суспільства, їхніх об'єднань, спрямовані на досягнення певного результату.

Змістом цих дій є виготовлення та реалізація продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру.

Метою — задоволення суспільних потреб у відповідних благах, які повинні мати цінову визначеність, тобто функціонувати як товар.

Особливістю господарської діяльності є також її суб'єкти — не будь-які особи, а лише ті з них, які, відповідно до вимог ГК України, визнаються суб'єктами господарювання.

Діяльність таких осіб здійснюється не тільки в їх власних (приватних) інтересах (зазвичай з метою отримання прибутку від реалізації вироблених благ), а й в інтересах суспільства (для задоволення певних суспільних потреб в продукції, роботах, послугах).

Задоволення суспільних потреб у певних благах вимагає від виробника відповідних знань, навичок, організації, засобів, що зумовлює професійні засади здійснення господарської діяльності.

Отже, з урахуванням зазначених ознак, можна дати таке доктринальне визначення господарської діяльності — це така суспільно-корисна діяльність суб'єктів господарювання щодо виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою їх реалізації за плату (як товару), що ґрунтується на поєднанні приватних і публічних інтересів, здійснюється професійно та визнає значного регулювання з метою соціального спрямування економіки.

Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва — підприємцями.

Господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність).

Діяльність не господарюючих суб'єктів, спрямована на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування, що здійснюється за участі або без участі суб'єктів господарювання, є господарчим забезпеченням діяльності негосподарюючих суб'єктів.

Крім зазначеного слід зауважити, що у ст. 1 ГК України також визначена спрямованість на регулювання й охорону господарських відносин, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності.

Адже господарська діяльність за своєю сутністю є поєднанням майнових і організаційних елементів: щоб виробити та реалізувати продукцію, виконати роботу або надати певну господарську послугу господар (підприємець чи інший суб'єкт) на свій розсуд організує використання необхідного для цього майна; з іншого боку організаційний аспект господарської діяльності має і зовнішній вияв (наприклад, підприємство може входити до складу господарського об'єднання й зазнавати певний організаційний вплив з боку зазначеної структури; водночас організаційний вплив відчуває також підприємство у стосунках із державними органами, які мають визначену господарську компетенцію).

Господарські відносини — суспільні відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарські правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, котрі виникають у сфері господарювання щодо організації та безпосереднього здійснення господарської діяльності, характеризуються особливим суб'єктним складом, поєднанням організаційних і майнових елементів, значним ступенем регулювання як державою, так і суб'єктами цих відносин (О.М. Вінник)¹.

Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

Господарсько-виробничими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

Під організаційно-господарськими відносинами у ГК України розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

Внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 27-28.

Подвійність природи господарських правовідносин (поєднання в них організаційних і майнових елементів, приватних і публічних інтересів як рушіїв дій їх суб'єктів) породжує численність методів правового регулювання, що є особливістю господарського права як галузі права.

Стосовно поняття та видів основних методів господарського права у сучасній науці також не сформувалося єдиної усталеної позиції. Так, О.М. Вінник визначає методи правового регулювання господарських відносин як застосовувані законодавцем способи та прийоми правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей і цілей правового регулювання, що відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер юридичної відповідальності у випадку порушення та способи юридичного захисту прав і законних інтересів сторін¹.

В. С. Шербіна вказує, що методи господарського права — це сукупність способів регулюючого впливу норм господарського права на поведінку суб'єктів господарських правовідносин. При цьому, концептуально методи господарського права будуються на двох принципах: загальнодозволеному («дозволено все, що не заборонено законом»), за яким діють підприємства і підприємці, та зобов'язуючому («суб'єкти господарського права зобов'язані і мають вчиняти те, що на них покладено законом»). Цей принцип в основному стосується органів державного управління економікою. Як зазначається у ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України².

Інші вказують, що методи правового регулювання господарської діяльності — це застосовувані законодавцем способи забезпечення правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей і цілей правового регулювання, що відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 32.

² Шербіна В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербіна. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 23-24.

юридичної відповідальності і способи юридичного захисту прав (С. В. Венедіктов).

О. М. Вінник розрізняє чотири основні методи правового регулювання господарських відносин, що забезпечують комплексне та більш-менш збалансоване врахування публічних та приватних інтересів у сфері господарювання. До них належать:

метод приписів, що передбачає право прийняття юридично значущих рішень органом господарського управління (власником майна) щодо підпорядкованого йому суб'єкта (рішення власника про створення підприємства чи його реорганізацію, ліквідацію; видача ліцензії; розміщення державного замовлення на підприємствах, які функціонують на базі державного майна, і підприємствах — монополістах);

метод автономних рішень дозволяє суб'єктам господарювання приймати самостійно (але в межах своєї компетенції) юридично значущі рішення й передбачає обов'язок усіх інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих рішень (наприклад, ухвалення загальними зборами акціонерного товариства рішення про напрям використання прибутку товариства за минулий фінансово-господарський рік);

метод координації забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; рішення приймається шляхом компромісу (укладення господарського договору);

метод рекомендацій передбачає видавня компетентними органами пропозицій (рекомендацій), адресованих суб'єктам господарювання щодо певної (бажаної для суспільства, ефективної) поведінки (порядку дій) у сфері господарювання. Це примірні господарські договори, примірні установчі та внутрішні правові документи господарських організацій, у тому числі акціонерних товариств¹.

В. С. Щербина зауважує, що господарські відносини є комплексними відносинами. Вони поєднують у собі організаційні і майнові (вартісні) елементи. Тому у господарському праві як комплексній галузі права загалом діють три (а не один, як у некомплексних галузях) основні методи

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 32-33.

правового регулювання — метод автономних рішень, метод владних принципів та метод рекомендацій. При цьому щодо певних конкретних відносин може діяти лише один з названих методів. Інші ж відступають на «другий план» і використовуються тоді, коли це прямо передбачено (не виборено) законодавством, якщо в них виникає потреба¹.

Деякі автори (насамперед член-кореспондент Академії правових наук України П. Л. Знаменський) вважають, що господарські відносини регулюються за допомогою одного комплексного методу, що інтегрує всі вищезазначені. Це — метод підпорядкування всіх учасників господарських відносин суспільному господарському порядку, що забезпечує оптимальне поєднання приватних і публічних інтересів і створює партнерські та добропорядні відносини у сфері господарювання (В. К. Мамутов). Слід зауважити, що ця точка зору неоднозначно сприймається фахівцями.

Водночас, необхідно враховувати, що метою регулювального впливу господарського права є утвердження та підтримання суспільного господарського порядку, необхідного для забезпечення ефективного функціонування господарського обігу та соціальної спрямованості суспільного виробництва. Саме питання про необхідність узгодження приватних та публічних інтересів — є магістральним сучасним питанням світового значення.

Як зауважує з цього приводу В. С. Мілаш, для узгодження усього комплексу інтересів, що виникають у сфері господарювання, та забезпечення їх гармонійної реалізації господарським правом використовується метод різного підпорядкування суб'єктів господарського права суспільному господарському порядку, який вимагає від усіх суб'єктів господарського права тісної взаємодії і взаємовідповідальності. Зазначений господарсько-правовий метод становить сукупність способів та заходів впливу норм господарського права на господарські відносини для найбільш оптимального їх впорядкування, серед яких слід виділити: забезпечення свободи прийняття автономних рішень суб'єктами господарських відносин у межах, дозволених законом (визначення меж автономії волі учасників господарських праввідносин); встановлення позитивних зобов'язань

Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 23-24.

щодо обов'язкової легалізації господарської діяльності (державна реєстрація, ліцензування, патентування); формування правових режимів здійснення господарської діяльності; встановлення позитивних зобов'язань (організаційно-господарські, соціально-комунальні та публічні зобов'язання тощо); надання позитивних рекомендацій (за допомогою диспозитивних норм); встановлення заборон (щодо здійснення окремих видів господарської діяльності господарюючим суб'єктам, які належать до приватного сектору економіки; щодо незаконного втручання органів державної влади та місцевого самоврядування в господарську діяльність суб'єктів господарювання тощо) та ін.

Таким чином, господарське право є галуззю права, що являє собою систему норм, які походять як від держави (імперативні та диспозитивні норми), так і від самих учасників відносин у сфері господарювання (мікронорми — локальні норми), за допомогою яких здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають між суб'єктами господарського права під час організації та здійснення господарської діяльності, необхідний [вплив] для забезпечення ефективного функціонування господарського обороту й соціальної спрямованості суспільного виробництва, з метою утвердження та підтримання суспільного господарського порядку (В.С. Мілаш).

Отже, господарське право як комплексна галузь права — відносно самостійна система норм, інститутів, підгалузей права, що регулюють і охороняють господарські відносини, які виникають, змінюються й припиняються у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами й іншими учасниками відносин у сфері господарювання, за допомогою сукупності певних методів правового впливу.

2. Юридичне розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами правовідносин

Господарські правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, котрі виникають у сфері господарювання щодо організації та

безпосереднього здійснення господарської діяльності, характеризуються особливим суб'єктним складом, поєднанням організаційних і майнових елементів, значним ступенем регулювання як з боку держави, так і суб'єктів цих відносин. Водночас, у сфері економіки виникають і функціонують різноманітні відносини, пов'язані з господарською діяльністю, що не мають усіх ознак господарських відносин, а відтак не регулюються ГК України і нормами інших нормативно-правових актів господарського законодавства (О.М. Вінник)¹.

Розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин юридично визначено у ст. 4 ГК України. Так, згідно ч. 1 вказаної статті: «Не є предметом регулювання цього Кодексу:

- майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються Цивільним кодексом України;
- земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря;
- трудові відносини;
- фінансові відносини за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів;
- адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання»².

Юридичне розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин, яке встановлюється положеннями ст. 4 ГК України, має суттєве значення для правильного визначення правових підстав використання та застосування відповідних положень як цього кодексу, так

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 26-33.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

³ Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. — Ч. 1. — Х.: Право, 2008. — С. 15.

і інших нормативно-правових актів. Зазначена стаття дозволяє більш чітко окреслити предмет регулювання, визначений у ст. 1 ГК України, вказуючи на види відносин, до яких не застосовуються його положення. Необхідність такої вказівки обумовлена тим, що деякі види відносин мають схожі ознаки з господарськими відносинами, що іноді ускладнює визначення їх предметної належності у правовому регулюванні¹.

Передусім, слід вказати, що відповідно п. 1 ч. 1 ст. 4 ГК України «Не є предметом регулювання цього Кодексу: майнові та особисті немайнові відносини, що регулюються Цивільним кодексом України». Таким чином, першу групу відносин, які не регулюються ГК України є відносини, що регулюються цивільним законодавством, насамперед, ЦК України.

У ч. 1 ст. 1 ЦК України «Відносини, що регулюються цивільним законодавством» закріплено, що «цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників»².

Враховуючи, що господарські відносини, зазначені у ст. 3 ГК України, мають характер переважно майнових чи пов'язаних з ними організаційних відносин, виникає потреба розмежувати у цій частині предмети регулювання названих кодексів.

Виходячи з того, що предметом регулювання ГК України є відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (тобто господарські відносини), принциповими критеріями розмежування господарських та цивільних відносин є сфера відносин та склад суб'єктів відносин.

Для нормативного врегулювання цього питання слід звернутися до положень ст. 175 ГК України «Майново-господарські зобов'язання», згідно якої:

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Белянич, О. М. Вінник, В. С. Шербина та ін.; — К.: Юрком Інтер, 2012. — С. 13.
² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40-44. — Ст. 336 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/civilnyi%20kodeks%20ukraini>.

«1. Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом.

2. Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені у статті 55 ГК України, негосподарюючі суб'єкти — юридичні особи, а також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. Якщо майново-господарське зобов'язання виникає між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами — юридичними особами, зобов'язаною та управненою сторонами зобов'язання є відповідно боржник і кредитор.

3. Зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами — громадянами, не є господарськими і регулюються іншими актами законодавства¹.

Враховуючи це, не є предметом регулювання ГК України:

- майнові та інші відносини, що складаються між негосподарюючими суб'єктами;
- не є предметом регулювання ГК України і відносини, що складаються між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами — громадянами.

Проте майнові відносини суб'єктів господарювання з юридичними особами (у тому числі тими, що не є суб'єктами господарювання) підпадають під дію ГК України (ст. 175 ГК України).

Таким чином, перевезення вантажів, забезпечення енергопостачання установам органів влади, іншим юридичним особам, тощо, регулюються

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

України тощо. До цієї групи належать також податкові відносини, регулювання яких здійснюється ПК України від 2 грудня 2010 р.¹, нормативними актами податкового законодавства й підзаконними правовими актами. У ст. 17 ГК України, присвяченій питанням оподаткування, встановлюються лише загальні вимоги до використання державою податків як одного із засобів регулювання господарської діяльності (ця стаття спрямована перш за все на захист інтересів суб'єктів господарювання), що закріплено також у ч. 2 ст. 12 ГК України.

Держава здійснює функції загального управління економікою. З цією метою у центрі й на місцях діють органи державної виконавчої влади — міністерства, державні комітети, інші центральні органи, місцеві державні адміністрації. Отже, у сфері господарювання складаються управлінські відносини між цими органами і суб'єктами господарювання. Ці відносини регулюються адміністративним правом, тобто є адміністративними правовідносинами. Таким чином, ніяку групу відносин, які не є предметом регулювання ГК України, складають адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або орган місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання.

У ч. 2 ст. 4 ГК України зазначено, що «особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються Господарським кодексом»². Таким чином, зазначений ГК України є спеціальним законом у сфері правового регулювання майнових відносин, учасником яких є суб'єкт господарювання і щодо регулювання яких загальним законом є ЦК України. Водночас, до господарських майнових відносин, які не регулювані ГК України, можуть застосовуватися за аналогією відповідні норми цивільного законодавства, що закріплено також у ч. 1 ст. 175 ГК України.

¹ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

У ч. 3 ст. 4 ГК України передбачено можливість застосування правил ГК України до господарських відносин, що виникають із торговельного мореплавства і не врегульовані Кодексом торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 р. У даному разі ГК України має значення загального закону у сфері регулювання господарських відносин, порівняно з Кодексом торговельного мореплавства¹, який має значення спеціального закону, що регулює відносини, у тому числі господарські, у сфері торговельного мореплавства. Йдеться саме про застосування правил ГК України до відносин, що виникають із торговельного мореплавства, а не про регулювання ним цих відносин. Відповідним чином сформульовано і ст. 4 КТМ України².

Отже, розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин має суттєве значення для правильного застосування відповідних положень як ГК України, так і інших нормативно-правових актів. Це дозволяє більш чітко окреслити предмет регулювання, визначений у ст. 1 ГК України, вказуючи на види відносин, до яких не застосовуються його положення. Необхідність такої вказівки обумовлена тим, що деякі види відносин мають схожі ознаки з господарськими відносинами, що іноді ускладнює визначення їх предметної належності у правовому регулюванні. Водночас, практичне розрізнення господарських та інших відносин (зокрема — цивільних, адміністративних, трудових тощо) також дістає вияв у підпорядкуванні їх різній судовій юрисдикції.

3. Господарське законодавство

Згідно положень ст. 7 ГК України відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, ГК України, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів

¹ Кодекс торговельного мореплавства від 23.05.1995 № 176/95-ВР // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр>

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Беляєвич, О. М. Вишник, В. С. Шербина та ін.; — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 15.

України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 (справа про тлумачення терміну «законодавство») вирішив: термін «законодавство» треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України¹.

Таким чином, господарське законодавство можна визначити як систему зазначених вище нормативно-правових актів, які згідно із своїм функціональним та цільовим призначенням регулюють господарські відносини.

На сьогодні галузь господарського законодавства є системою нормативно-правових актів (розташування господарсько-правових актів з урахуванням їх зв'язків і властивостей), норми яких у цілому (або тільки їх окремі норми) спрямовано на впорядкування господарського обороту.

Отже, господарське законодавство також складається з великого масиву взаємопов'язаних між собою нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють господарські відносини. В своїй сукупності ці нормативно-правові акти складають систему господарського законодавства.

Система господарського законодавства — це упорядкована сукупність господарських нормативно-правових актів з урахуванням їх юридичної сили, спрямованості та зв'язків тощо.

Систематизацію господарського законодавства можна здійснювати за різними критеріями:

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98>.

- а) за юридичною силою актів, у яких фіксуються господарсько-правові норми (вертикальна систематизація);
- б) за предметом правового регулювання (горизонтальна систематизація): за видами і характером господарської діяльності, галузями і сферами народного господарства (економіки).

Критерій юридичної сили застосував законодавець у ст. 7 ГК України, в якій, зокрема, вказано, що «відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, цим Кодексом, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами»¹.

У цілому, за юридичною силою система господарсько-правових нормативних актів складається з наступного.

1. Положень Конституції України щодо забезпечення державою соціальної орієнтації економіки України (ст. 13), права громадян на підприємницьку діяльність (ст. 42) та приватну власність (ст. 41), щодо основних засад державного регулювання суспільних відносин у сфері вітчизняної економіки (ч. 4 ст. 13, ст. ст. 42, 92)².

2. Законів України, що регулюють господарські відносини, провідне місце серед яких посідають кодифіковані акти:

- ГК України визначає основні засади господарювання, правовий статус її суб'єктів, правовий режим майна суб'єктів господарювання, основні засади зобов'язальних відносин і відповідальності за правопорушення у сфері господарювання, а також визначає особливості правового регулювання в окремих галузях і сферах господарювання;
- Положення ЦК України, що мають застосовуватися на субсидіарних засадах (якщо ГК України не регулюється певна категорія відносин у сфері господарювання; наприклад, щодо договору факторингу);

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/конституція%20україни>.

- ГПК України, а також КТМ України та ін.;
- закони: «Про зовнішньоекономічну діяльність»; «Про інвестиційну діяльність»; «Про господарські товариства»; «Про колективне сільськогосподарське підприємство»; «Про промислово-фінансові групи»; «Про режим іноземного інвестування»; «Про страхування»; «Про захист від недобросовісної конкуренції»; «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»; «Про фінансовий лізинг»; «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні»; «Про ліцензування деяких видів господарської діяльності»; «Про банки і банківську діяльність»; «Про захист економічної конкуренції»; «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців»; «Про електронні документи та електронний документообіг»; «Про фермерське господарство»; «Про кооперацію»; «Про міжнародне приватне право»; «Про цінні папери та фондовий ринок»; «Про холдингові компанії в Україні»; «Про акціонерні товариства» та інші.

3. Постанови Верховної Ради України, таких як, наприклад, Постанова від 01.11.1990 р. «Про Концепцію переходу Української РСР до ринкової економіки»; Постанова від 12.09.1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР» тощо.

4. Укази Президента України: від 11.05.1994 р. «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації»; від 4.10.94 р. «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів ІНКОТЕРМС»; від 12.03.1996 р. «Про Загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади» та інші;

5. Акти Уряду України, що поділяються на:

- декрети Кабінету Міністрів України, що видавалися з грудня 1992 р. по травень 1993 р. в силу делегування Верховною Радою України Уряду повноважень щодо видання нормативних актів, за юридичною силою рівнозначних законам: від 19.02.1993 р. «Про управління майном, що є у загальнодержавній власності, в будівництві та промисловості будівельних матеріалів»; від 19.02.1993 р. № 15—93 «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»; від 17.03.1993 р. «Про довірчі товариства» та ін.;

- постанови Кабінету Міністрів України: від 21.06.1995 р. № 444 «Про типові платіжні умови зовнішньоекономічних договорів (контрактів) і типові форми захисних застережень до зовнішньоекономічних договорів (контрактів), які передбачають розрахунки в іноземній валюті»; від 10.08.95 р. № 629 «Про затвердження методики оцінки вартості об'єктів оренди, Порядку викупу орендарем оборотних матеріальних засобів та Порядку надання в кредит орендареві грошових коштів та цінних паперів»; від 22.01.96 р. № 118 «Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України»; від 25.11.96 р. № 1403 «Про Положення про реєстр неплатоспроможних підприємств та організацій» тощо.

Крім зазначених слід вказати норми:

- відомчих нормативних актів, що видаються компетентними міністерствами та відомствами щодо регулювання діяльності певної галузі народного господарства або певної сфери економіки;
- регіональних нормативних актів, що приймаються органами місцевого самоврядування відповідно до делегованих державою повноважень і встановленого порядку;
- локальних нормативних актів, що приймаються (укладаються) безпосередньо суб'єктами господарювання або їх засновниками (установчі та внутрішні правові документи суб'єктів господарських відносин).

До господарського законодавства може бути віднесено також і міжнародні договори України (універсальні, міжнародних організацій, двосторонні), ратифіковані Верховною Радою України або укладені за її згодою, що виступають також джерелами господарського права.

Своєрідним джерелом господарського права є звичай ділового обороту, в тому числі міжнародні торговельні звичаї (згідно зі ст. 2 Закону України «Про режим іноземного інвестування», оцінка окремих видів іноземних інвестицій може здійснюватися за міжнародними торговельними звичаями; ст. 7 ЦК України закріплює принцип застосування звичаїв ділового обороту, що стосується сфери підприємництва, тобто комерційної господарської діяльності). ГК України в ст. 38 визначає основні засади застосування правил професійної етики у конкуренції, що можуть використовуватися при укладенні договорів, розробці установчих та інших

документів суб'єктів господарювання (тобто є узвичаєннями, що застосовуються лише за згодою суб'єктів господарювання)¹.

Увесь масив господарського законодавства за предметом правового регулювання (змістовною ознакою) також можна розподілити на декілька блоків. Серед них В. С. Мілаш визначає наступні.

1. Нормативно-правові акти, якими встановлюються загальні засади функціонування господарського обороту — норми Конституції України, що утворюють конституційні основи правового господарського порядку, ГК України, Закон України: «Про захист економічної конкуренції».

2. Нормативно-правові акти, що регулюють порядок легалізації суб'єктів господарської діяльності — Закони України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»; «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», тощо.

3. Нормативно-правові акти, що регламентують діяльність владних структур та визначають їх організаційно-господарські повноваження й порядок їх реалізації у процесі управління господарською діяльністю — закони України «Про національний банк України»; «Про Антимонопольний комітет України» та інші.

4. Нормативно-правові акти, що встановлюють правовий статус суб'єктів господарської діяльності — Закони України «Про господарські товариства»; «Про промислово-фінансові групи в Україні»; «Про кооперацію» тощо.

5. Нормативно-правові акти, які визначають правові та організаційні засади якості продукції, що виробляється суб'єктами господарювання, та технічні параметри виробництва — Закони України «Про стандартизацію»; «Про підтвердження відповідності»; «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» та ін.

6. Нормативно-правові акти, спрямовані на впорядкування господарсько-виробничих відносин у межах окремих виробничих ринків, та інституціоналізацію засобів державного регулювання відносин, що виникають у межах цих ринків — Закони України: «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру»; «Про державне регулювання

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 40.

виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів»; «Про молоко та молочні продукти»; «Про питну воду та питне водопостачання»; «Про зерно та ринок зерна в Україні» та ін.

7. Нормативно-правові акти, що регулюють порядок здійснення окремих різновидів господарської діяльності — Закони України: «Про інвестиційну діяльність»; «Про страхування»; «Про банки і банківську діяльність»; «Про залізничний транспорт»; «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»; «Про інноваційну діяльність» та ін.

8. Нормативно-правові акти, що регламентують порядок укладення та виконання окремих господарських договорів — Закони України: «Про концесії»; «Про фінансовий лізинг»; «Про оренду державного та комунального майна»; «Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій в галузі зовнішньоекономічної діяльності»; «Про іпотечне кредитування операцій з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» тощо².

Крім зазначених можна виділити також:

9. Нормативно-правові акти, які визначають особливості господарсько-правової відповідальності — Розділ 5 ГК України;

10. Нормативно-правові акти, що встановлюють та регулюють окремі господарсько-правові інститути — банкрутство (законодавство про банкрутство (неплатоспроможність)), регулювання конкуренції (антимонопольно-конкурентне законодавство) тощо.

11. Нормативно-правові акти, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність — Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про міжнародний комерційний арбітраж», «Про міжнародне приватне право» та ін.

12. Нормативно-правові акти, що встановлюють спеціальні режими господарювання. В цілому, господарське законодавство характеризується наступні ознаки:

- значна розгалуженість і наявність великої кількості нормативних актів;
- перевага в господарському законодавстві комплексних нормативних актів, що містять норми різних галузей права (господарського, цивільного, фінансового тощо);

² Мілаш В. С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. — Ч. 1. — Х.: Право, 2008. — С. 19-24.

- кодифікованість господарського законодавства;
- зв'язок вітчизняного господарського законодавства із відповідним (комерційним, торговим тощо) законодавством інших країн та міжнародними договорами у цій сфері;
- наявність в господарському законодавстві значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії — відомчих, регіональних, локальних.

Отже, відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, ГК України, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами. Таким чином, господарське законодавство також складається з великого масиву взаємопов'язаних між собою нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють господарські відносини. В своїй сукупності ці нормативно-правові акти складають систему господарського законодавства.

4. Господарське право як наука та навчальна дисципліна

Наука господарського права досліджує історію становлення та розвитку системи правового регулювання й охорони господарських відносин в Україні й за кордоном, виявляє основні тенденції та закономірності, прогалини і колізії у господарському праві та законодавстві й напрацьовує рекомендації щодо вдосконалення як правового регулювання, так і правозастосовної практики, використовуючи різноманітні наукові методи: аналізу, синтезу, історичний, евристичний, синергетичний, формально-юридичний та порівняльно-правовий, а також інші.

Об'єктом дослідження господарського права як науки є правове забезпечення суспільних відносин у сфері організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами й іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарське право як навчальна дисципліна — це сукупність знань і навичок правового регулювання господарської діяльності та використання

відповідних правових норм у практиці господарювання при здійсненні професійної юридичної діяльності.

Навчальна дисципліна «Господарське право» ґрунтується на надбаних господарсько-правовій науці (щодо історії становлення, правових засобів функціонування господарського права, тенденцій його розвитку та вдосконалення тощо), передбачає аналіз і вивчення основних засад правового регулювання господарських відносин і практики застосування актів господарського законодавства.

Отже, предметом вивчення господарського права як навчальної дисципліни, що викладається у вищих навчальних закладах, є система норм господарського права та законодавства, юридична практика й наукові надбання у цій сфері.

Основні риси навчальної та науково-творчої діяльності, необхідні для успішної роботи фахівця, а також характер навчально-пізнавальних проблем і завдань, що сприяють формуванню цих рис забезпечить майбутнім правникам глибинне підґрунтя для збагачення загальної юридичної культури та уможливить розуміння ними сучасної правової системи та суспільного господарського порядку України.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Господарське право» є оволодіння комплексними знаннями та формування стійких умінь і практичних навичок щодо використання та застосування норм права, які регулюють відносини у сфері господарювання задля впровадження цивілізованого суспільного господарського порядку в цій галузі.

Складовими мети є:

- освітня (навчальна) — сприяти становленню сучасного висококваліфікованого фахівця-юриста у галузі господарського права;
- розвиваюча — формувати та розвивати правові знання студентів у сфері господарського права, навички самостійного аналізу проблем у галузі господарського права, уміння використовувати отримані знання та застосовувати відповідні навички при оцінці конкретної ситуації та вирішенні завдань у цій галузі;
- виховна — формувати ціннісні орієнтири студентів відповідно до ідеалів гуманізму, демократії, соціальної справедливості, поваги до особистості; виховувати активну громадянську позицію; сприяти

усвідомленню ролі та значення юридичної діяльності в розбудові та зміцненні української держави; формувати у майбутніх юристів правову свідомість та правову культуру, професійні та особисті якості; сприяти затвердженню принципу верховенства права у господарських відносинах, гармонічному поєднанню приватно-правових та публічно-правових норм у системі правового регулювання господарської діяльності.

У цілому, господарське право має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами.

Завдання вивчення навчальної дисципліни «Господарське право» передбачають досягнення такого кваліфікаційного рівня підготовки випускника, при якому він повинен знати:

- 1) на понятійному рівні: основні поняття та категорії господарського права й законодавства;
- 2) на фундаментальному рівні: основні наукові концепції, теорії тощо, які стосуються розуміння та змісту тих чи інших інститутів господарського права;
- 3) на практично-творчому рівні: основні методики тлумачення та застосування норм господарського права, а так само основи методології науково-дослідницької діяльності у сфері господарського права.

Успішна навчальна та науково-творча діяльність має характеризуватися наступними рисами: використання усього арсеналу навчальної методології, а також методології наукового пізнання державно-правової діяльності.

При визначенні методологічних засад пізнання вихідними виступили фундаментальні ідеї та досягнення провідних науковців, а також об'єктивні умови та потреби дослідження.

З метою найбільш повного методологічного забезпечення пізнання слід спиратися на такі принципи: сциєнтизм, додатковість, однозначність тлумачення, багатофакторність, кореляція.

Крім того, автори дійшли висновку про необхідність використання ряду наукових підходів: ціннісно-орієнтаційного, науково-пізнавального, системно-структурного, структурно-функціонального, багатоаспектного, комплексного.

Методи пізнання поділяються на філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Серед філософських методів слід виділити діалектику та синергетику. Загальнонаукові методи репрезентують аналіз і синтез, індукція й дедукція та ін.

Серед методів спеціальних наук виокремлюються статистичні, соціологічні, математичні, кібернетичні тощо. Власне, спеціальні правові методи, як одні з найважливіших, об'єдналися довкола формально-юридичного та порівняльно-правового. Застосування першого з них надає можливість визначити певні правові поняття, охарактеризувати їхні ознаки, провести наукову класифікацію та систематизацію, тлумачити окремі положення тощо. Використання другого дозволяє зіставити різні елементи права — певні принципи та норми, закріплені державою, а також правовідносини, порівняти їх зміст та сутність і т. д.

Активне застосування такого методологічного комплексу навчально-наукового пізнання набуває неабиякого значення для усвідомлення співвідношення парадигми, принципів, інститутів та норм українського права і права зарубіжних країн; критичного ставлення до доктринальних й нормативних положень; творчого характеру засвоєння, а рівно і продукування нових знань з дисципліни. Формуванню таких рис сприятиме опанування і дослідження актуальних та дискусійних питань господарського права, зокрема, проблем, пов'язаних із новелізацією вітчизняного законодавства, його інтеграції в загальнонаціональну правову систему, а також уніфікації у світлі європейської та всесвітньої інтеграції.

Структура навчальної дисципліни «Господарське право» складається із загальної та особливої частин.

Загальна частина включає теми: «Господарське право та законодавство», «Принципи регулювання державного впливу на господарську діяльність», «Юридичні засади обмеження монополізму й захисту від недобросовісної конкуренції», «Загальна характеристика суб'єктів господарювання»,

«Правовий статус окремих видів суб'єктів господарювання», «Майнова основа господарювання», «Господарські зобов'язання», «Господарський договір», «Відповідальність суб'єктів господарювання» та інші.

До особливої частини входять теми: «Правове регулювання господарсько-торговельної діяльності», «Правове регулювання фінансової діяльності», «Особливості правового регулювання окремих видів господарських відносин», «Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності», «Захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів», до яких можуть додаватися й інші, в залежності від обсягу годин, запланованих на вивчення навчального курсу.

У цілому, навчальна дисципліна «Господарське право» має міждисциплінарні зв'язки із такими навчальними дисциплінами як, «Цивільне право», «Правові основи підприємницької діяльності», «Господарський процес» тощо.

Таким чином, наука господарського права досліджує історію становлення та розвитку системи правового регулювання й охорони господарських відносин в Україні й за кордоном, виявляє основні тенденції та закономірності, прогалини і колізії у господарському законодавстві та напрацьовує рекомендації щодо вдосконалення як правового регулювання, так і правозастосовної практики. Навчальна дисципліна «Господарське право» ґрунтується на надбаннях господарсько-правової науки (щодо історії становлення, правових засобів функціонування господарського права, тенденцій його розвитку та вдосконалення тощо), передбачає аналіз і вивчення основних засад правового регулювання господарських відносин і практики застосування актів господарського законодавства.

Питання для самоконтролю

1. Господарське право як галузь вітчизняного права.
 - 1.1. Предмет господарського права.
 - 1.2. Методи правового регулювання господарських відносин.
2. Учасники господарських відносин.
3. Суб'єкти господарської діяльності (господарювання).

4. Визначення та ознаки господарської діяльності.
5. Визначення та ознаки комерційної діяльності (підприємництва).
6. Визначення та ознаки некомерційної господарської діяльності.
7. Загальна характеристика господарських відносин.
8. Господарсько-виробничі відносини.
9. Організаційно-господарські відносини.
10. Внутрішньогосподарські відносини.
11. Юридичне розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами правовідносин.
12. Поняття, ознаки та особливості господарського законодавства України.
13. Господарське право як наука.
14. Господарське право як навчальна дисципліна.

Розділ 2 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ВПЛИВУ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

1. Основні напрямки економічної політики держави

В ч. 1 ст. 5 ГК України зазначено, що правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави¹.

Конституційні основи правового господарського порядку в Україні становлять:

- право власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, що здійснюється від імені Українського народу органами державної влади і органами місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України²;
- право кожного громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону;

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22, ст. 144.

² Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — ст. 141.

- забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки, недопущення використання власності на шкоду людині і суспільству; право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; визнання усіх суб'єктів права власності рівними перед законом, непорушності права приватної власності, недопущення протиправного позбавлення власності;
- економічна багатоманітність, право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, визначення виключно законом правових засад і гарантій підприємництва;
- забезпечення державою захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції, визначення правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання виключно законом;
- забезпечення державою екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України;
- забезпечення державою належних, безпечних і здорових умов праці, захист прав споживачів;
- вільне співробітництво з іншими країнами;
- визнання і дія в Україні принципу верховенства права.

Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах встановленого правового господарського порядку, додержуючись вимог законодавства (ст. 5 ГК України)¹.

У цілому, державне управління економікою здійснюється за такими основними напрямками.

По-перше, шляхом впливу на підприємства: забезпечення правової бази (встановлення законних «правил гри», що регулюють відносини між учасниками бізнесу), підтримка конкуренції, у ряді випадків захист внутрішніх

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22, ст. 144.

ринків, стимулювання нових форм бізнесу (малих підприємств, різних програм тощо) стимулювання інвестицій, підтримка розвитку окремих видів виробництва, здатних в майбутньому прогресивно змінити структуру економіки, принести великі вигоди економіці в цілому.

По-друге, державне регулювання спрямоване на більш рівномірний розподіл ресурсів суспільства між окремими верствами населення, а також пов'язане з перерозподілом засобів в часі (соціальний захист населення в періоди безробіття, дитинства, старості тощо).

Тобто державне регулювання необхідне, з одного боку, як чинник стабільності, а з іншого — як спосіб підтримки необхідних резервів в економіці в цілому, що збільшують її гнучкість і можливість зростання.

Відповідно до статті 9 ГК України у сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому¹.

Державна економічна політика — це закріплені у відповідних економіко-правових документах (прогнозах, програмах, законодавчих актах) цілі і завдання, що ставить держава, забезпечуючи комплексне вирішення подвійного завдання: поєднання в економічному житті ринкових засад господарювання і соціальної спрямованості економіки, що ґрунтується на оптимальному узгодженні інтересів суб'єктів господарювання, споживачів, суспільства в цілому та його різних верств. При цьому держава застосовує економічну стратегію та економічну тактику².

Економічна стратегія — обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення крупномасштабних економічних і соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження та примноження її економічного потенціалу й національного багатства, підвищення народного добробуту. Економічна стратегія включає визначення

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

² Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 17.

пріоритетних цілей народного господарства, засобів і способів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання (ч. 2 ст. 9 ГК України).

Економічна тактика — сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку народного господарства (ч. 3 ст. 9 ГК України)¹.

У ст. 10 ГК України закріплені основні напрями економічної політики держави:

- структурно-галузева політика, спрямована на здійснення державою прогресивних змін у структурі народного господарства, вдосконалення міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення; складовими цієї політики є промислова, аграрна, будівельна та інші сфери економічної політики, щодо яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів стимулюючого впливу;
- інвестиційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, переважно у галузях, розвиток яких визначено як пріоритети структурно-галузевої політики, а також забезпечення ефективного й відповідального використання цих коштів і здійснення контролю за ним (регулюється ГК України і законами України: «Про інвестиційну діяльність», «Про інноваційну діяльність»);
- амортизаційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання найбільш сприятливих і рівноцінних умов забезпечення процесу простого відтворення основних виробничих і невиробничих фондів переважно на якісно новій техніко-технологічній основі (регулюється статтями 144—152 ПК України);

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

- політика інституційних перетворень, спрямована на формування раціональної багатокладної економічної системи шляхом трансформування відносин власності, здійснення роздержавлення економіки, приватизації та націоналізації виробничих фондів, забезпечення на власній основі розвитку різних форм власності та господарювання, еквівалентності відносин обміну між суб'єктами господарювання, державну підтримку і захист усіх форм ефективного господарювання та ліквідацію будь-яких протизаконних економічних структур (Закони України «Про приватизацію державного майна»; «Про Державну програму приватизації» та ін.);
- цінова політика, спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності в процесі реалізації національного продукту, дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, а також забезпечення стабільності оптових і роздрібних цін (основні положення містяться в гл. 21 ГК України та Законі України «Про ціни і ціноутворення»);
- антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки (визначається в главах 3 і 28 ГК України, Законі України «Про захист економічної конкуренції» та ін.);
- бюджетна політика, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у народне господарство, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу (основні засади визначаються Бюджетним кодексом України);
- податкова політика, спрямована на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання,

стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів, а також дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їхніх доходів (регулюється ст. ст. 1-4 ПК України);

- грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення народного господарства економічно необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки (закони України: «Про банки і банківську діяльність»; «Про цінні папери та фондовий ринок»);
- валютна політика, спрямована на встановлення та підтримання паритетного курсу національної валюти щодо іноземних валют, стимулювання зростання державних валютних резервів та їх ефективне використання (Закон України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті»);
- зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання та захист національного ринку та вітчизняного товаровиробника (закони України: «Про зовнішньоекономічну діяльність» та ін.).

У сфері господарювання держава також здійснює екологічну політику (забезпечує раціональне використання та повноцінне відтворення природних ресурсів, створення безпечних умов життєдіяльності населення, що регулюється системою екологічного законодавства), та соціальну політику (щодо захисту прав споживачів, найманих працівників, працездатного безробітного населення, непрацездатних громадян тощо). Останній напрям регулюється системою трудового законодавства та законодавства про соціальне забезпечення.

2. Засоби державного регулювання господарської діяльності

Здійснюючи економічну політику за вищезгаданими напрямками, держава застосовує різні правові форми. Так, у Законі України «Про засади

державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» закріплено основні принципи цієї політики, в тому числі збалансоване врахування інтересів різних категорій учасників господарських відносин — суб'єктів господарювання, громадян, держави (ст. 4), зміст державної регуляторної політики та напрями її забезпечення (ст. ст. 5–14), повноваження органів державної влади (в тому числі спеціально уповноважених) і місцевого самоврядування щодо здійснення державної регуляторної політики у сфері господарювання (ст. ст. 15–40).

Прогнозування та планування (як правова форма державного управління економікою) — це визначення за допомогою правових засобів основних напрямів і конкретних результатів діяльності країни, регіонів, галузей народного господарства, окремих суб'єктів господарювання. Ця форма державного управління економікою регулюється ГК України (ст. 11 «Планування та прогнозування економічного та соціального розвитку») та Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку України».

Згідно положень ст. 1 Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку України», державним прогнозуванням економічного та соціального розвитку визнається науково обгрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного та соціального розвитку. Прогноз економічного та соціального розвитку є засобом обгрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів, а щодо суб'єктів господарювання — орієнтиром для розроблення власних прогнозів, виробничих планів, бізнес-планів, господарських зв'язків тощо.

Програмування економічного та соціального розвитку України — це визначення за допомогою правових засобів (у формі правового документа, що приймається в установленому порядку) цілей і пріоритетів економічного

та соціального розвитку, засобів і шляхів їх досягнення, формування взаємоузгодженої та комплексної системи заходів органів законодавчої і виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне розв'язання проблем економічного та соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеристик очікуваних результатів у економіці та соціальній сфері.

Розрізняють директивне та індикативне планування. Перше є обов'язковим для всіх тих суб'єктів господарювання, котрим воно адресоване, і за сучасних умов застосовується переважно в державному секторі економіки; друге (індикативне) має рекомендаційний характер, передбачає заходи заохочення для виконавців плану й у такий спосіб орієнтує їх на бажану для держави та суспільства поведінку у сфері господарювання.

Управління поточними справами (як правова форма державного управління економікою) означає прийняття компетентним органом юридично значущих рішень для суб'єктів господарювання з оперативних питань господарського життя (здійснення державної реєстрації суб'єктів господарювання, окремих видів договорів та майна; видача ліцензій, патентів та інших дозволів; встановлення квот; затвердження стандартів і випуск сертифікації продукції, робіт, послуг; встановлення лімітів на використання природних ресурсів тощо)¹.

Контроль (як правова форма державного управління економікою) — визначення компетентними органами ступеня відповідності фактичних напрямків і результатів діяльності суб'єктів господарського життя встановленим державою правилам, нормам і нормативам, а також виявлення порушень у діяльності цих суб'єктів, вжиття заходів щодо їх усунення, в тому числі застосування господарсько-правових санкцій. Ця правова форма державного управління економікою регулюється ГК України (ст. 19 визначає основні засади державного контролю та нагляду за господарською діяльністю, в тому числі його напрями (сфери))².

¹ Шербіна В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербіна. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 21.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22, ст. 144.

- збереження та витрачання коштів і матеріальних цінностей суб'єктами господарських відносин — за станом і достовірністю бухгалтерського обліку та звітності;
 - фінансових, кредитних відносин, валютного регулювання та податкових відносин — за додержанням суб'єктами господарювання кредитних зобов'язань перед державою і розрахункової дисципліни, додержанням вимог валютного законодавства, податкової дисципліни;
 - цін і ціноутворення — з питань додержання суб'єктами господарювання державних цін на продукцію, роботи і послуги;
 - монополізму та конкуренції — з питань додержання антимонопольно-конкурентного законодавства;
 - земельних відносин — за використанням і охороною земель; водних відносин і лісового господарства — за використанням та охороною вод і лісів, відтворенням водних ресурсів і лісів;
 - виробництва і праці — за безпекою виробництва і праці, додержанням законодавства про працю; за пожежною, екологічною, санітарно-гігієнічною безпекою; за дотриманням стандартів, норм і правил, якими встановлено обов'язкові вимоги щодо умов здійснення господарської діяльності;
 - споживання — за якістю і безпечністю продукції та послуг;
 - зовнішньоекономічної діяльності — з питань технологічної, економічної, екологічної та соціальної безпеки¹.
- ГК України (ст. ст. 12–17) визначає основні засоби державного регулювання господарської діяльності. Відповідно до статті 12 ГК України засобами державного регулювання господарської діяльності є:
- державне замовлення;
 - ліцензування, патентування і квотування;
 - сертифікація та стандартизація;
 - застосування нормативів та лімітів;
 - регулювання цін і тарифів;

¹ Вішник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. нач. закл.] / [О. М. Вішник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 21–22.

- надання інвестиційних, податкових та інших пільг;
- надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій¹.

Головними елементами механізму державного регулювання економіки є суб'єкти, об'єкти, методи і засоби. Суб'єктами зазначеного механізму виступають носії, виразники та виконавці господарських інтересів, об'єктами — сфери, галузі економіки, а також явища та умови соціально-економічного життя країни. Під методами державного регулювання економіки треба розуміти способи впливу держави, через законодавчі і виконавчі органи, на сферу господарської діяльності з метою створення та забезпечення умов для діяльності господарюючих суб'єктів відповідно до національної економічної політики, яка реалізовується через застосування державою різноманітних засобів регулювання господарських відносин.

Серед законодавчих актів, які визначають основні засоби, що застосовуються державою до господарських правовідносин, слід виділити закони України: «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб», «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про стандартизацію» тощо.

Згідно зі ст. 13 ГК України державним замовлення є засіб державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання, незалежно від їх форми власності.

Як різновид державного замовлення розглядається державний контракт, під яким згідно зі ч. 2 ст. 13 ГК України розглядається договір, укладений державним замовником від імені держави з суб'єктом господарювання — виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні та правові зобов'язання сторін і регулюються їх господарські відносини².

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22, ст. 144.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19–20, № 21–22, ст. 144.

Поставки продукції для пріоритетних державних потреб забезпечуються за рахунок коштів Державного бюджету України та інших джерел фінансування, що залучаються для цього, в порядку, визначеному законом.

На сьогодні державне замовлення використовується у різних галузях та сферах економічної діяльності. Так, через державне замовлення здійснюється реалізація: пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки (Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»); середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня (Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»); замовлень у зоні надзвичайної екологічної ситуації (Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»); фінансування державних телерадіоорганізацій за рахунок коштів Державного бюджету України (Закон України «Про телебачення і радіомовлення»); встановлення Укрзалізниці замовлень щодо перевезень пасажирів і вантажів, введення нових потужностей, модернізації технічних засобів (Закон України «Про залізничний транспорт»), тощо. Державними замовниками відповідно є Верховна Рада України та інші центральні органи державної влади України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, державні організації та установи, визначені законом про Державний бюджет України на поточний рік, а також державні організації та установи, уповноважені Кабінетом Міністрів України укладати державні контракти з виконавцями державного замовлення.

Законодавством визначені підприємства і організації, для яких виконання державного замовлення є обов'язковим. Для виконавців державного замовлення, заснованих повністю або частково на державній власності (державних підприємств, установ та організацій, акціонерних товариств, у статутному фондї яких контрольний пакет акцій належить державі, орендних підприємств, заснованих на державній власності), а також для суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності — монополістів на відповідному ринку продукції державні замовлення на поставку продукції є обов'язковими, якщо виконання державного замовлення не спричиняє збитків зазначеним виконавцям державного замовлення.

Це не виключає укладення державного контракту підприємствами незалежно від форми власності на добровільній основі.

У випадках, коли підприємства, установи чи організації, для яких виконання державного замовлення є обов'язковим, ухиляються від укладення державного контракту, доки не доведуть, що виконання державного замовлення неминуче спричинить їм збитки. Доведення зазначеної обставини є обов'язком виконавця державного замовлення.

У той же час, законодавством передбачено деякі випадки, коли обов'язкове державне замовлення не може бути застосовано, наприклад, у випадках із суб'єктами економічної діяльності, що діють на території спеціальної (вільної) економічної зони (Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон»).

Виключно на добровільних засадах приймають державні замовлення суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності (Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність»).

У сфері державних закупівель застосовується також договір про закупівлю (Закон України «Про здійснення державних закупівель»). Договір про закупівлю укладається тільки в письмовій формі і набирає чинності з дня його підписання замовником та учасником, визнаним переможцем процедури закупівлі. Замовник укладає договори про закупівлю після затвердження відповідного бюджету. Істотною умовою договору про закупівлю є можливість зменшення обсягів закупівлі залежно від реального фінансування видатків. Нотаріальне посвідчення договору не є обов'язковим, але на вимогу замовника договір про закупівлю підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Ліцензування, патентування певних видів господарської діяльності та етикетування також є засобами державного регулювання у сфері господарювання, спрямованими на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів.

Ліцензія — документ державного зразка, який засвідчує право суб'єкта господарювання — ліцензіата на провадження зазначеного в ньому

виду господарської діяльності протягом визначеного строку за умови виконання ліцензійних умов. Відносини, пов'язані з ліцензуванням певних видів господарської діяльності, регулюються законом (ч. 2 ст. 14 ГК України).

У сферах, пов'язаних із торгівлею за грошові кошти (готівку, чеки, а рівно з використанням інших форм розрахунків та платіжних карток на території України), обміном готівкових валютних цінностей (у тому числі операції з готівковими платіжними засобами, вираженими в іноземній валюті, та з платіжними картками), у сфері грального бізнесу та побутових послуг, інших сферах, визначених законом, може здійснюватися патентування підприємницької діяльності суб'єктів господарювання.

Торговий патент — це державне свідоцтво, яке засвідчує право суб'єкта господарювання займатися певними видами підприємницької діяльності впродовж встановленого строку (ч. 4 ст. 14 ГК України). Спеціальний торговий патент — це державне свідоцтво, яке засвідчує право суб'єкта господарювання на особливий порядок оподаткування відповідно до закону. Порядок патентування певних видів підприємницької діяльності встановлюється законом¹.

У ч. 4 ст. 14 ГК України міститься правило, згідно з яким певні види підприємницької діяльності потребують отримання торгового патенту, котрий являє собою документ, що надає право суб'єкту господарювання здійснювати діяльність, яка підлягає патентуванню. На відміну від ліцензії, яка є дозволом на здійснення певного виду господарської діяльності, торговий патент є державним свідоцтвом, що засвідчує право суб'єкта підприємництва на особливий порядок оподаткування і видається податковим органом за місцезнаходженням суб'єкта підприємницької діяльності. Патентування в Україні відбувається відповідно до положень Податкового кодексу України, який визначає зміст діяльності, що підлягає патентуванню, та порядок патентування певних видів підприємницької діяльності. Перелік видів діяльності, що підлягають патентуванню, є

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

вичерпним, тому не допускається визначення видів підприємницької діяльності, що підлягають патентуванню, а також порядку та кола суб'єктів патентування в інших нормативно-правових актах і в рішеннях органів державної влади та місцевого самоврядування¹.

3. Особливості управління господарською діяльністю у державному та комунальному секторах економіки

В Україні приватних підприємств у 95 разів більше, ніж державних (у 12 рази більше, ніж комунальних), при цьому активи як державних, так і комунальних підприємств лише в 2 рази менші, ніж активи приватних, але чистий дохід приватних підприємств у 8,5 рази більший, ніж чистий дохід державних, і у 85 разів більший, ніж комунальних. Така ж пропорція зберігається за показником чистого прибутку державних підприємств, а комунальні підприємства взагалі збиткові.

Однак при у розрахунках в загальний обсяг підприємств приватної форми власності увійшли індивідуальні та малі підприємства, яких створено дуже багато, але сумарна вартість їх основних фондів становить, за даними Держкомстату, 3 — 4 % від загальної вартості основних фондів всіх підприємств України, в той час як досить незначна кількість суб'єктів господарювання державної та комунальної форми власності використовує майже половину основних фондів, наявних в Україні.

При цьому діяльність комунальних підприємств, які використовують чверть наявних у державі основних фондів, збиткова, що в умовах політики патерналізму, яка на даному етапі розвитку домінує в Україні, є цілком природним, тому що всі борги житлово-комунального сектору дефінансуються саме на цих підприємствах, що не дає можливості їм господарювати достатньо ефективно і позбавляє стимулів до розвитку; державні підприємства, серед яких залишилися заборонені до приватизації,

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

стосовно яких у суспільстві не знайдений консенсус щодо ринкової комерціалізації, здійснюють свою діяльність, як правило, в умовах відсутності вільного вибору виду економічної діяльності та високих витрат на управління.

Отже, такі результати їх діяльності можна вважати цілком прийнятними в цих умовах.

В компетенції держави переважає керівництво господарською діяльністю. Держава як учасник економічного обороту не потребує легітимації на відміну від інших суб'єктів. Розглянемо чи входить згаданий суб'єкт до кола суб'єктів господарського права згідно з законодавством України.

Згідно зі ст. 8 ГК України держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання. Господарська компетенція органів державної влади реалізується від імені відповідної державної установи.

Аналіз чинного законодавства та наукових досліджень дають підстави виділити такі правові форми здійснення державного регулювання економіки:

- державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України;
- управління;
- державний нагляд (контроль);
- нормативне регулювання¹.

Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Ці конституційні обмеження волі держави у сфері господарювання створюють межі її правосуб'єктності. Держава бере участь у господарському обороті не у своїх приватних інтересах, а з метою найбільш ефективного відправлення влади. Створювані державою, її органами юридичні особи можуть мати господарську правосуб'єктність, однак і в цьому разі держава на повинна виходити за межі своїх конституційних цілей.

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.

Держава не є юридичною особою. Від її імені діють відповідні органи як «квазіюридичні» особи. Таким чином, державні органи хоча й не вважаються юридичними особами, тим не менше можуть мати господарську правосуб'єктність. При цьому, коли такі органи виступають від імені держави як учасники господарських відносин, то діють не як органи влади, що наділені владними повноваженнями, а саме як учасники господарських правовідносин. У цьому разі вони відповідають за укладеними ними зобов'язаннями майном, що належить державі на праві власності.

Згідно зі ст. 4 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» до суб'єктів управління об'єктами державної власності віднесено: Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України, міністерства та інші органи виконавчої влади, органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами, державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації, юридичні та фізичні особи, які виконують функції з управління корпоративними правами держави, а також Національна академія наук України, галузеві академії наук.

Згідно з ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» до об'єктів управління державної власності належить:

- 1) майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління;
- 2) майно, яке передане державним комерційним підприємствам, установам та організаціям;
- 3) майно, яке передане державним господарським об'єднанням;
- 4) корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій;
- 5) державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України;
- 6) державне майно, передане в оренду, лізинг, концесію;
- 7) державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій;
- 8) державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук;

9) безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду.

Враховуючи вищевикладене, держава, відповідно, є учасником у сфері господарювання, але не є суб'єктом господарського права або суб'єктом господарювання. Державу можна назвати суб'єктом господарського права лише опосередковано. Наприклад, коли особиста участь держави у внутрішньому господарському обороті здійснюється шляхом вступу до цього обороту органів державної влади, що діють при цьому не як відособлені юридичні особи, а як особливі представники держави.

Цілком можливо, що держава буде представлена органом, який є водночас і юридичною особою. Однак це немає значення для даних відносин, оскільки такий орган представляє державу в цілому і зобов'язує саме її. Головне, що цей орган діє від імені держави у межах компетенції встановленої актами, які визначають статус цих органів.

Держава, будучи найбільшим власником засобів виробництва, бере участь в економічному обігу, але не безпосередньо, а через підприємства, установи, організації, що здійснюють господарську діяльність як підприємницьку, так і не підприємницьку, та органів господарського керівництва, на які покладено функції управління групами підприємств.

Науковці виділяють кілька найважливіших відмінностей державної власності від приватної з погляду структури відповідних сукупностей правочинів:

1. Нездатність співвласника державної власності продати або передати свою частку участі в ній. Крім того, ніхто не може ухилитися від володіння нею: «Володіння державною власністю не добровільне; воно обов'язкове доти, поки хтось залишається членом суспільства».

2. Відсутність кореляції між поведінкою співвласників державної власності та результатами її використання: «При державній власності витрати на реалізацію будь-якого рішення або вибору меншою мірою покладаються на того, хто вибирає, ніж на власника в умовах приватної власності». Отже, члени суспільства менше заінтересовані в контролі результатів використання державної власності.

3. Менше стимулів до того, щоб у виконанні функцій контролю спеціалізувалися члени суспільства, які мають порівняльні переваги в цьому

виді діяльності. Унаслідок менш ефективного, ніж у приватних формах, контролю діяльності у керуючих державною власністю більше можливо-стей зловживати своїм становищем в особистих інтересах.

Згідно з ч. 2 ст. 55 ГК України суб'єктом господарювання визнають державні підприємства¹.

Виділяють три групи підстав створення державних підприємств.

Перша група пов'язана з наявністю економічних передумов і передбачає використання критерію економічної ефективності. Інвестиції в такі підприємства здійснюються в тому випадку, коли очікуваний дохід, меншою мірою, відповідає реальній вартості капіталу. Держава повинна брати участь у вирішенні тих завдань, які не здатний вирішити ринок. Державні підприємства, будучи частиною суспільного сектора економіки, також покликані домагатися оптимального використання ресурсів там, де ринкові механізми можуть діяти неефективно або взагалі неможливі.

Друга група підстав пов'язана з організацією підприємств для вирішення соціальних завдань. Тут йдеться про соціально значимі блага, потребу в яких відчувають усі члени суспільства, тому вважається виправданим надання цих послуг через державні підприємства.

Третя група підстав пов'язана з наданням переваги щодо створення державних підприємств у зв'язку з культурно-історичним вибором суспільства. В рамках цієї групи можуть бути названі різні причини, наприклад: суверенітет, політичні уподобання лідерів. Ці так звані культурні причини здебільшого мають більше значення, ніж економічні критерії.

Одна з головних особливостей управління державною власністю полягає в тому, що ця власність відрізняється абсолютним масштабом усучаснення, що утрудняє реалізацію оперативних управлінських впливів власника на об'єкти власності. У зв'язку з цим при управлінні державною власністю найбільш типовим управлінським рішенням є передача окремих об'єктів конкретним юридичним або фізичним особам, що дає змогу локалізувати управлінські впливи на них.

Функція управління державною власністю має кілька аспектів. З одного боку, держава є єдиним суб'єктом публічної влади, що встановлює

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144.

норми господарського законодавства. Ця частина функції управління економікою визначається як нормативна.

З іншого боку, держава є одним із суб'єктів ринку, об'єкти власності якої функціонують у комерційному секторі економіки, підкоряючись нормам і правилам, створеним у результаті нормативного управління. Ця частина управлінських функцій держави визначається як продуктивна.

Реалізація нормативної функції управління досягається формуванням інституціональних об'єктів, до яких належать органи державного управління (в тому числі профільні міністерства), організації та некомерційні фонди. Функціонування цієї частини державної власності забезпечує вирішення різних завдань, до яких можна віднести підтримку обороноздатності, розвиток науки й культури, охорону здоров'я й освіту, утримання законодавчої, судової й виконавчої влади та ін.

Отже, головними особливостями управління державним та комунальним сектором економіки є:

1. Виконання галузевими органами державної влади як нормативної (стосовно господарської діяльності об'єктів усіх форм власності в галузі), так і продуктивної (стосовно об'єктів, які належать до державного сектору економіки в галузі) функції спричиняє конфлікт інтересів, оскільки нормативна функція доволі часто використовується для створення переваг для об'єктів державного сектору при реалізації продуктивної функції, тобто сприяння діяльності підприємств державного сектору економіки, за результатами роботи яких визначається ефективність роботи органів державної влади, здійснюється за рахунок підприємств інших форм власності. Отже, потрібно свідомо та системно розділити функції управління об'єктами державної власності галузі та функції регулювання діяльності підприємств усіх форм власності галузі.

2. За функціональною ознакою можна виділити два типи об'єктів, що мають належати до державного сектору економіки: об'єкти, що безпосередньо задовольняють суспільні потреби, такі як оборона, забезпечення мінімальних соціальних гарантій; виробництво у сфері природних монополій.

Отже, на саморегульований механізм ринку не можна повністю покластися, а для забезпечення довгострокової економічної стабільності та

нормального розвитку суспільних відносин існує необхідність в державному регулюванні економіки, оскільки саме держава реалізує функцію стабілізації економіки в цілому та задоволення соціально-економічних потреб суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Участь держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в господарській діяльності.
2. Форми реалізації державою економічної політики.
3. Довгострокова (стратегічна) і поточна (тактична) економічна і соціальна політика.
4. Економічна стратегія.
5. Економічна тактика.
6. Основні напрями економічної політики держави.
7. Засоби державного регулювання господарської діяльності.
8. Державний контроль та нагляд за господарською діяльністю.
9. Особливості управління господарською діяльністю у державному секторі економіки.

Розділ 3 ЮРИДИЧНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ МОНОПОЛІЗМУ Й ЗАХИСТУ ВІД НЕДОБРОСОВІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

1. Антимонопольно-конкурентне законодавство України

Незважаючи на пріоритетність конкурентної політики, вирівнювання умов конкуренції ще не можна стверджувати, що цей ринковий елемент повною мірою працює та використовується. В той же час у сфері антимонопольної діяльності в Україні створена досить об'ємна база антимонопольного законодавства, інститути влади по забезпеченню здорової конкуренції. У нашій країні накопичений значний досвід проведення антимонопольної політики в умовах перехідного періоду, становлення на ринку численних форм концентрації капіталу тощо.

Якщо порівнювати антимонопольне законодавство із цивільним або кримінальним законодавством, історія яких налічує тисячоліття, антимонопольне законодавство дуже молоде. Незважаючи на це, у сучасному світі законодавче встановлення правил конкуренції належить до найважливіших важелів впливу на економіку. Відповідні закони існують у більш ніж ста країнах, у тому числі практично в усіх економічно розвинених.

Хоча конкретний характер і зміст антимонопольного законодавства в різних країнах має свої особливості, можна виділити загальні для усіх країн основи цього законодавства: охорона і заохочення конкуренції, контроль над фірмами, що займають пануюче положення на ринку, контроль за цінами, захист інтересів споживачів, захист інтересів і сприяння розвитку середнього і малого бізнесу.

- Сучасне антимонопольне законодавство має два принципові напрями:
1. Контроль за цінами: антимонопольне законодавство в першу чергу забороняє згоди по цінам. Незаконною є будь-яка змова між фірмами в цілях встановлення цін. Законом також переслідується демпінгова практика продажів, коли фірма умисне встановлює нижчі ціни, з тим щоб витіснити з галузі конкурентів.
 2. Контроль за злиттям компаній: злиття компаній відбувається, коли одна компанія придбає акції іншої. В результаті друга фірма стає складовою частиною першої.

Антимонопольне законодавство України розроблене на основі європейських законів, а його прийняття та застосування є частиною постійних зусиль України, метою яких є інтеграція у західні ринки.

Вся господарська діяльність в умовах сучасної української ринкової економіки ґрунтується на принципі конкуренції, який пронизує усі сфери і галузі економічної діяльності. Тому антимонопольна діяльність держани по підтримці конкуренції і обмеження недобросовісної конкуренції обумовлюється особливостями функціонування тих або інших сфер господарської діяльності, тих або інших суб'єктів економічної діяльності. У зв'язку з цим антимонопольне законодавство включає ряд аспектів.

Першими кроками у запровадженні антимонопольного законодавства було прийняття Закону України «Про обмеження монополізації та попередження недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» в лютому 1992 р.¹ разом з багатьма іншими законами, які мали забезпечити сприяння приватній господарській діяльності та контроль за нею. Цей закон приділяв увагу таким питанням, як зловживання домінуючим становищем, дискримінація суб'єктів господарювання державними органами та методи «недобросовісної конкуренції», які один суб'єкт господарювання застосовує відносно до іншого. У закон включені положення, які стосуються узгоджених дій таконцентрацій, але вони не були добре розвинуті. В зазначеному законі не йшлося про створення

¹ Закон України «Про обмеження монополізації та попередження недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18.02.1992 р. // Вісності Верховної Ради України, — 1992, — № 21, — ст. 296

органу захисту конкуренції. Антимонопольний Комітет України був створений законом, що набув чинності у 1993 р.¹, «Про знаки для товарів та послуг».²

В ст. 42 Конституції України гарантується «право на підприємницьку діяльність», забезпечується «захист конкуренції у підприємницькій діяльності» та забороняється «зловживання монопольним положенням на ринку, незаконне обмеження конкуренції та нечесну конкуренцію». Окреме положення в тій самій статті проголошує, що «держава захищає права споживачів».³

У 1996 році положення про недобросовісну конкуренцію були розширені та перенесені до окремого Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».⁴

У 2001 році невідповідність закону про конкуренцію 1992 р. стала достатньо очевидною для того, щоб спричинити його скасування та прийняття існуючого Закону України «Про захист економічної конкуренції»,⁵ створений за зразком європейських конкурентних законів який відображає інтерес України до інтеграції в західні ринки.

Цей Закон змінив не лише низку правових норм, але й всю систему конкурентного законодавства. Основними його засадами визначено підтримку та захист економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності і спрямованість на забезпечення ефективного функціонування економіки України на основі розвитку конкурентних відносин.

Закон України «Про захист економічної конкуренції» суттєво удосконалив матеріальні норми та зобов'язав оцінювати узгоджені дії, концентрацію

на відповідність суспільним інтересам і в разі невідповідності забороняє приймати рішення. Він визначив низку норм, спрямованих на послаблення втручання Антимонопольний комітету в економічні процеси та перенесення уваги його правозастосовчої діяльності на найбільш важливі з точки зору держави та суспільства напрями. Таким чином:

По-перше, зроблено виняток для малих та середніх підприємств у частині застосування положень, що регулюють узгоджені дії суб'єктів господарювання, а також для власників об'єктів права інтелектуальної власності.

По-друге, норми в частині економічної концентрації спрямовано суто на дії суб'єктів, що можуть призвести до монополізації ринків.

По-третє, якщо дії суб'єктів не мали відчутного впливу на умови конкуренції на ринку, не призвели до суттєвого обмеження конкуренції, не завдали значних збитків окремим особам чи суспільству, Антимонопольний комітет може надати відповідні рекомендації порушникові, а в разі їх виконання, нерозглядати справу та не застосовувати штрафні санкції через малозначність порушення.

Також, запроваджено механізм, що дає будь-якій особі право звернутися безпосередньо до суду за захистом своїх прав у зв'язку з порушенням законодавства про захист економічної конкуренції. При цьому, така особа має право на відшкодування збитків у подвійному розмірі.

Таким чином, Закон України «Про захист економічної конкуренції» стимулює суб'єктів господарювання та споживачів, права яких порушено, до активних дій щодо захисту своїх прав — не лише шляхом звернення до Антимонопольного комітету України, а й безпосередньо в порядку цивільного судочинства, що розширило спектр процесуальних форм захисту порушених прав та сприяє підвищенню ефективності застосування законодавства про захист економічної конкуренції та обмежує «монопольний статус» правоохоронної діяльності Комітету в сфері захисту конкуренції.

Крім того, посилено правові гарантії суб'єктів господарювання, визначено конкретний і виключний перелік діянь, які вважаються порушенням законодавства про захист економічної конкуренції та упорядкована система відповідальності шляхом запровадження однакового порядку

¹ Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 року // Відомості Верховної Ради України, — 1993, — № 50, — ст. 472

² Закон України «Про знаки для товарів та послуг» від 23.12.1993 // Відомості Верховної Ради України, — 1994, — № 7, — ст. 36

³ Конституція України від 28.06.96 р. // Відомості Верховної Ради України, — 1996, — № 30, — ст. 141

⁴ Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.96 // Відомості Верховної Ради України, — 1996, — № 36, ст. 164

⁵ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України, — 2001, — № 12, ст. 64

⁶ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України, — 2001, — № 12, ст. 64

розслідування, розгляду справ і меж відповідальності для юридичних і фізичних осіб-суб'єктів господарювання. Разом із підвищенням правової регламентації дій Комітету зазначений Закон підвищує граничний розмір штрафу за порушення законодавства з 5 % до 10 % виручки від реалізації продукції. Однак, при цьому, абсолютні розміри санкцій можуть бути знижені у зв'язку з тим, що не передбачено стягнення з суб'єктів господарювання незаконно одержаного прибутку, отриманого внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції.

Вищезазначений Закон України створив гнучкий правовий механізм забезпечення виконання рушення. Якщо, згідно із Законом України «Про обмеження монополізації та попередження недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» не обмежувався розмір пені за несвоєчасну сплату штрафу та нарахування пені припинилося лише із зарахуванням коштів до Державного бюджету, вона (пеня) в разі ухилення суб'єкта від сплати штрафу могла сягати сум, що в кілька разів перевищували розмір штрафу. Закон України «Про захист економічної конкуренції» обмежив максимальний розмір пені розміром штрафу. Нарахування пені припиняється водночас з прийняттям судом рішення про сплату штрафу, а в деяких, випадках, з оскарженням рішення Антимонопольного комітету України до суду.

Закон удосконалив систему забезпечення доказової бази у справах про порушення законодавства з питань захисту економічної конкуренції, надаючи додаткові повноваження щодо вилучення доказів, накладення арешту на предмети, документи, інші носії інформації, що можуть бути доказами у справі, та встановлює відповідальність за вчинення перешкод уповноваженим працівникам Антимонопольного комітету України в доступі до інформації.

Також встановлюються заборони на угоди або погоджені дії фінансових організацій, що обмежують конкуренцію на ринку фінансових послуг. При цьому запроваджено механізм винятків, що встановлює типові вимоги до узгоджених дій, при дотриманні яких, не потрібно звертатись за отриманням такого дозволу.

Крім того, з метою запобігання порушенням законодавства, в зазначеному Законі України міститься норма, яка зобов'язує Антимонопольний

комітет України надавати підприємцям висновки про те, чи будуть певні їхні дії порушенням законодавства. Ця норма гарантує підвищення передбачуваності застосування законодавства про захист економічної конкуренції, що додасть впевненості підприємцям у їхній господарській діяльності.

У зв'язку з тим, що на Антимонопольний комітет покладено забезпечення реалізації конкурентної політики, передбачено розподіл повноважень між Кабінетом Міністрів України та Антимонопольним комітетом України з питань надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію. Надання дозволу на створення монопольного утворення чи на вчинення узгоджених дій, що призводять до суттєвого обмеження конкуренції внаслідок концентрації чи укладення антиконкурентної угоди, якщо позитивний ефект для суспільних інтересів переважає негативні наслідки обмеження конкуренції, є виключно компетенцією Кабінету Міністрів України як суб'єкта промислової політики.

Окрім названих законів існує великий масив законодавства, що містить норми, спрямовані на заохочення конкуренції і обмеження монополістичної діяльності. До них можна віднести Закони України «Про захист прав споживачів»¹, «Про рекламу»², «Про поштовий зв'язок»³, «Про телекомунікації»⁴ та інші.

Так, наприклад, в Законі України «Про захист прав споживачів» визначені основні напрями діяльності антимонопольних органів в цій сфері, а саме:

- попередження, виявлення і припинення порушень законодавства про захист прав споживачів;
- надання споживачам правової допомоги, у тому числі в судовому захисті їх прав;

¹ Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР, — 1991, — № 30, — ст. 379

² Закон України «Про рекламу» від 03.07.1996 // Відомості Верховної Ради України, 1996, № 39, ст. 181

³ Закон України «Про поштовий зв'язок» від 04.10.2001 // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 8, ст. 39

⁴ Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 // Відомості Верховної Ради України, 2004, № 12, ст. 155

- розвиток і зміцнення національної системи захисту прав споживачів тощо.

Закон України «Про рекламу» закріпив основні напрями державного антимонопольного контролю в цій сфері. До них можна віднести:

- захист від недобросовісної конкуренції в області реклами;
- відвертання і припинення неналежної реклами.

Також, у 2003 році не менш важливим кроком у захисті конкуренції стало прийняття ГК України¹, в якому 3 глава присвячена обмеженню монополізму та захисту суб'єктів господарювання і споживачів від недобросовісної конкуренції.

Основні цілі антимонопольного законодавства — це визначення організаційних і правових основ попередження, обмеження і припинення монополістичної діяльності і недобросовісної конкуренції та забезпечення умов для створення і ефективного функціонування ринків товарів, послуг і фінансових коштів.

Перша мета є вузькоспеціальною, властивою лише антимонопольному законодавству, а друга має ширший характер, може бути позначена як один з напрямів діяльності всього цивільного законодавства.

Отже, антимонопольне законодавство України є системою нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення умов для створення і ефективного функціонування ринків товарів, послуг і фінансових коштів, а також на регулювання відносин, пов'язаних з монополістичною діяльністю, і припиненням недобросовісної конкуренції.

2. Конкуренція у сфері господарювання та її обмеження органами державної влади та місцевого самоврядування

В умовах ринкової економіки конкурентна політика являється невід'ємною частиною державної економічної політики. Державна конкурентна

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22. — ст. 144

політика покликана сприяти розвитку конкуренції на ринках, стимулювати створення і розвиток конкурентного середовища і конкурентних механізмів, забезпечувати рівні конкурентні умови. Для того щоб зрозуміти необхідність проведення державою системної конкурентної політики, пов'язаної з іншими елементами економічної політики і що не суперечить їх цілям, слідус, передусім, відповісти на питання: що є конкуренція в ринковій економіці, які її наслідки і результати, в чому її цінність?

На законодавчому рівні під конкуренцією розуміють «змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначити умови обороту товарів на ринку» [ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції»].

Тлумаченню терміна конкуренція приділяли достатньо уваги як зарубіжні, так і вітчизняні автори. Більшість авторів використовують одне із трьох тлумачень конкуренції: поведінкове, структурне і функціональне [Таблиця 1]. Аналіз існуючих тлумачень поняття свідчить, про те, що більшість учених схиляються до поведінкового трактування конкуренції. Однак поряд із поведінковим, одержало поширення структурне трактування. У сучасній західній економічній науці термін «конкуренція» частіше використовується у структурному розумінні, а якщо ж потрібно підкреслити поведінкову сторону конкуренції використовують термін — «суперництво». Таким чином, конкуренцію як процес визначає структурне трактування, а як ситуацію — поведінкове.

Підприємства, що функціонують в умовах конкуренції, мають адаптуватися до різних конкурентних умов. Прискорити процес адаптації підприємства до конкретного типу конкуренції, що панує на ринку, дозволить класифікація її видів² [Таблиця 2].

¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001, — № 12, — ст. 64

² Долан Э. Рынок: микроэкономическая модель / Э. Долан, Д. Линдсей; пер. с англ. П. Лукшевича и др. — СПб.: Специальная лит., — 1992. — 496 с

Для максимально ефективної їх реалізації в Україні існує спеціальна система правил, що гарантують саме наявність і функціонування конкуренції, а також її якість. Так, з точки зору інтересів суспільства, конкуренція є дуже цінним інститутом і механізмом регулювання соціальних стосунків, адже вона виконує цілий ряд соціально і економічно значимих функцій [Таблиця 3].

Функції роблять конкуренцію найважливішим інструментом соціально-економічного регулювання і предметом державної економічної політики.

Конкуренція одночасно має і позитивні і негативні сторони. Позитивний вплив конкуренції на економіку полягає в наступному:

- 1) сприяє розвитку науково-технічного прогресу, постійно заставляючи товаровиробника застосовувати кращі технології, раціонально використовувати ресурси. Завдяки конкурентній боротьбі вимиваються економічно неефективні виробництва, застаріла техніка, неякісні товари;
- 2) чуйно реагує на зміну попиту, веде до здешевлення витрат виробництва, гальмує зростання цін, а у ряді випадків веде до їх зниження;
- 3) певною мірою вирівнює норму прибутку на капітал і рівень заробітної плати у всіх галузях національної економіки.

До негативних сторін можна віднести:

- 1) додає бізнесу певну нестабільність, створює умови для безробіття, інфляції і банкрутства;
- 2) веде до диференціації доходів і створює умови для їх несправедливого розподілу;
- 3) її слідством може бути надвиробництво товарів і недовантаження потужностей в періоди виробничих спадів¹.

Крім того, оскільки на ринку суб'єктів господарювання з різними економічними потужностями, за різних можливостей доступу до нових технологій тощо, саме держава повинна забезпечити безперерйну дію закону конкуренції шляхом формування й підтримання належного

¹ Господарське право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. К. Галлянич, С. М. Грудницька, О. М. Міхатуліна та ін. — К.: МАУП, — 2005. — 424 с. С. 136.

конкурентного середовища, саме тому існують обмеження конкуренції органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю. Так, відповідно до статті 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції», обмеження конкуренції органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю є прийняття будь-яких актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов тощо), надання письмових чи усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії чи бездіяльність органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю (колегіального органу чи посадової особи), які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції.

Дії або бездіяльність обмеження конкуренції органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю розглянути нижче [Таблиця 4].

Таким чином, правові межі здійснення конкурентної політики органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю не повинні суперечити таким конституційним принципам, як: свобода переміщення товарів, послуг і фінансових коштів, свобода економічної діяльності; підтримка конкуренції тощо. У рамках проведення конкурентної політики не повинні обмежуватися права суб'єктів підприємництва на конкуренцію, за винятком випадків, коли такі обмеження вводяться на підставі законів для захисту громадських і державних інтересів.

3. Поняття монопольного (домінуючого) становища суб'єкта господарювання на ринку товару. Природні монополії. Обмеження монополізму в економіці

Законами України «Про захист економічної конкуренції» і «Про Анти-монополістичний комітет України», ст. 27 ГК України та Методикою визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на

ринку визначено монопольне (домінуюче) становище суб'єктів господарювання на ринку¹. Так, відповідно до ч. 1-3 ст. 27 ГК України монопольним визнається домінуюче становище суб'єкта господарювання, яке дає йому можливість самостійно або разом з іншими суб'єктами обмежувати конкуренцію на ринку певного товару (робіт, послуг).

Згідно з ч. 1 ст. 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» суб'єкт господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо:

- 1) на цьому ринку у нього немає жодного конкурента;
- 2) не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

Монопольним (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 відсотків, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції.

Монопольним (домінуючим) також може бути визнане становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

Поряд із зазначеними загальними нормами є спеціальні умови щодо встановлення монопольного (домінуючого) становища кожного з кількох суб'єктів господарювання.

Відповідно до ч. 4 ст. 12 Закону України «Про захист економічної конкуренції» кожен із двох чи більше суб'єктів господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо стосовно певного виду товару між ними немає конкуренції або є незначна конкуренція і щодо них, разом узятих, виконується одна з умов, передбачених ч. 1 ст. 12 даного закону.

¹ Методика визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку

Монопольним (домінуючим) вважається також становище кожного з кількох суб'єктів господарювання, якщо стосовно них виконуються такі умови:

- 1) сукупна частка не більше ніж трьох суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 50 відсотків;
- 2) сукупна частка не більше ніж п'яти суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 70 відсотків, і при цьому вони не доведуть, що стосовно них не виконуються умови ч. 4 ст. 12 вищезазначеного закону.¹

Монопольне становище на ринку встановлюється або підтримується, у першу чергу, завдяки тому, що на цьому ринку у нього немає жодного конкурента, або він не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

Отже, монопольне становище встановлюється щодо суб'єкта господарювання. Суб'єктами господарювання для антимонольно-конкурентного законодавства окрім фізичних та юридичних осіб, що здійснюють господарську діяльність, визнаються органи державної влади, органи місцевого самоврядування, органи адміністративно-господарського управління та контролю в частині їх участі в господарській діяльності. Також, монопольне становище може встановлюватися й стосовно декількох суб'єктів господарювання, що діють на ринку в певних товарних і територіальних (географічних) межах, тобто монополістом може бути визначений, наприклад, не «один продавець», а в цілому група.

Незважаючи на те, що важливим напрямом сучасної економічної політики в Україні є розвиток та захист конкуренції, все ж таки за умов існування сфер економіки, в яких конкуренція з об'єктивних причин (технологічні особливості виробництва, характер попиту та пропозиції) повністю, виникають та існують природні монополії.

¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — ст. 64

За своїм соціально-економічним змістом і особливостями функціонування, природна монополія незрівнянно більш складне явище, ніж інші види монополій. В Україні, як у більшості країн, природні монополії наділені особливими привілеями в обмін на право уряду регулювати їх дії з метою недопущення зловживання монопольною владою. Частина 1 ст. 28 ГК України надає законодавче визначення понять «природна монополія» і «суб'єкт природної монополії». В ній зазначено, що стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю продукції в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами господарювання, не можуть бути замінені у споживанні іншими, у зв'язку із чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на такі товари, ніж попит на інші товари (послуги), — вважається природною монополією.

Суб'єктами природної монополії є суб'єкти господарювання (юридичні особи) будь-якої форми власності (монопольні утворення), які виробляють (реалізують) товари (послуги) на ринку, що перебуває у стані природної монополії. Суб'єктом природної монополії являється тільки юридична особа, що здійснює господарську діяльність. Природна монополія та державна монополія — це різні поняття, які не повинні змішуватися, тому що суб'єкт природної монополії може функціонувати, ґрунтуючись на будь-якій формі власності, а державна монополія характеризується, насамперед, наявністю в основі права державної власності.

Існують основні й додаткові критерії віднесення підприємств до категорії суб'єктів природних монополій для вітчизняної економіки.

Основні критерії:

1. Відсутність можливостей для створення економічно ефективного альтернативного джерела постачання товарів і послуг внаслідок того, що:
 - витрати на створення аналогічного альтернативного джерела товарів, послуг становлять 100 % фактичного обсягу витрат на надання послуг відповідним споживачам;
 - строк окупності будівництва нового джерела постачання аналогічних товарів перевищує 10 років;

- цінність стаціонарних мереж або іншого стаціонарного обладнання, яке використовується для задоволення попиту відповідної кількості споживачів, перевищує 200 тис. грн;
 - протяжність мереж перевищує: 2 км — для централізованого водопостачання, водовідведення, постачання теплової енергії; 1 км — для під'їзних залізничних колій; 1000 абонентів — для місцевого телефонного зв'язку.
1. Унікальність споживчих властивостей товарів і послуг суб'єкта господарювання пов'язана з тим, що:
 - вони не можуть бути замінені аналогічними товарами з альтернативних джерел;
 - споживачі за нормальних економічних умов не можуть відмовитися від цих товарів і послуг у зв'язку з виникненням у цьому випадку аварійних надзвичайних ситуацій;
 - обсяги споживання є відносно сталими і дуже мало залежать від зміни цін;
 - кількість споживачів — фізичних осіб перевищує 100 чоловік.
- В якості додаткових критеріїв варто виділити:
1. Наявність ліцензії на здійснення відповідної діяльності (для передачі електроенергії локальними електромережами та місцевого телефонного зв'язку).
 2. Тривалий строк окупності мереж (як правило, перевищує 5 років).
 3. Додаткові витрати на переключення споживання (тільки по електроенергії це призводить до зростання собівартості продукції на 5 і більше відсотків).
 4. Неперервність надання послуг (наприклад, згідно з умовами договору та графіками постачання електроенергії).
 5. Доцільність запровадження регулювання цін (тарифів) відповідно до Закону України «Про природні монополії» [30].
- В Україні суб'єкти природних монополій, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про природні монополії» діють на таких ринках:

- 1) транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами;
- 2) транспортування природного і нафтового газу трубопроводами;
- 3) розподіл природного і нафтового газу трубопроводами;
- 4) зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності із зберігання природного газу (ліцензійними умовами);
- 5) транспортування інших речовин трубопровідним транспортом;
- 6) передачі електричної енергії магістральними та міждержавними електричними мережами;
- 7) розподілу електричної енергії (передачі електричної енергії місцевими (локальними) електромережами);
- 8) користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування;
- 9) управління повітряним рухом;
- 10) централізованого водопостачання та водовідведення;
- 11) транспортування теплової енергії;
- 12) спеціалізованих послуг транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком який визначається Кабінетом Міністрів України;
- 13) захоронення побутових відходів¹.

Класифікувати природних монополій в Україні можна за наступники критеріями:

Критерій класифікації	Види природних монополій
За територіальними межами ринків	1. Монополії, що діють на загальнодержавному ринку (загальнодержавні природні монополії). 2. Монополії, що діють на ринках, територіальні (географічні) межі яких охоплюють територію окремого регіону, у тому числі частини відповідного регіону; територію декількох регіонів, у тому числі частини декількох регіонів (локальні природні монополії)

¹ Закон України Про природні монополії // Відомості Верховної Ради України, — 2000, — № 30, — ст. 238

Закінчення табл.

Критерій класифікації	Види природних монополій
За належністю	1. <i>Упаливно-енергетичному комплексі:</i> Транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин трубопроводами. Транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл. Транспортування інших речовин трубопровідним транспортом. Передача та розподіл електричної енергії. 2. <i>На транспорті:</i> Користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування. Управління повітряним рухом. Спеціалізовані послуги транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України. 3. <i>У комунальному господарстві:</i> Централізоване водопостачання та водовідведення. Централізоване постачання теплової електроенергії
За часою приєднання	1. Закріплені. 2. Незакріплені
За ступенем поєднання з іншими видами монополій	1. Чисті. 2. Змішані. 3. Квазіприродні
За формами власності	1. Загальнодержавні. 2. Муніципальні. 3. Приватні

Цілією її умов ефективної господарської діяльності природних монополій є подальше нормативне врегулювання цієї діяльності. Поняття і діяльність природних монополій та суб'єктів природних монополій регулюється

різними нормативно-правовими актами, серед яких: ГК України, Закон України «Про природні монополії», Повітряний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Закони України «Про Антимонопольний комітет України», «Про захист економічної конкуренції», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про зв'язок», «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про електроенергетику» та інші нормативно-правові акти.

Оскільки, поряд з позитивними наслідками монополія все ж таки розглядається як негативне явище і несе за собою такі негативні наслідки:

- по-перше, монополіст вважає за доцільне продавати менший обсяг продукції та призначати вищі ціни, ніж це зробив би конкурентний виробник. Тому споживачі змушені сплачувати свого роду монопольний податок, оскільки ціни на продукцію встановлюються вищі, ніж середні витрати на виробництво. Цей «податок» становить економічний прибуток монополіста;
- по-друге, оскільки монополіст — це, як правило, велике підприємство, то на розмірі середніх витрат може позначитись ефект масштабу. Інколи нижчі середні витрати навіть з урахуванням економічного прибутку, який закладає у ціну монополіст, можуть трансформуватися у нижчі ринкові ціни на продукцію монополіста порівняно з цінами конкурентної фірми;
- по-третє, монополія суперечливо впливає на науково — технічний прогрес. З одного боку, масштаби монополії дають змогу виділяти значні кошти на проведення наукових досліджень та розробку нових технологій. Однак у чистого монополіста немає постійних стимулів до науково — технічного прогресу, тому він може дозволити собі бути неефективним;
- по-четверте, чистий монополіст має можливість проводити цінову дискримінацію. Так, електропостачання населенню та підприємствам в Україні відбувається за різними тарифами, зниження тарифів на пасажирські перевезення перекриваються Укрзалізницею за рахунок підвищених тарифів на перевезення вантажів тощо.

Тому на державному рівні існують такі шляхи подолання монополізму:

1. У разі суспільної необхідності та з метою усунення негативного впливу на конкуренцію органи державної влади здійснюють заходи антимонопольного регулювання відповідно до вимог законодавства та заходи демонополізації економіки, передбачені відповідними державними програмами, за винятком природних монополій.
2. Органам державної влади та органам місцевого самоврядування забороняється приймати акти або вчиняти дії, спрямовані на економічне посилення існуючих суб'єктів господарювання — монополістів та утворення без достатніх підстав нових монопольних утворень, а також приймати рішення про виключно централізований розподіл товарів.
3. Реорганізація монопольного утворення, що підлягає примусовому поділу, здійснюється на розсуд суб'єкта господарювання за умови усунення монопольного становища цього утворення на ринку.
4. Проти монополій застосовується високе оподаткування монопольних прибутків, контроль за цінами на продукти виробництва монопольних утворень, переведення монополій у державну власність, адміністративне покарання за порушення антимонопольного законодавства, здійснення демонополізації, розукрупнення монополій.¹

Головною метою даних заходів є формування конкурентного середовища в економіці.

Здійснення державної політики у сфері економічної конкуренції покладається на спеціальне відомство — Антимонопольний комітет, що виконує певні функції, в тому числі регулятивну, яка полягає у прийнятті на підставі раніше названих законів і в межах наданих повноважень відомчих нормативно-правових актів з певних питань у сфері конкуренції, контролю, спрямовану на забезпечення та здійснення контролю за станом товарних ринків і потриманням її учасниками встановлених державою в цій сфері правил.

Для запобігання виникненню монопольних утворень у економіці, аби цього потребує структура ринку, приватизацію державних підприємств монополістів за наявності економічних, технологічних та інших своїх властивостей проводять з їх демонополізацією.

¹ Остер М. В. Монополізація економіки України: проблеми та шляхи вирішення // Інформаційний ресурс <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=20319>

Об'єктами демонополізації є:

- монополізовані товарні ринки, тобто ринки, на яких діє хоча б одне монополізоване утворення або на які обмежується доступ нових суб'єктів господарювання;
 - суб'єкти господарювання, що посідають монополізоване становище на ринку як у виробничій, так і в інших сферах.
 - державні організаційні структури монополізованого типу, якими є об'єднання державних підприємств.
- Суб'єктами демонополізації є державні органи, які забезпечують процес демонополізації економіки та розвитку конкуренції:
- Верховна Рада України приймає законодавчі акти з питань демонополізації економіки і розвитку конкуренції;
 - Президент України приймає рішення з питань демонополізації економіки і розвитку конкуренції у межах своїх повноважень;
 - Кабінет Міністрів України забезпечує розробку Державної програми демонополізації економіки і розвитку конкуренції, приймає рішення з питань забезпечення процесу демонополізації; делегує повноваження щодо демонополізації міністерствам, відомствам, іншим центральним, а також місцевим органам державної виконавчої влади;
 - Антимонопольний комітет України бере участь у проведенні демонополізації окремих об'єктів; здійснює державний контроль за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції, забезпечує захист інтересів підприємців від його порушень; приймає розпорядження про примусовий поділ монополізованих утворень у разі зловживання ними монополізованим становищем; вносить до відповідних органів пропозиції відповідно до його компетенції;
 - Фонд державного майна України, місцеві органи приватизації здійснюють приватизацію майна державних підприємств з урахуванням вимог законодавства про захист економічної конкуренції і вимог Державної програми демонополізації економіки і розвитку конкуренції;
 - центральні та місцеві органи державної виконавчої влади розробляють і реалізують заходи щодо демонополізації економіки та розвитку конкуренції, які є складовою галузевих і регіональних програм ринкових

перетворень; виходять з ініціативою щодо демонополізації конкретних об'єктів; вживають заходів щодо регулювання відповідних ринків і діяльності монополізованих утворень.

Суб'єктами демонополізації можуть також виступати:

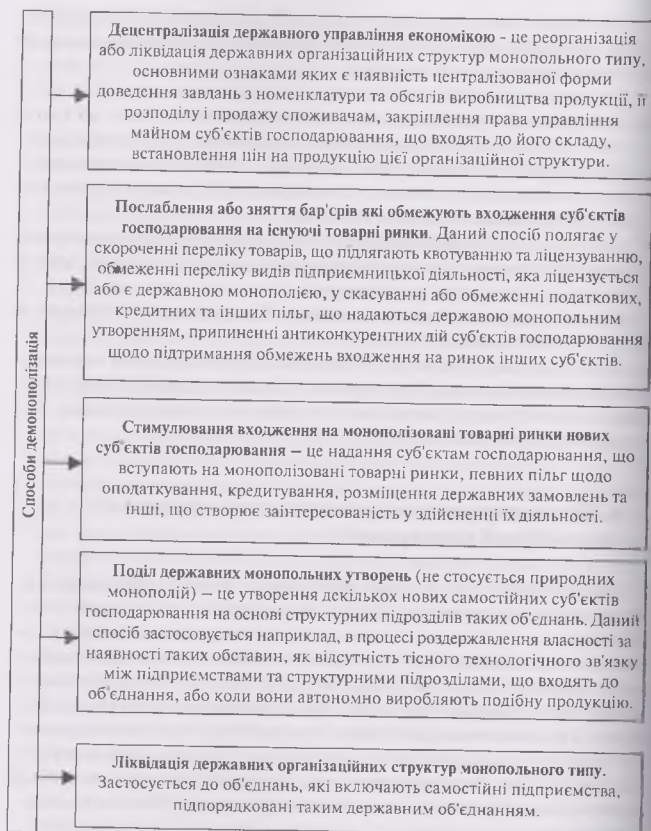
- керівництво і трудові колективи підприємств (об'єднань), які виходять з ініціативою щодо розукрупнення підприємств (об'єднань) з метою ліквідації їх монополізованого становища, створення на основі структурних підрозділів (одиниць) самостійних господарюючих суб'єктів, виходу підприємств зі складу об'єднань;
- покупці, які виявляють ініціативу щодо приватизації структурних підрозділів підприємств, а також структурних одиниць об'єднань, статус не відповідає чинному законодавству.

Способи демонополізації економіки в Україні можна розглянути у наступній таблиці (стор. 75).

Отже, обмеження монополізму в економіці необхідно у тих випадках, коли механізм конкуренції не працює, а задля уникнення розбалансування всієї системи ринкового господарства органи державної влади контролювати та регулюють діяльність таких виробників.

4. Правопорушення законодавства про захист економічної конкуренції

Законом України «Про захист економічної конкуренції» забороняє антиконкурентні узгоджені дії, а не узгоджені дії як такі. Так, відповідно до ст. 5 даного Закону узгодженими діями є укладення су-в та/або господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаних конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання. Узгодженими діями є також створення суб'єкта господарювання, метою чи наслідком якого є координація конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили зазначений суб'єкт господарювання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання.

Антиконкурентними узгодженими діями, є узгоджені дії, які призводять до дискримінації конкурентів і споживачів та створюють небезпеку для ефективного функціонування ринкових відносин¹.

Антиконкурентними узгодженими діями, зокрема, визнаються узгоджені дії, що стосуються:

- 1) встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;
- 2) обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;
- 3) розподілу ринків чи джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання, за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками;
- 4) спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;
- 5) усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;
- 6) застосування різних умов до рівнозначних угод з іншими суб'єктами господарювання, що ставить останніх у невідгідне становище в конкуренції;
- 7) укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими та іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод;
- 8) суттєвого обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки загальна заборонна норма, що міститься в ч. 1 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції», стосується будь-яких узгоджених дій, які можуть призвести або призвели до недопущення, усунення або обмеження конкуренції.

За С. С. Валітовим класифікувати антиконкурентні узгоджені дії можна за наступними критеріями²:

¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України, — 2001, — № 12, — ст. 64.
² Валітов С. С. Класифікувати антиконкурентні узгоджені дії можна за наступними критеріями. Конкурентне право України. Навчальний посібник. — К.: Юриком Інтер, — 2006. — 112 с.

Критерії класифікації	Види антиконкурентних узгоджених дій
Залежно від структури ринку і місця суб'єктів господарювання	<ul style="list-style-type: none"> • горизонтальні — це узгоджені дії (угоди), які здійснюються (укладаються) на одному і тому ж товарному ринку, де його учасники фактично є конкурентами, проте внаслідок здійснення дій, передбачених ст. 6 Закону про захист економічної конкуренції, обмежують конкуренцію між собою. • вертикальні — це дії, які здійснюються суб'єктами господарювання на різних товарних ринках, учасники яких перебувають у відносинах «продавець — покупець», і передбачають обмеження підприємницької діяльності хоч б одного з учасників дій в його відносинах з третіми особами, та призводять або можуть призвести до недопущення, усунення або обмеження конкуренції. • конгломератні — це узгоджені дії (угоди), які здійснюються учасниками, що не являються конкурентами і не перебувають у відносинах «продавець — покупець» і передбачають обмеження в діяльності хоч би одного з його учасників в його відносинах з третіми особами, та призводять або можуть призвести до негативних наслідків для конкуренції.
Залежно від бажаного фінансового результату, до якого прагнуть суб'єкти господарювання	<ul style="list-style-type: none"> • щодо ціни на свої товари, а саме встановлення (фіксація) певного розміру або розмірів цін (тарифів); спотворення торгів (пропозиції цін). Наприклад, суб'єкти господарювання можуть домовитися змінити характеристики товару, уповільнити або скасувати впровадження інновацій з метою скорочення витрат або підвищення прибутку, які зрештою відіб'ються на ціні товару учасників узгоджених дій. • дії направлені проти своїх конкурентів, передбачають здійснення спільних дій з метою завдання збитку або перешкод своїм конкурентам, які не входять до групи учасників. Наприклад, суб'єкти господарювання знижують доходи своїх конкурентів шляхом здійснення бойкотів і «хижацького» ціноутворення (встановлення цін нижчих за витрати), також підвищують витрати конкурентів і у такий спосіб примушують їх встановлювати високі ціни тоно.

Закінчення табл.

Критерії класифікації	Види антиконкурентних узгоджених дій
	<ul style="list-style-type: none"> • маніпуляції умовами, за якими здійснюється конкуренція. До цих дій відноситься укладення угод щодо обмеження виробництва, ринків товару, техніко-технологічного розвитку, інвестицій і диференціації продукції з метою руйнування конкурентних цін, спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів, тобто через непряме встановлення неконкурентних цін. • диференціація продукції. Дії полягають в тому, що суб'єкти господарювання прагнуть диференціювати свої товари з метою зниження конкуренції на даному ринку. Споживачі, які мають постійну зацікавленість в унікальних характеристиках продукції даного суб'єкта господарювання, незалежно від того, є вони реальними або ілюзорними, спроможні заплатити додаткову надбавку до ціни, яка залежить від важливості цієї зацікавленості. Якщо існують покупці, які більше, ніж інші схильні перейти до споживання продукції конкурентів, суб'єкт господарювання прагнучим ізолювати їх серед всіх своїх клієнтів, запропонувавши їм спеціальні умови, які не даються лояльним покупцям.
Залежно від форми участі учасників ринку	<ul style="list-style-type: none"> • укладення суб'єктами господарювання угод в будь-якій формі; прийняття об'єднаними рішення в будь-якій формі. • будь-яка узгоджена конкурентна поведінка. • створення суб'єкта господарювання, ціллю і результатом створення якого являється координація конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили вказаний суб'єкт господарювання, або між ними і новоствореним суб'єктом господарювання.

Згідно з чинним законодавством про захист економічної конкуренції антиконкурентні узгоджені дії заборонені і тягнуть за собою відповідальність відповідно до закону, однак іноді суб'єкти господарювання вчиняють антиконкурентні узгоджені дії, але притягаються вони до відповідальності

не завжди. Наприклад, звільняється від відповідальності за вчинення антиконкурентних узгоджених дій особа, яка вчинила антиконкурентні узгоджені дії, але раніше за інших учасників цих дій добровільно повідомила про це Антимонопольний комітет України чи його територіальне відділення та надала інформацію, яка має суттєве значення для прийняття рішення у справі.

Також закріплена система «добровільного повідомлення» про антиконкурентні узгоджені дії, але звільняються від відповідальності лише ті суб'єкти господарювання, які повідомили інформацію, що має суттєве значення.

Відповідні органи Антимонопольного комітету України в деяких випадках можуть дозволити вчиняти узгоджені дії, які відповідно до ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» визначені як антиконкурентні. До таких ситуацій належать ті, в яких учасники узгоджених дій доведуть, що ці дії сприяють:

- вдосконаленню виробництва, придбанню або реалізації товару;
- техніко-технологічному, економічному розвитку;
- розвитку малих або середніх підприємств;
- оптимізації експорту чи імпорту товарів;
- розробленню та застосуванню уніфікованих технічних умов або стандартів на товари;
- раціоналізації виробництва.

Вчинення зазначених узгоджених дій забороняється до отримання в установленому порядку дозволу органів Антимонопольного комітету України.

Органи Антимонопольного комітету України не можуть видавати дозволу на зазначені узгоджені дії, якщо на всьому ринку чи у значній його частині суттєво обмежується конкуренція.

Проте, відповідно до ст. 10 вищезгаданого закону, Кабінет Міністрів України може дозволити узгоджені дії, на які Антимонопольний комітет України не надав дозволу, якщо учасники узгоджених дій доведуть, що позитивний ефект для суспільних інтересів переважатиме негативні наслідки обмеження конкуренції.

Зазначимо, що критерій, встановлений для надання дозволу на узгоджені дії Кабінетом Міністрів України, має суб'єктивний оцінювальний

характер, як і підстави для відмови у його наданні. Так, дозвіл не може бути наданий, якщо:

- учасники узгоджених дій застосовують обмеження, які не є необхідними для реалізації узгоджених дій;
- обмеження конкуренції становить загрозу системі ринкової економіки.

Під час регулювання господарської діяльності органами державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю можливе прийняття ними неправомірних рішень, які мають обов'язковий характер для невизначеного чи певного кола осіб чи для певної адміністративної території. Саме тому, законодавством встановлено загальний правовий принцип відповідно до якого будь-які дії або бездіяльність органів державної влади, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження або спотворення конкуренції, вважаються антиконкурентними діями та забороняються. Так, у ч. 1 ст. 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції»¹, дає загальне поняття антиконкурентних дій органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління і контролю, якими є прийняття яких-небудь актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов, тощо), дача письмових або усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії або бездіяльність органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління і контролю (колегіального органу або посадовця), які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження або спотворення конкуренції.

У ч. 2 ст. 15 вказаного Закону вказується конкретний перелік антиконкурентних дій органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління і контролю, яким, зокрема, визнаються:

- заборона або перешкоджання створенню нових підприємств або здійсненню підприємництва в інших організаційних формах в якій-небудь сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих

¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України, — 2001, — № 12, — ст. 64

- видів діяльності, на виробництво, придбання або реалізацію певних видів товарів;
- пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до вступу до асоціацій, концернів, міжгалузевих, регіональних або інших форм об'єднань або здійснення концентрації суб'єктів господарювання в інших формах;
 - пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергового постачання товарів певному колу споживачів або першочергового їх придбання у певних продавців;
 - будь-яка дія, спрямована на централізований розподіл товарів, а також розподіл ринків між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації або закупівель або за колом споживачів або продавців;
 - встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому або надання дозволу на реалізацію товарів з одного регіону в іншому за визначеного обсягу або при виконанні певних умов;
 - надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг або інших переваг, що ставлять їх у привілейоване становище відносно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження або спотворення конкуренції;
 - дія, в результаті якої окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі або дискримінаційні умови діяльності в порівнянні з конкурентами;
 - дія, якою встановлюються не передбачені законами України заборони і обмеження самостійності підприємств,
 - у тому числі з придбання або реалізації товарів, ціноутворення, формування програм діяльності і розвитку, розпорядження прибутком.
- Подібна діяльність державних інституцій може обмежувати права суб'єктів господарювання, призводити до недопущення, спотворення, а іноді й до усунення конкуренції з ринку, перешкоджати функціонуванню правдивих ринкових механізмів.
- Поняття «обмеження» полягає у тому, що певний рівень як наявної так і потенційної конкуренції залишається на ринку, але індивідуальна

вільнобуда суб'єктів господарювання визначає власну ринкову поведінку, а також ефективність функціонування системи вільного ринку, знижується більшою чи меншою мірою¹.

Поняття «недопущення» стосується негативного впливу на потенційну конкуренцію, внаслідок чого вона не може стати реальною конкуренцією².

Під «спотворенням» розуміється настання (можливість настання) необґрунтованих змін у можливостях учасників ринку конкурувати між собою на ринку. При цьому отримання переваг в конкуренції деякі суб'єкти господарювання здобувають внаслідок дії зовнішніх ринкових факторів, зокрема дій державних органів влади. На відміну від усунення чи обмеження конкуренції, які супроводжуються структурними змінами на ринку, спотворення конкуренції не впливає на структуру ринку — вона може залишатися незмінною і, на відміну від недопущення конкуренції, навіть формально конкурентною³.

Поняття «усунення» характеризується через повне знищення вже наявної конкуренції⁴.

Наведений в ч. 2 ст. 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції» перелік заборонених дій органів влади не має вичерпного характеру, оскільки генеральна заборона, що міститься в ч. 1 ст. 15 зазначеного Закону, стосується будь-яких дій або рішень, які обмежують, усувають або спотворюють конкуренцію.

Поряд із вказаною загальною заборonoю містяться дві спеціальні заборони (згідно Закону України «Про захист економічної конкуренції»): 1) заборона делегування повноважень органів влади та органів місцевого самоврядування органам влади та органам місцевого самоврядування; 2) заборона делегування окремих владних повноважень об'єднанням, підприємствам та іншим суб'єктам господарювання, якщо це призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції (ст. 16);

¹ Економічний словник-довідник / За ред. док. екон. наук, проф. С.В. Мочерного. — К.: Фактум, — 1995. — 368 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Економічний словник-довідник / За ред. док. екон. наук, проф. С.В. Мочерного. — К.: Фактум, — 1995. — 368 с.

- 2) забороняються дії чи бездіяльність органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю (колегіального органу чи посадової особи), що полягають у схиленні суб'єктів господарювання, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю до порушень законодавства про захист економічної конкуренції, створенні умов для вчинення таких порушень чи їх легітимізації (ст. 17).

Таким чином, згідно з чинним законодавством про захист економічної конкуренції антиконкурентні узгоджені дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю заборонені. Для ефективності державного регулювання щодо боротьби з антиконкурентними діями органів влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю законодавством передбачено відповідальність відповідно до закону.

Наступна група правопорушень це обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань, яка полягає в тому, що суб'єкти господарювання схиляють інших суб'єктів до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, а також примушують інших суб'єктів господарювання до антиконкурентних узгоджених дій та участі в концентрації суб'єктів господарювання.

Цей вид правопорушень передбачено у розділі IV Закону України «Про захист економічної конкуренції» і міститься у ст. ст. 18-21¹

Так, ст. 18 визначено, що суб'єктам господарювання, об'єднанням забороняється схилити інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяти вчиненню таких порушень.

Суб'єктам господарювання, об'єднанням забороняється примушувати інших суб'єктів господарювання: до антиконкурентних узгоджених дій, визначених ст. 6 Закону України «Про захист економічної

¹ Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001, — № 12, — ст.64

конкуренції»; до узгоджених дій, визначених ст. ст. 7 — 10 цього Закону; до участі у концентрації суб'єктів господарювання, визначеної ст. 22 цього ж Закону.

Ст. 19 Закону України «Про захист економічної конкуренції» забороняє неправомірне використання суб'єктом господарювання ринкового становища, також, у ч. 1 цієї статті зазначено, що суб'єктам господарювання, які отримали дозвіл відповідних органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про захист економічної конкуренції», суб'єктам господарювання, узгоджені дії яких дозволені згідно із ст. ст. 7-9 зазначеного Закону, забороняється встановлювати щодо господарської діяльності суб'єктів господарювання обмеження, які, як правило, не застосовуються до інших суб'єктів господарювання, або застосовувати без об'єктивно виправданих причин різний підхід до різних суб'єктів господарювання.

Ч. 2 ст. 19 Закону України «Про захист економічної конкуренції» передбачає, що суб'єктам господарювання, які відповідно до ч. 3 ст. 10 цього Закону отримали дозвіл Кабінету Міністрів України на узгоджені дії незалежно від наявності в них монопольного становища, забороняється вчиняти дії, що вважаються зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку, відповідно до ст. 13 вказаного Закону.

Відповідно до ч. 3 ст. 19 Закону України «Про захист економічної конкуренції» суб'єктам господарювання, зазначеним у ч. 1 ст. 19, забороняється схилити інших суб'єктів господарювання до надання будь-яким суб'єктам господарювання без об'єктивних причин переважних умов у господарській діяльності.

У ч. 4 ст. 19 Закону України «Про захист економічної конкуренції» визначено, що положення ч. 1, ч. 3 цієї ж статті застосовуються також до суб'єктів господарювання, якщо від них через відсутність альтернативних джерел отримання чи постачання певного виду товарів залежать інші або середні підприємці. Продавець певного виду товарів вважається таким, що залежить від покупця, якщо цей покупець отримує від такого продавця, крім традиційних торговельних знижок чи винагород в

іншій формі, особливу винагороду, яку не отримують інші подібні покупці.

Ст. 20 Закону України «Про захист економічної конкуренції» забороняє дискримінацію конкурентів суб'єктами господарювання. Так, суб'єктам господарювання, що мають значно більший ринковий вплив порівняно з малими або середніми підприємствами, які є їх конкурентами, забороняється створення перешкод у господарській діяльності малим або середнім підприємствам, зокрема вчинення дій, заборонених згідно з ч. 1 та ч. 3 ст. 19 зазначеного Закону.

Щодо обмежувальної діяльності об'єднань то їй присвячена ст. 21 Закону України «Про захист економічної конкуренції» та застосовується до об'єднань, якщо стосовно них виконуються такі умови:

- об'єднання може об'єднати всіх учасників певного ринку чи території;
- об'єднання створюється чи діє для досягнення цілей, що не передбачають отримання прибутку;
- створення та діяльність об'єднання не призводить до економічної концентрації та антиконкурентних узгоджених дій згідно з цим Законом.

Так, не допускається обмежувальна діяльність об'єднань шляхом відмови суб'єктові господарювання у прийнятті до такого об'єднання, яка ставить його у невідгідне становище в конкуренції, якщо така відмова є необґрунтованою і невинуватою.

Отже, порушення основних правил економічного змагання може приймати різні форми — від незаконних, але таких, що не завдають шкоди, дій, до зловмисних порушень, метою яких є завдання шкоди або введення в оману підприємців та споживачів.

Таким чином, з розвитком ринкових відносин державі необхідно контролювати безпосередні дії суб'єктів господарювання на ринку, тому законодавство про захист економічної конкуренції одним з видів порушень відносить антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання, зловживання монополюючим становищем на ринку, антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, обмежувальну та дискримінаційну діяльність суб'єктів господарювання.

5. Відповідальність за порушення законодавства про захист економічної конкуренції

Удєлов Т. Г. зазначає, що відповідальності за вчинення порушення законодавства про захист економічної конкуренції притаманні такі ознаки:

- 1) застосовується за рішенням уповноважених на те державних органів;
- 2) настає за вчинення дій, спрямованих на обмеження, спотворення або усунення конкуренції з ринку;
- 3) для порушника настають негативні наслідки, зокрема штраф, примусовий поділ монополюючого утворення, зобов'язання відшкодувати відповідні збитки тощо;
- 4) здійснюється у процесуальній формі.

В Законі України «Про захист економічної конкуренції» існують статті щодо відповідальності за дії, що призводять до спотворення, обмеження, або взагалі усунення конкуренції з ринку. Так, в ст. 52—55 встановлені такі види відповідальності, як штрафи, примусовий поділ, адміністративна відповідальність посадових осіб та відшкодування збитків. Але залежно від особи порушника, особи потерпілого та тяжкості заподіяної такими діями шкоди може наставати відповідальність іншого виду. В порушення законодавства, що призводять до спотворення, обмеження або усунення конкуренції з ринку, застосовується відповідальність згідно з нормами адміністративного, цивільного або кримінального права України.

Окремо слід виділити такий вид відповідальності, як штраф. Штраф — найпоширеніший та гнучкий засіб впливу на порушника. Він дає можливість застосувати до порушника санкції залежно від ступеня його вини та розміру шкоди, завданої конкуренції. У зв'язку з тим, що залежно від виду та способу вчинення порушення для конкуренції на ринку настають різні за своєю тяжкістю наслідки, розміри штрафів також різні. Так, відповідно до ст. 52 Закону України «Про захист економічної конкуренції» органи Антимонопольного комітету України накладають штрафи на осіб, фізичних осіб та групи суб'єктів господарювання, зокрема юридичних осіб, фізичних осіб та групи суб'єктів господарювання. За різні види порушень штрафи накладаються у таких розмірах:

За вчинення порушення у вигляді антиконкурентних узгоджених дій; зловживання монополієм (домінуючим) становищем; невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету України або їх виконання не в повному обсязі — у розмірі до 10 % доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф. За наявності незаконно одержаного прибутку, який перевищує 10 % зазначеного доходу (виручки), штраф накладається у розмірі, що не перевищує потрібного розміру незаконно одержаного прибутку. Розмір незаконно одержаного прибутку може бути обчислено оцінним шляхом.

За вчинення порушення у вигляді: здійснення суб'єктами господарювання антиконкурентних узгоджених дій до моменту отримання у встановленому порядку дозволу органів Антимонопольного комітету на їх здійснення; обмежувальної діяльності суб'єктів господарювання, об'єднань, що полягає у схиленні або примушуванні суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, а також неправомірного використання суб'єктами господарювання свого ринкового становища, дискримінації конкурентів; не здійснення особою перепродажу протягом одного року з дня придбання часток (акцій, паїв), якщо їх було придбано для наступного перепродажу; порушення положень, погоджених з органами Антимонопольного комітету України, установчих документів суб'єкта господарювання, створеного в результаті концентрації, якщо це призводить до обмеження конкуренції, концентрації без отримання відповідного дозволу органів Антимонопольного комітету України, якщо наявність такого дозволу необхідна; невиконання учасниками узгоджених дій концентрації вимог і зобов'язань, якими було обумовлене рішення про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію, — у розмірі до 5 % доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф.

За вчинення порушення у вигляді: схилення суб'єктами господарювання чи їх об'єднаннями інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяння

вчиненню таких порушень; неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у встановлені органи Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки; подання інформації в неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у встановлені органи Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки; подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню; створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення під час проведення перевірок, огляду, при вилученні чи накладенні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації; обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, — у розмірі до 1 % доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф.

Дохід (виручка) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) визначається як сумарна вартість доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) усіх юридичних та фізичних осіб, що входять до групи суб'єктів господарювання.

При накладенні штрафу використовується зовсім інший підхід, якщо доходу (виручки) немає або відповідач на вимогу органів Антимонопольного комітету України, голови його територіального відділення не надав розміру доходу (виручки). У цьому разі штраф передбачений за:

- вчинення порушення у вигляді антиконкурентних узгоджених дій; зловживання монополієм (домінуючим) становищем; невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету України або виконання їх не в повному обсязі накладається у розмірі до 20 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- вчинення порушення у вигляді: здійснення суб'єктами господарювання антиконкурентних узгоджених дій до моменту отримання у

- встановленому порядку дозволу органів Антимонопольного комітету на їх здійснення; обмежувальної діяльності суб'єктів господарювання, і об'єднань, яка полягає у схиленні або примушуванні суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції, а також неправомірного використання суб'єктами господарювання свого ринкового становища, дискримінації конкурентів; не здійснення особою перепродажу протягом одного року з дня придбання часток (акцій, паїв), якщо їх придбано для наступного перепродажу; порушення положень, погоджених з органами Антимонопольного комітету України, установчих документів суб'єкта господарювання, створеного в результаті концентрації, якщо це призводить до обмеження конкуренції; концентрації без отримання відповідного дозволу органів Антимонопольного комітету України, якщо наявність такого дозволу необхідна; невиконання учасниками узгоджених дій, концентрації вимог і зобов'язань, якими було обумовлене рішення про надання дозволу на узгоджені дії, концентрацію, — накладається у розмірі до 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- вчинення порушення у вигляді: схилення суб'єктами господарювання чи їх об'єднаннями інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяння вчиненню таких порушень; неподання інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у встановлені органами Антимонопольного комітету України, голоною його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки; подання інформації в неповному обсязі Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню у встановлені органами Антимонопольного комітету України, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами строки; подання недостовірної інформації Антимонопольному комітету України, його територіальному відділенню; створення перешкод працівникам Антимонопольного комітету України, його територіального відділення під час проведення перевірок, огляду, при вилученні чи накладенні арешту на майно, документи, предмети чи інші носії інформації.

обмеження в господарській діяльності суб'єкта господарювання у відповідь на те, що він звернувся до Антимонопольного комітету України, його територіального відділення із заявою про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, накладається у розмірі до 2 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

При цьому рішення про накладення штрафів у розмірі понад 1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян приймає виключно Антимонопольний комітет України, адміністративна колегія Антимонопольного комітету України на їх засіданнях.

Якщо суб'єкт господарювання працював менше одного року, розмір штрафу обчислюється залежно від доходу (виручки) суб'єкта господарювання за весь час до прийняття рішення про накладення штрафу.

При розгляді справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції та визначенні розміру штрафу за вчинення порушення, необхідно врахувати, зокрема:

- ступінь обмеження конкуренції на конкретному товарному ринку; розмір незаконно одержаного прибутку; наявність і розмір збитків, випадячих вчиненням порушення законодавства про захист економічної конкуренції, або їх відсутність;
- повторність вчинення порушення; тривалість вчинення порушення, що визначається роками, місяцями, днями; вчинення суб'єктом господарювання послідовно або одночасно кількох порушень законодавства про захист економічної конкуренції; поведінка суб'єкта господарювання після виявлення ознак порушення, а саме, чи визнав (не визнав) він факт вчинення порушення, чи добровільно відшкодував (не відшкодував) потерпілим заподіяні збитки, співробітництво з органами Комітету (сприяння розгляду справи, створення перешкод) тощо; фінансовий стан відповідача (немає можливості сплатити штраф у повному обсязі за один раз, брак коштів на рахунках, розмір дебіторської та кредиторської заборгованості тощо). Всі ці обставини (перелік яких не є вичерпним) виважені послідовно, за ступенем їхньої важливості, але ця послідовність залежно від складності та обставин справи, що розглядається може бути й іншою.

Здійснюючи захист підприємців і споживачів від порушень законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема від зловживань монопольним (домінуючим) становищем на ринку, Комітет має право відповідно до ст. 53 Закону України «Про захист економічної конкуренції» прийняти рішення про примусовий поділ монопольних утворень.

Проте існує низка винятків, за яких примусовий поділ не може бути застосований. Наприклад, його не застосовують у разі неможливості організаційного або територіального відокремлення підприємств, структурних підрозділів чи структурних одиниць, а також якщо наявний тісний технологічний зв'язок підприємств, структурних підрозділів чи структурних одиниць (якщо обсяг продукції, яка вживається суб'єктом господарювання, перевищує 30 % валового обсягу продукції підприємства, структурного підрозділу чи структурної одиниці).

Примусовий поділ монопольних утворень об'єктивно пов'язаний з певними витратами, зачіпає майнові інтереси та права власності акціонерів, інших осіб, які взаємодіють із монопольним утворенням. Його здійснення є досить тривалим і після прийняття відповідного рішення термін його виконання не може бути менший 6 місяців. Реорганізація монопольного утворення здійснюється на власний розсуд такого утворювача, але її обов'язковою умовою є усунення монопольного (домінуючого) становища на ринку.

Адміністративна відповідальність застосовується до фізичних осіб, керівників суб'єктів господарювання та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю. В ст. 54 Закону України «Про захист економічної конкуренції» зазначається, що за правопорушення, передбачені п. п. 4, 13–16 ст. 50 зазначеного Закону, посадові особи органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю несуть адміністративну відповідальність згідно з законом.

За правопорушення, яке передбачене п. 16 ст. 50 Закону України «Про захист економічної конкуренції», працівники суб'єктів господарювання, об'єднань несуть адміністративну відповідальність згідно із законом.

Так, відповідно до ст. 164-3 КУпАП, за незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само імітація, копіювання,

приме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені — тягне за собою накладення штрафу від 30 до 44 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва і сировини чи без такої. Умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця, — тягне за собою накладення штрафу від 5 до 9 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Отримання, використання, розголошення комерційної таємниці, а також конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця — тягне за собою накладення штрафу від 9 до 18 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ст. 166-1 КУпАП встановлює відповідальність за зловживання монопольним становищем на ринку. Нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів в нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, в тому числі нав'язування товару, не потрібного контрагенту, обмеження або припинення виробництва, а також відлучення з обороту товарів з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін, часткова або повна відмова від реалізації чи закупівлі товару за відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монопольних цін, інші дії, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємств, встановлення монопольних цін (тарифів, розцінок) на свої товари, а також дискримінаційних цін, що обмежують права окремих споживачів, — тягнуть за собою накладення штрафу на керівників (розпорядників кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств тощо) у розмірі до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, — до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ст. 166-2 КУпАП за неправомірні угоди між підприємцями, а саме: укладення угод, спрямованих на встановлення (підтримання) монопольних цін (тарифів), знижок, надбавок (доплат), націнок, розподіл ринків за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації

чи закупівель або за колом споживачів чи за іншими ознаками з метою їх монополізації, усунення з ринку або обмеження доступу на нього продавців, покупців, інших підприємців встановлює накладення штрафу на керівників (розпорядників кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств тощо) у розмірі до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, — до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ст. 166-3 КУпАП передбачає відповідальність за дискримінація підприємців органами влади і управління. Так, заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм підприємництва в будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво певних видів товарів з метою обмеження конкуренції, примушування підприємців до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні та інші об'єднання підприємств, а також до пріоритетного укладення договорів, першочергової поставки товарів певному колу споживачів, прийняття рішень про централізований розподіл товарів, що призводить до монопольного становища на ринку, встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону республіки в інший, надання окремим підприємцям податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємців, що призводить до монополізації ринку певного товару, обмеження прав підприємців щодо придбання та реалізації товарів, встановлення заборон чи обмежень відносно окремих підприємців або груп підприємців — тягнуть за собою накладення штрафу у розмірі до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Встановлена адміністративна відповідальність за порушення порядку подання інформації та виконання рішень Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень, а саме у ст. 166-4 КУпАП. Так, за неподання, несвоєчасне подання посадовими особами органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також керівниками (розпорядниками кредитів) підприємств (об'єднань, господарських товариств тощо) та особами, які займаються підприємницькою діяльністю, інформації або подання завідомо недостовірної інформації Антимонопольному комітету України та його територіальним відділенням — тягне за

собою накладення штрафу на посадових осіб та керівників у розмірі до 7 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, — до 20 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ухилення осіб, зазначених у ч. 1 ст. 166-4 КУпАП, від виконання рішень Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень, чи несвоєчасне виконання їх рішень — тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб та керівників у розмірі до 6 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, — до 16 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Цивільна відповідальність відповідно до ст. 55 Закону України «Про захист економічної конкуренції» передбачена у вигляді відшкодування шкоди. Так, особи, яким заподіяно шкоду внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції, можуть звернутися до господарського суду із заявою про її відшкодування. Шкода, заподіяна порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції, передбаченими п. п. 1, 2, 5, 10, 12, 18, 19 ст. 50 Закону України «Про захист економічної конкуренції», відшкодовується особою, що вчинила порушення, у подвійному розмірі завданої шкоди.

Отже, цивільна відповідальність застосовується тільки у разі звернення особи, якій заподіяно збитки, і відшкодовується правопорушником добровільно або за рішенням суду чи господарського суду. Відшкодування збитків, заподіяних порушенням антимонопольного законодавства спрямовано на відновлення становища потерпілого, що існувало до вчинення правопорушення.

Примушування фізичних і юридичних осіб до здійснення антиконкурентних погоджених дій є злочином відповідно до КК України. До кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що становлять особливу небезпеку для конкуренції на ринку, можуть бути притягнуті лише фізичні особи. До них належать підприємці, посадові особи та інші працівники суб'єктів господарювання, органів влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю.

Кримінальна відповідальність відповідно до ст. ст. 229, 231, 232, 232-1, 232-2 КК України при вчиненні порушення, спрямованого на обмеження, спотворення або усунення конкуренції з ринку, настає за:

- незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару;
- незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю;
- розголошення комерційної або банківської таємниці;
- незаконне використання інсайдерської інформації;
- приховування інформації про діяльність емітента.

Так, ст. 229 КК України передбачає відповідальність за незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару, або інше умисне порушення права на ці об'єкти, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, — караються штрафом від 1000 до 2000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією і знищенням відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувалися для її виготовлення.

Ті самі дії, якщо вони вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або завдали матеріальної шкоди у великому розмірі, — караються штрафом від 3000 до 10000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією і знищенням відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувалися для її виготовлення.

Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища або організованою групою, або якщо вони завдали матеріальної шкоди в особливо великому розмірі, — караються штрафом від 10000 до 15000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такого та з конфіскацією і знищенням відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувалися для її виготовлення.

Ст. 231 КК України встановлює відповідальність за незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю. Так, умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило

істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності, — караються штрафом від 3000 до 8000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Відповідальність за розголошення комерційної або банківської таємниці передбачена ст. 232 КК України. За умисне розголошення комерційної або банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, — карається штрафом від 1000 до 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років.

Отже, система санкцій має важливу роль в антимонопольній політиці в силу особливостей захисного напрямку економічної політики. Дії держави зводяться до виявлення і ідентифікації порушення антимонопольного законодавства і до покарання порушника.

Відповідальність за порушення законодавства про захист економічної конкуренції настає згідно з нормами:

1. Закон України «Про захист економічної конкуренції». Вона застосовується тільки до юридичних осіб і фізичних осіб, які є суб'єктами підприємницької діяльності виключно на підставі положень законодавства України про захист економічної конкуренції.
2. Адміністративну відповідальність застосовують до осіб, які займають певні посади в органах влади і управління.
3. Кримінальна відповідальність застосовується до фізичних осіб. Вона настає, коли порушення законодавства про захист економічної конкуренції переростає у злочин, представляє підвищену небезпеку конкуренції на ринку.
4. На відміну від вищезазначених нормативних актів, положення ЦК України не містять чіткого визначення видів і розмірів цивільної відповідальності за правопорушення, які спричиняють шкоду ринковій конкуренції. Разом з тим на законодавчому рівні закріплено, що будь-яка особа, право якої порушено або яким заподіяно шкоду внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції, може звернутися до суду із заявою про поновлення порушеного права та

відшкодування заподіяної шкоди і таким чином притягнути винну особу до відповідальності.

6. Правопорушення законодавства про недобросовісну конкуренцію

У юридичній літературі окремі автори звертаються до визначення ділової репутації (одні розуміють під діловою репутацією сукупність якостей і оцінок, за якими їх носій оцінюється в очах своїх контрагентів, клієнтів, споживачів тощо, інші — асоціації, які викликає діяльність окремої особи у широкій громадськості або у інших юридичних осіб в цій державі чи за її межами), але точного, адекватного визначення віднайти не можливо.¹

У чинному вітчизняному законодавстві також не має визначення такого поняття, як ділова репутація, не має чітких стереотипів, критеріїв визначення, ознак, в результаті чого суб'єктивне їх розуміння може призвести до розширеного тлумачення. Так, в ст. 201 ЦК України ділова репутація розглянута, як особисте немайнове благо, але не розкриває її змісту. В Законі України «Про банки та банківську діяльність» під терміном «ділова репутація» розуміється сукупність підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок про професійні та управлінські здібності такої особи, її порядність та відповідність її діяльності вимогам закону.²

Неправомірним використанням ділової репутації суб'єкта господарювання визнаються: неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки; неправомірне використання товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого виробника; порівняльна реклама.

¹ Валітов С.С. класифікувати антиконкурентні узгоджені дії можна за наступними критеріями: Конкурентне право України Навчальний посібник. — К.: Юрник Інтер, — 2006. — 432 с.

² Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України, — 2001, — № 5-6, — ст.30

Неправомірним є використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, комерційного найменування, торговельної марки, інших позначень, а також належних іншій особі рекламних матеріалів тощо, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання, який має пріоритет на їх використання (ч. 2 ст. 33 ГК України).

Використання у комерційному найменуванні власного імені громадянина є правомірним, якщо до власного імені додається будь-який відмітний елемент, що виключає змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання (ч. 3 ст. 33 ГК України).

Неправомірним використанням товару іншого виробника є введення у господарський обіг під своїм позначенням товару іншого виробника шляхом змін чи зняття позначень виробника без дозволу уповноваженої на те особи (ч. 4 ст. 33 ГК України).

Копіюванням зовнішнього вигляду виробу є відтворення зовнішнього вигляду виробу іншого суб'єкта господарювання і введення його у господарський обіг без однозначного зазначення виробника копії, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання. Не визнається неправомірним копіювання зовнішнього вигляду виробу або його частин, якщо таке копіювання зумовлено виключно їх функціональним застосуванням (ч. 5 ст. 33 ГК України).

Дія ч. 5 ст. 33 ГК України не поширюється на вироби, що мають охорону як об'єкти права інтелектуальної власності (ч. 6 ст. 33 ГК України).

Порівняльною є реклама, що містить порівняння з товарами (роботами, послугами) чи діяльністю іншого суб'єкта господарювання. Не визнається неправомірним порівняння в рекламі у випадках, передбачених законом.

О.В. Безух, зазначає, що у процесі здійснення господарської діяльності ім'я, комерційне найменування, торговельні марки, інші позначення рекламуються, набувають добру репутацію внаслідок використання товарів, які ними позначаються. Набуття такої репутації потребує часу та певних зусиль і матеріальних витрат. Змішуючи діяльність підприємств,

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

правопорушник користується репутацією чужих товарів без затрат, які поніс інший суб'єкт господарювання¹.

Факт змішування може встановлюватися різними способами. Найпростіший вид змішування має місце, коли схожий знак настільки відтворює інший знак, що це може призвести до їх змішування значною кількістю споживачів відносно комерційного походження товарів або послуг. При визначенні наявності змішування розглядаються такі фактори, як ступінь розрізняльної здатності знака, масштаби діяльності і репутація власника, рівень поінформованості споживачів і схожість знаків, товарів або послуг.

Позначенням може виступати будь-яке позначення, символ або засіб, який повідомляє споживача, що товар або послуга мають певне комерційне походження, навіть коли найменування походження невідоме. Позначення можуть бути дво- та тримірними позначеннями, у виді маркування, девізу, упаковки, кольору, мелодії, і цей перелік не є вичерпним.

Норми про охорону від змішування відносно комерційних вказівок містяться в рамках спеціального законодавства, наприклад про товарні знаки або фірмові найменування. Але така охорона має обмежений характер унаслідок застосування спеціального законодавства тільки до певних видів позначень або його обмеження стосовно обсягу охорони, наприклад за строком.

Ступінь розрізняльної здатності вказівок і позначень, що не охороняються в рамках спеціального законодавства, практично визначається на підставі тих самих критеріїв, що і знаки, зокрема, на підставі змісту та зовнішнього вигляду вказівки, її унікальності в порівнянні з іншими вказівками, які застосовуються в подібній комерційній діяльності.

У тих випадках, коли форма, зображення або інші не функціональні характеристики продукту значною мірою асоціюються у споживача з певним джерелом або походженням, загроза змішування відносно походження продукту повинна розглядатися як акт недобросовісної конкуренції.

¹ Господарське право: Практикум / В. С. Шербина (кер. авт. кол.), Г. В. Пронська, О. М. Вінник та інші; За заг. ред. В. С. Шербина. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 416 с. - сторінка 127

Комерційне найменування може містити власне ім'я громадянина. Ніхто не може заборонити громадянину використовувати власне ім'я у господарській діяльності. З метою недопущення змішування діяльності підприємств, у роботі яких беруть участь особи з однаковими іменами, закон встановлює вимогу додавати до імені, що використовується у комерційному найменуванні, додаткового відмінного елемента, що виключає змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання.

Визначене цією нормою правопорушення полягає в тому, що з чужого товару, який має високу репутацію, знімають позначення виробника та вводять його в товарообіг під власним позначенням. У цьому випадку без власних витрат здійснюється привласнення високої репутації чужого товару, і позначення товару правопорушника набуває певної ділової репутації без вкладення власних зусиль.

Змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання може бути викликано зовнішнім виглядом продукту. Коли вигляд (форма) продукту добре відомий, споживачі пов'язують з ним певне комерційне походження продукту (наприклад, пляшка пепсі-коли). Тому форма повинна розглядатися як вказівка, що охороняється від недобросовісної конкуренції.

Принцип вільного ринку дозволяє господарюючим суб'єктам копіювати промислові зразки, форму, оформлення або зовнішній вигляд товарів, не захищених спеціальним законодавством, наприклад законами про промислові зразки, товарні знаки, авторське право. Досліджуючи ці обставини, фахівці, погоджуючись з принципами вільного ринку, вказують, що відтворення може бути недобросовісним і у зв'язку з цим неприпустимим, коли йому супутні певні обставини, що порушують принцип добрих звичаїв.

У тих випадках, коли форма, зображення або інші не функціональні характеристики продукту значною мірою асоціюються у споживача з певним джерелом або походженням, загроза змішування відносно походження продукту повинна розглядатися як акт недобросовісної конкуренції.

Не визнається неправомірним копіювання зовнішнього вигляду виробу або його частини, якщо таке копіювання обумовлено виключно їх функціональним застосуванням.

Разом із законодавством щодо економічної конкуренції існує законодавство щодо охорони інтелектуальної власності, об'єкти якого можуть створювати зовнішній вигляд товару, але охороняються окремими правовими актами. Результати інтелектуальної діяльності, відтворюючи зовнішній вигляд товару, створюють виключні права.

Спеціальне законодавство щодо охорони об'єктів промислової власності встановлює, що права промислової власності надаються відомствами промислової власності, зокрема Державним департаментом інтелектуальної власності України, на підставі заявок і свідчень на виключні правостосовно певного об'єкта. Захист від недобросовісної конкуренції здійснюється не шляхом надання виключних прав, а на підставі імперативного припису держави, зафіксованого в законодавстві та визнаного загальним принципом права. Цей принцип встановлює, що будь-які дії в конкуренції, які суперечать правилам, чесним та іншим торговим звичаям, повинні бути заборонені.

Крім того, слід врахувати, що позначення, назви, зовнішній вигляд є об'єктами різних інститутів права промислової власності. Наприклад, слово може бути товарним знаком або фірмовим найменуванням, зовнішній вигляд товару може бути як захищений промисловим зразком, так і зареєстрований як товарний знак.

Охорона прав надається тільки на підставі реєстрації об'єкта промислової власності. Винятковість таких суб'єктивних прав полягає в тому, що право на даний конкретний об'єкт може належати тільки певній особі, яка вказана в законі або в іншому державному акті, наприклад в патенті на винахід, в акті реєстрації товарного знака.

Разом з тим Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» надає охорону від недобросовісної конкуренції на ці об'єкти з моменту їх використання, яке може мати місце до їх реєстрації особою, яка потребує захисту від недобросовісної конкуренції, тобто на підставі права пріоритету і використання продуктів інтелектуальної діяльності з метою отримання неправомірних переваг у конкуренції.

Ст. 7 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» визначає, що порівняльною рекламою є реклама, що містить порівняння з товарами, роботами, послугами чи діяльністю іншого господарюючого

суб'єкта. На жаль, у Законі України «Про рекламу» визначення порівняльної реклами не надається.

Ст. 10 Закону України «Про рекламу» встановлює поняття недобросовісної реклами. Недобросовісною, вважається реклама, котра внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, умовчання, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження та інших вимог, передбачених законодавством України, вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам та державі. Такий вид реклами в нашій країні заборонений.

При цьому порівняння може бути двох видів: позитивне посилання на інший продукт із ствердженням, що власний продукт є таким само добрим, як і чужий, та негативне посилання із ствердженням, що власний продукт є кращим, ніж чужий.

У першому випадку можливе привласнення чужої ділової репутації, у другому виникає питання дискредитації господарюючого суб'єкта.

Враховуючи, що порівняння на підставі оманливих або таких, що можуть ввести в оману, заяв стосовно власних продуктів або продуктів конкурентів заборонені законодавством про рекламу, просто правдивість реклами, як це помилково вказується в ч. 2 ст. 7 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» або в ст. 10 Закону України «Про рекламу», не може виключати її недобросовісний характер. Порівняльну рекламу крім правдивості потрібно оцінювати відповідно до критеріїв дискредитації суб'єкта або привласнення його репутації. За наявності таких критеріїв будь-яка реклама буде недобросовісною та забороненою відповідно до ст. 10 Закону України «Про рекламу».¹

Отже, порівняльна реклама визнається правопорушенням тільки в тих випадках, коли дані про товари, послуги, роботи, які в ній наводяться, не відповідають дійсності, а значить не є достовірними, об'єктивними та корисними для інформування споживачів.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. // Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Д. М. Притики. — Юрінком Інтер, — 2004, — 1088 с.

Створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції є ще одним видом правопорушень, що визнаються недобросовісною конкуренцією (Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції», ст. 34 ГК України).

Існує вісім складів правопорушень, що відносяться до названого виду:

- дискредитація суб'єкта господарювання;
- купівля-продаж товарів, виконання робіт, надання послуг із примусовим асортиментом;
- схилення до бойкоту суб'єкта господарювання;
- схилення постачальника до дискримінації покупця (замовника);
- схилення суб'єкта господарювання до розірвання договору з конкурентом;
- підкуп працівника постачальника;
- підкуп працівника покупця (замовника);
- досягнення неправомірних переваг у конкуренції (ст. 8, 15).

Дискредитацією в тлумаченні ст. 8 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» є поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, пов'язаних з особою чи діяльністю суб'єкта господарювання (підприємця), які завдали або могли завдати шкоди діловій репутації суб'єкта господарювання (підприємця).

Дискредитація, як і введення в оману, має на меті приваблювання покупців шляхом поширення неправдивих, неточних або неповних відомостей. Але, на відміну від випадків введення в оману, йдеться не про власний товар або послуги, а про діяльність конкурента, його продукцію і послуги.

Дискредитація є прямим нападом на певного конкурента або на коло конкурентів, на його товар та завжди здійснюється умисно. При цьому вказівка адресата не обов'язкова — достатньо, що його можна легко ідентифікувати. Внаслідок поширення неправдивої інформації, збитки може отримати і споживач, керуючись хибними ринковими орієнтирами.

Поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, які пов'язані з особою чи діяльністю суб'єкта, завдають шкоди честі, гідності діловій репутації господарюючого суб'єкта, відповідно

до ЦК України та визнається цивільним правопорушенням. Але при розгляді цих дій з точки зору цивільного правопорушення інтереси споживачів не враховуються.

Способом впливу на споживачів є проведення конкурсів, лотерей, що широко застосовується у торгівлі. Це відволікає покупців від реальних якостей товару та спонукає їх придбати товар, який їм або не потрібен, або не вартий витрачених коштів. Застосування тимчасових торгових знижок також спонукає споживачів придбати певні товари, які їм не потрібні, та може виступати засобом підкупу покупців. З іншого боку, тимчасове застосування демпінгових цін наносить збитки конкурентам. Іншим засобом нав'язування примусового асортименту є використання ринкової влади, що негативно впливає на стан ринку.

Бойкот слід розглядати, як прояв нечесної комерційної практики. Внаслідок бойкоту суб'єкт господарювання позбавляється споживачів своєї продукції та, відповідно, можливості отримувати дохід від власної діяльності. Схилення до бойкоту може здійснюватися як за допомогою ринкової влади, так і з використанням інших нечесних прийомів, зокрема шляхом спонукання до розриву договірних відносин через дискредитацію конкурента, підкуп працівників контрагента та іншим нечесним впливом.

У випадку поширення практики бойкоту вона може призводити до розорення і навіть банкрутства конкурентів та встановлення монопольного становища суб'єкта господарювання, в інтересах якого здійснюються дії щодо бойкоту конкурентів.

Отримання покупцем від постачальника певних переваг без достатніх на це підстав у порівнянні з іншими покупцями призводить до нерівних умов господарювання серед суб'єктів, які придбають певну продукцію. Нерівні умови господарювання спотворюють чесну конкуренцію та призводять до дискримінації певних суб'єктів господарювання — покупців, що заборонено.

Схилення суб'єкта господарювання до розірвання договору із конкурентом за механізмом того ж схилення до бойкоту суб'єкта господарювання. Але в даному випадку договірні відносини вже встановлені. Додатковим наслідком таких дій є те, що суб'єкт господарювання

планує свою господарську діяльність, здійснює підготовчі дії, витрати для виконання договірних зобов'язань, а розірвання договору руйнує його ринкові господарські можливості.

Підкуп працівника постачальника має на меті дезорганізацію та нанесення шкоди діяльності конкурента. Внаслідок отримання певних майнових чи немайнових благ від суб'єкта господарювання — конкурента, працівник постачальника здійснює дії (бездіяльність), унаслідок яких постачальник зазнає збитків чи будь-яким іншим чином порушується організація здійснення його господарської діяльності. Послаблення суб'єкта господарювання об'єктивно призводить до отримання певних переваг конкурентами, які стають економічно більш міцними, що призводить до збільшення конкурентоспроможності конкурента без об'єктивних причин.

Унаслідок підкупу працівника покупця (замовника) може бути укладено договір на поставку товарів, робіт, послуг за завищеними цінами, в непотрібних обсягах, невідповідної якості та таке інше, в результаті чого продавець отримує певний прибуток без об'єктивних економічних причин. Порушуються правила рівного доступу до покупця (замовника), суб'єкти господарювання — продавці ставляться в нерівне становище, наслідком чого є дискримінація продавців — конкурентів та створення економічної конкуренції.

Перешкоди суб'єктам господарювання у процесі конкуренції також досягається шляхом отримання певних переваг стосовно іншого суб'єкта господарювання шляхом порушення законодавства, яке підтверджене рішенням відповідного органу державної влади (ст. 35 ГК України).

Кожний суб'єкт господарювання намагається отримати у конкуренції переваги, тобто ліпше суперників використовувати сили конкуренції та залучати споживачів. Наявність конкурентних переваг гарантує отримання гарантованого високого прибутку у господарській діяльності. Неправомірне отримання конкурентних переваг складає правопорушення у виді акта недобросовісної конкуренції, який, відповідно до вимог Паризької конвенції по охороні промислової власності та Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», є правопорушенням та підлягає припиненню. Але законодавство не має усталеного визначення поняття

конкурентної переваги. Унаслідок цього виникають труднощі із застосуванням ст. 15 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Джерела конкурентних переваг є предметом дослідження багатьох вчених-економістів і на їх думку, можуть бути різноманітними:

1. Досконала та сучасна система управління (менеджменту) при здійсненні господарської діяльності, досконала система організації виробництва, яка дозволяє створювати безвідходне виробництво та забезпечує високу ефективність використання сировини і матеріальних ресурсів.
2. Висока ділова репутація суб'єкта господарювання або його продукції.
3. Наявність інтелектуальних продуктів, високих технологій, які дозволяють виробляти продукцію за новизною, якістю або ціною, що недоступна конкурентам.
4. Вигідне географічне місцезнаходження, природно-кліматичні умови, що обумовлюють певну якість товару.
5. Державна політика щодо підтримання конкурентоздатності певних галузей господарства, наявність цільових субсидій.
6. Досягнення монопольного становища на певному ринку чи отримання ринкової влади.

Цей перелік не є вичерпним. Але спільним для вище наведених джерел конкурентних переваг є наявність певного нематеріального об'єкта, нематеріального блага, навколо якого виникають відносини. Певні відносини щодо деяких джерел конкурентних переваг врегульовані правовими нормами. Наприклад, ЦК України, Паризькою конвенцією про охорону прав промислової власності, Законами України «Про захист економічної конкуренції», «Про охорону прав на зазначення походження товарів», «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту», «Про ціни і ціноутворення» та багатьма іншими законами встановлені певні об'єкти прав і правової охорони. Разом з тим ст. 15 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» посилається на узагальнене поняття неправомірного отримання конкурентних переваг, що надає більш широкі можливості правозастосування.¹

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. // Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Д. М. Притики. — Юрком Інтер, — 2004, —1088 с.

Комерційну таємницю вважають одним із найдавніших способів охорони результатів інтелектуальної діяльності.

Однозначного визначення цього терміна не існує, наприклад, в ч. 1 ст. 36 ГК України зазначено, що відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, спосіб їх захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до законодавства України.

Більш повніше визначення комерційної таємниці подано в ЦК України¹, так у ч. 1 ст. 505 зазначено, що комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з чим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

Ч. 2 ст. 505 ЦК України дає поняття комерційної таємниці, відповідно нею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

Таким чином, під комерційною таємницею можна розуміти — відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, які є об'єктом інтелектуальної власності, мають комерційну цінність, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання.

Віднесення інформації до категорії комерційної таємниці диктується, насамперед, необхідністю захисту економічних інтересів підприємства в умовах ринкової конкуренції, особливо, коли вона носить недобросовісний характер. Склад й обсяг відомостей, які складають комерційну

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003, № 40-44, — ст. 356

таємницю, спосіб їхнього захисту встановлюються підприємством самостійно, відповідно до чинного законодавства. Найчастіше вони зводяться до одержання інформації про: фінансове становище підприємства; прогнози його розвитку в майбутньому; умови контрактів й угод; технологічні й технічні специфікації перспективної продукції, що випускається; маркетинг й стратегію цін; систему безпеки підприємства.

При виділенні такої інформації необхідно враховувати ряд обмежень, що вводяться окремими законодавчими й нормативними актами. Зокрема, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 611 від 9 серпня 1993 р. «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» до комерційної таємниці не можуть бути віднесені:

- установчі й інші документи, що дозволяють займатися підприємницькою діяльністю або її окремими видами;
- інформація за всіма формами державної звітності;
- відомості, необхідні для перевірки вирахування й сплати податків й інших обов'язкових платежів;
- відомості про чисельність і склад працюючих, їх заробітні платі в цілому, по професіях і за посадами, а також інформація про наявність вільних робочих місць;
- документи про сплату податків й обов'язкових платежів;
- інформація про забруднення навколишнього природного середовища, порушеннях техніки безпеки, реалізації продукції, що наносить шкоду здоров'ю, а також інших порушеннях законодавства України й розмірах заподіяного при цьому збитку;
- документи про платоспроможність;
- відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, спілках, об'єднаннях й інших організаціях, що займаються підприємницькою діяльністю;
- відомості, які відповідно до діючого законодавства підлягають оголошенню¹.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України № 611 від 9 серпня 1993 р. «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/611-93-%E0%B7>

Крім того, відповідно до Закону України «Про інформацію»¹ не може встановлюватися режим обмеженого доступу до інформації, що є загальновідомою й загальнодоступною на законних підставах.

Не можуть також бути оголошені комерційною таємницею винаходи, раціоналізаторські пропозиції й інша інформація, захищена патентом або авторським посвідченням. Захист цієї інформації регулюється Законами України «Про охорону прав на винаходи й корисні моделі»² та «Про охорону прав на промислові зразки»³.

Інформація, що становить комерційну таємницю, характеризується специфічними особливостями та юридичними властивостями, які багатоглядно в чому визначають і відношення, які виникають при її обігу між суб'єктами та характер їх поведінки. До таких особливостей та властивостей можливо віднести наступні:

1. Інформація при включенні в обіг відокремлюється від автора або власника, упредметнюється у вигляді символів та знаків і внаслідок цього існує окремо та незалежно від автора або власника. Звідси виникає юридична властивість інформації — можливість виступати в якості об'єкта, що передається від одного суб'єкта іншому та потребує юридичного закріплення факту її приналежності суб'єктам, які приймають участь у такому її використанні;
2. Після передачі інформації від одного суб'єкта до іншого одна і та сама інформація може залишатися у суб'єкта, який передає та виникати у суб'єкта, який її отримує. Тобто однакова інформація одночасно може належати двом учасникам інформаційних відносин. Це основна відмінність інформації від речі. Юридична властивість інформації в зв'язку з цим — її фізична невідчужуваність від автора, власника та користувача. Така властивість потребує розробки та застосування до інформації при її використанні особливих правових механізмів, які замінюють механізм відчуження речі,

¹ Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України, — 1992 — № 48, — ст. 650.

² Закон України «Про охорону прав на винаходи й корисні моделі» від 15.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України, — 1994, — № 1, — ст. 32.

³ Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України, — 1994, — № 7, — ст. 34.

3. Інформація при включенні в обіг документується та відображується на матеріальному носіїві. Юридична властивість, яка випливає з цієї особливості, полягає в єдності інформації та матеріального носія, на якому закріплюється інформація. Ця властивість дає можливість вводити для документованої інформації поняття складної складової речі — інформаційної речі, що складається з носія інформації та самої інформації, яка відображена на ньому.

Отже, з вище сказаного можна виділити сукупність ознак, необхідних для кваліфікації інформації як комерційної таємниці:

1. Вона не є державною таємницею;
2. Має безпосереднє відношення до статутної діяльності підприємства;
3. Її розголошення може заподіяти підприємству істотний матеріальний збиток;

4. На підприємстві діє адекватна система заходів по її захисту. Основними документами для ведення комерційної діяльності підприємством є Статут підприємства та Установчий договір, зареєстровані у встановленому законодавством порядку. Документами, які регламентують взаємовідносини усередині підприємства є Колективний договір, Правила внутрішнього трудового розпорядку та Перелік відомостей, які містять комерційну таємницю підприємства.

Статут підприємства це основний документ, в якому обов'язково повинно бути зафіксовано положення про те, що підприємство має право на комерційну таємницю та організацію її захисту. В статуті повинно бути встановлено, яка посадова особа визначає порядок захисту комерційної таємниці. Зафіксовані в Статуті положення надають підприємству можливість вимагати захисту його інтересів у державного та судового органу, включати вимоги про захист комерційної таємниці у всі види угод, домагатися відшкодування заподіяної шкоди у випадку викрадення комерційної таємниці, видавати нормативні документи, що стосуються питань охорони комерційної таємниці, створювати структурні підрозділи для захисту своєї комерційної таємниці.

В Установчому договорі повинна бути обов'язково зафіксована вимога до учасників товариства про необхідність дотримання комерційної

таємниці та відповідальність за виток такої інформації. В Колективному договорі необхідно передбачити взаємні обов'язки адміністрації та колективу працівників підприємства щодо забезпечення збереження комерційної таємниці¹.

Як правило, порядок захисту конфіденційної інформації виконує власник або керівник підприємства, а також посадовою особою, яка здійснює контроль за дотриманням встановленого на підприємстві порядку захисту комерційної таємниці.

Ст. 36 ГК України, визначає що є неправомірним збиранням, розголошенням та використанням відомостей, що є комерційною таємницею².

Так, в ч. 2 ст. 36 ГК України зазначено, що неправомірним збиранням відомостей, що становлять комерційну таємницю, вважається добування протиправним способом зазначених відомостей, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про інформацію» громадяни, юридичні особи, які володіють інформацією професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною за власні кошти, або такою, яка є предметом їх професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого інтересу і не порушує передбаченої законом таємниці, самостійно визначають режим доступу до неї, у тому числі належність її до категорії конфіденційної, та встановлюють для неї систему (способи) захисту. Отже, умисне отримання комерційної інформації з корисливою метою в порушення встановленої системи (способів) захисту є неправомірним.

Згідно ч. 3 ст. 36 ГК України під розголошенням комерційної таємниці, слід розуміти: ознайомлення іншої особи без згоди особи, уповноваженої на те, з відомостями, що відповідно до закону становлять комерційну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових

¹ Азовєв Г. Л. Конкуренція: аналіз, стратегія та практика / Г. Л. Азовєв. — М.: Центр економіки та маркетингу, — 1996. — 208 с.

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст. 144

обов'язків, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання.

Отже, розголошення комерційної таємниці як правопорушення пригаманні певні ознаки. По-перше, розголосити комерційну інформацію може тільки особа, якій ця інформація була довірена в установленому порядку. По-друге, настання внаслідок її розголошення негативних наслідків у виді заподіяння суб'єкту господарювання шкоди або можливість настання таких негативних наслідків.

Ч. 4 ст. 36 ГК України передбачено, що схилянням до розголошення комерційної таємниці є спонукання особи, якій були довірені у встановленому порядку або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків відомості, що відповідно до закону становлять комерційну таємницю, до розкриття цих відомостей, якщо це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання. Отже, під схилянням до розголошення комерційної таємниці слід розуміти будь-які цілеспрямовані дії щодо особи, якій ця комерційна інформація була довірена в установленому порядку, якщо особа розкрила інформацію у спосіб, не передбачений її власником, та це завдало чи могло завдати шкоди суб'єкту господарювання.

Неправомірним використанням комерційної таємниці є впровадження у виробництво або врахування під час планування чи здійснення підприємницької діяльності без дозволу уповноваженої на те особи неправомірно здобутих відомостей, що становлять відповідно до закону комерційну таємницю, відповідно до ч. 5 ст. 36 ГК України. Таким чином, неправомірним використанням комерційної таємниці є використання у виробництві неправомірно здобутих відомостей. У випадку доступності інформації, що складала комерційну таємницю, її використання не можна вважати неправомірним.

В ч. 6 ст. 36 ГК України, ведеться мова про відповідальність за розголошення комерційної таємниці, а саме про те, що за неправомірне збирання, розголошення або використання відомостей, що є комерційною таємницею, винні особи несуть відповідальність, встановлену законом. Так, за ці дії, винні особи несуть відповідальність, встановлену ст. 21

Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції»¹ та відповідальність згідно ст. 164² КУпАП³.

7. Юридична відповідальність за недобросовісну конкуренцію

Правомірна поведінка суб'єктів господарювання у сфері економічних відносин і захист конкуренції забезпечуються різними засобами, у тому числі юридичною відповідальністю. Юридична відповідальність є заходом державного примусу і осудження, що застосовується за здійснення правопорушення і пов'язаний з покладанням на винну особу обов'язку витерпіти несприятливі наслідки особистого і майнового характеру.⁴

Ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», відповідно до Паризької конвенції про захист промислової власності від 20 березня 1883 року,⁵ яку Україна підписала 25 грудня 1991 року, визначає недобросовісну конкуренцію у загальній формі як дії, «що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності».

Глава 2 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» в основному розглядає неправомірне використання одним суб'єктом господарювання ділової репутації іншого суб'єкта господарювання. Так, у ст.ст. 4–6 забороняється будь-якій особі неправомірне використання назв інших фірм, товарних знаків рекламних матеріалів, інших подібних позначень, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (ст. 4); зняття позначень виробника і введення

¹ Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.96 // Відомості Верховної Ради України, — 1996, — № 36, — ст.164

² Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР, — 1984, додаток до — № 51, — ст.1122

³ Господарське право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. К. Галвич, С. М. Грушвицька, О. М. Міхатуліна та ін. — К.: МАУП, 2005. — 424 с

⁴ Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_123

у господарський обіг під своїм позначенням товару іншого виробника (ст. 5); а також копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого суб'єкта господарювання, що може призвести до змішування з діяльністю іншого господарюючого суб'єкта (ст. 6). Останнє положення цієї глави у ст. 7 забороняє порівняльну рекламу за виключенням випадків, коли наведені відомості про товари, роботи, послуги підтверджені фактичними даними, є достовірними, об'єктивними, корисними для інформування споживачів.

Перші сім з восьми статей Глави 3 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» присвячені розгляду отримання незаконних переваг у конкуренції шляхом:

- 1) поширення у будь-якій формі неправдивих, неточних або неповних відомостей, пов'язаних з діяльністю господарюючого суб'єкта (ст. 8);
- 2) нав'язування товарів чи послуг (ст. 9);
- 3) схвалення третіх сторін до бойкоту конкурента, розірвання договору з ним або його дискримінація (ст.ст. 10–12);
- 4) підкупу працівника компанії для неналежного виконання договору між конкурентом та компанією, що ставить конкурента у складне становище (ст.ст. 13–14).

В останньому положенні Глави 3 вищезазначеного закону у ст. 15 йдеться мова, про те що неправомірну перевагу у конкуренції також можна одержати шляхом порушення чинного законодавства.

Глава 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» основну увагу приділяє захисту комерційної таємниці. Так, ст.ст.16–18 забороняють незаконне збирання, розголошення, або схвалення до розголошення комерційної таємниці, коли таке збирання або розголошення завдало або могло завдати шкоди господарюючому суб'єкту. Положення ст.19 забороняє неправомірне використання комерційної таємниці під час планування чи здійснення підприємницької діяльності.

Ч. 2 ст. 33 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» передбачає, що суб'єкти господарювання, які розробляють правила професійної етики, повинні погоджувати їх з Антимонопольним комітетом України перед застосуванням, але недотримання цієї вимоги не

визначається як недобросовісна конкуренція і не передбачає жодного покарання.

Підставою для відповідальності конкретної особи є вчинене нею правопорушення.

Відповідно до ст. 37 ГК України вчинення дій, визначених як недобросовісна конкуренція, тягне засобою відповідальність суб'єкта господарювання згідно з ГК України або адміністративну, цивільну чи кримінальну відповідальність винних осіб у випадках, передбачених законом¹.

За здійснення дій, що визнаються недобросовісною конкуренцією, законодавством передбачені санкції, що мають різну галузеву належність.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» вчинення дій, визначених як недобросовісна конкуренція, тягне за собою накладення Антимонопольним комітетом України штрафів, передбачених цим Законом, а також адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність у випадках, передбачених законодавством.

Розмір штрафів і порядок їх вирахування залежить від суб'єкта правопорушення, а саме, є він суб'єктом господарювання чи ні. Вчинення суб'єктами господарювання — юридичними особами та їх об'єднаннями дій, визначених як недобросовісна конкуренція, тягне засобою накладення на них Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями, штрафів у розмірі до 3% виручки від реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг суб'єкта господарювання за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф. У разі, якщо обчислення виручки суб'єкта господарювання неможливе або виручка відсутня, зазначені штрафи накладаються у розмірі до 5 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 21).

Вчинення дій, визначених як недобросовісна конкуренція, громадянами, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юриди-

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22. — ст.144

чної особи, тягне засобою накладення адміністративного стягнення згідно із адміністративним законодавством (ст. 164¹ КУпАП).

Кримінальна відповідальність передбачена за злочини, що порушують вимоги законодавства щодо зберігання комерційної таємниці. Згідно ст. 231 КК України умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що складають комерційну таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей (комерційне шпигунство), а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності, — караються штрафом від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

Таблиця 1. Визначення терміну конкуренція в різних літературних джерелах

Літературне джерело	Визначення
К. Маркс	Конкуренція і змагання — є певід'ємна межа будь-якої кооперативної спільної праці [31].
Г. Л. Лозєв,	Конкуренція — суперництво на якому-небудь терені між окремими юридичними і фізичними особами, зацікавленими в досягненні однієї і тієї ж мети; із точки зору підприємства такою метою є прибуток, який утворюється за рахунок завоювання переваги споживача [21].
С. Мочерний	Конкуренція — боротьба між товаровиробниками за вигідніші умови виробництва і збуту товарів та послуг, за привласнення найбільших прибутків, механізм стихійного регулювання пропорцій суспільного виробництва. Є об'єктивним економічним законом розвинутого товарного виробництва, дія якого для товаровиробників — це зовнішньо примусова сила до підвищення продуктивності праці, збільшення масштабів виробництва [27].

Закінчення табл. 1

Літературне джерело	Визначення
А. Д. Нікіфоров	Конкуренція — елемент ринкового механізму; форму взаємодії ринкових суб'єктів; економічне суперництво відокремлених товаровиробників за частку ринку і прибутку, одержання замовлення; механізм регулювання пропорцій суспільного виробництва [34].
А. Райзберг, Л. Лозовський, Е. Стародубітєва	Конкуренція (лат. concurrentia — зіштовхування) — змагання заринки збуту товарів з метою отримання більш високих доходів, прибутку, інших вигод. Є цивілізованою, легалізованою формою боротьби за існування та одним з найбільш діючих механізмів відбору і регулювання в ринковій економіці [36].
Економика и право: Энциклопедический словарь Габлера	Конкуренція — боротьба між господарюючими суб'єктами на ринку. Завдяки тому, що постачальники намагаються з максимальною вигодою продати результат своєї праці, а покупці придбати їх також з максимальною вигодою для себе, забезпечується постачання на ринок найкращих товарів та послуг за мінімальними цінами [41].
М. Портер	Конкуренція — динамічний процес, безперервно змінний ландшафт, на якому з'являються нові товари, шляхи маркетингу, виробничі процеси таринкові сегменти [35].
А. Юданов	Ринкова конкуренція — боротьба фірм за обмежений обсяг платоспроможного попиту покупців, яка здійснюється ними на доступних сегментах [42].
Р. Фатхутдінов	Конкуренція — процес управління суб'єктом своїми конкурентними перевагами на конкретному ринку (території) для тримання перемоги або досягнення інших цілей у боротьбі з конкурентами за задоволення об'єктивних чи суб'єктивних потреб у межах законодавства або в природних умовах [38].
Й. Шумпетер	Конкуренція — це суперництво старого з новим, з інноваціями. Основною характеристикою конкуренції є виконувана нею економічні функції і розуміє її як елемент ринкового механізму, дія якого в умовах ринку ґрунтується на принципах досягнення вигідніших умов зростання капіталу [40].

Таблиця 2

Критерії класифікації	Види конкуренції
Залежно від предмета конкуренції	Загальна — конкурентами є усі виробники, які беруть участь у боротьбі за гроші споживачів; Предметна (формальна) — конкурентами вважаються підприємства, які виробляють товари одного асортименту; Функціональна — конкуренція між товарами-замінниками
Залежно від застосовуваних засобів, за рахунок яких можна обійти конкурентів	Цінова — конкуренція за рахунок зниження витрат виробництва; Нецінова — використання будь-яких законних засобів зниження цін задля залучення нових споживачів
За характером цінової конкуренції	Пряма — підприємство оповіщає про зниження цін на товари, що випускаються і наявні на ринку; Прихована — на ринок виводиться новий товар з істотно подішеними споживчими властивостями, ціна підвищується незначно.
Залежно від масштабу	Місцева — у групі, відділенні, на підприємстві тощо; Регіональна — у районі, місті, області тощо; Національна — у країні; Міжнародна — у декількох країнах; Глобальна — у світовому масштабі, без конкретно визначених країн
За ступенем інтенсивності	Приваблива — коли в даному сегменті суб'єкт якісніше задовольняє свої потреби чи одержує прибуток більший, ніж у попередньому сегменті; Помірна — дії суб'єктів конкуренції підтримують конкурентне середовище в даному сегменті ринку; Жорстока для об'єкта конкуренції — суб'єкт поглинає, знищує або витісняє об'єкт із даного сегмента; Жорстока для суб'єкта конкуренції — коли об'єкт поглинає, знищує або виганяє суб'єкт із даного сегмента; Гіперконкуренція — зростаюча динамізація конкуренції для всіх учасників ринку
За характером поведінки продавця	Монополія — якщо ситуація на ринку залежить тільки від власної поведінки продавця і реакції на нього покупців; Поліполія — якщо продавець не може передбачити реакцію конкурентів і бере ринкову ціну як дану;

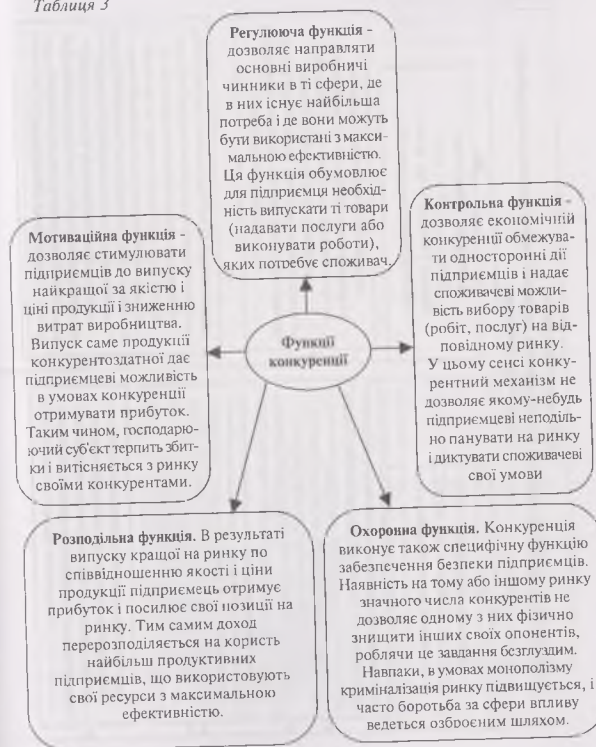

Закінчення табл. 2

Критерії класифікації	Види конкуренції
	Монопольстична — якщо продавець не може передбачити реакцію конкурентів і вибирає ціну, тому що його продукція диференційована, але це не впливає істотно на його конкурентів; Олігополія — якщо продавець повинен урахувати реакцію своїх конкурентів
За ступенем диференціації товарів	Гомогенна — однорідна конкуренція, яка не включає диференціацію товару; Гетерогенна — різнорідна, із диференціацією товару
За ступенем складності проникнення в галузь	Відкрита — без бар'єрів входження в галузь; Закрита — із бар'єрами входження в галузь.
Залежно від дотримання норм і правил	Сумлінна — конкуренція, яка здійснюється відкрито на ринку з повним дотриманням чинного законодавства й етичних норм; Несумлінна — конкуренція, яка здійснюється на ринку з повним або частковим порушенням чинного законодавства й етичних норм
Залежно від отриманих результатів	Реальна (ефективна) — динамічна конкуренція, яка стимулюється прагненням до одержання надприбутків за рахунок конкурентних переваг; Потенційна — інтереси підприємств розрінені в часі та просторі
Залежно від ступеня взаємозамінності товарів	Параметрична — конкуренція серед виробників аналогічної продукції; Товарна — конкуренція зовнішнім виглядом і функціями; Марочна — конкуренція торгових марок виробників однорідної продукції; конкуренція бажань — конкуренція принципово іншої продукції, що конкурує на рівні бажань
За характером виникнення	Первинна — конкуренція, яка виникла і має місце вперше; Похідна — конкуренція, створена, виведена з іншої подібної
Залежно від цілей	Стратегічна — конкуренція стратегічної направленості; Тактична — конкуренція тактичної направленості

Таблиця 3

Таблиця 4

Обмеження конкуренції органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю	Загальні обмеження (ст. 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції»)	Спеціальні обмеження (ст. ст. 16, 17, п. 17 ст. 50 Закону України «Про захист економічної конкуренції»)	Інші обмеження
	заборони або перешкоди створенню нових підприємств чи здійснення підприємства в інших організаційних формах у будь-якій сфері діяльності, а також установлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів	органами влади та органами місцевого самоврядування забороняється здійснювати окремих видів діяльності об'єднаннями, підприємствами та іншим суб'єктам господарювання, якщо це призводить або може призвести до несостворення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції	заборони або перешкоди створенню нових підприємств чи здійснення підприємства в інших організаційних формах у будь-якій сфері діяльності, а також установлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів
	прямі або опосередковані примушення суб'єктів господарювання до вступу в асоціації, концерни, міжнаціональні, регіональні чи інші форми об'єднань або здійснення консорціумів суб'єктів господарювання в інших формах	забороняється діяти беззастережно, органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю (включальному органу чи певній особі), що повноважень у сфері суб'єктів господарювання, органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю до порушень законодавства про захист економічної конкуренції, створення умов для виникнення таких порушень чи їх легітимізації	прямі або опосередковані примушення суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергової постави товарів певному виду діяльності чи першочергової їх придбання у певних продавців
	будь-які дії, спрямовані на централізацію контролю товарів, а також ринкової діяльності між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, а орґанізація товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або ж колом споживачів чи продавців	надання рекомендацій органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, що стосуються до виникнення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяють виникненню таких порушень	встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому або надання дозволу на реалізацію товарів з одного регіону в іншому в певному обсязі чи за виконання певних умов
	надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які створюють їх у привілейоване становище стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до несостворення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції	ліди, виключок, локат окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови пільгові єсти порівняно з конкурентами	ліди, виключок, локат окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови пільгові єсти порівняно з конкурентами
	ліди, виключок, локат окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови пільгові єсти порівняно з конкурентами		

Умисне розголошення комерційної таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих або інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності, — тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 232 КК України у вигляді штрафу від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю настрок до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк¹.

Цивільно-правовою санкцією за недобросовісну конкуренцію є відшкодування збитків. Збитки, заподіяні внаслідок вчинення дій, визначених як недобросовісна конкуренція, підлягає відшкодуванню за позовами заінтересованих осіб у порядку, визначеному цивільним законодавством України (ст. 24 Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції»).

Крім вище вказаних санкцій галузевої належності, Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» передбачені дві спеціальні санкції за окремі види правопорушень, визначених недобросовісною конкуренцією. Однією з них є вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання (ст. 25). Вона застосовується у разі встановлення факту неправомірного використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки, передбаченого ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», або ст. 6 щодо факту копіювання виробів. Ця санкція означає безоплатне вилучення, у тому числі з обігу, товарів, що стали предметом недобросовісної конкуренції. Особливістю цієї санкції є застосування не тільки за два види правопорушень, а й лише у випадку, якщо можливість змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання не може бути усунена іншим шляхом.

Згідно зі ст. 26 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», у разі встановлення факту дискредитації суб'єкта господарювання

¹ Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — ст. 131

Антимонополий комітет України, його територіальні відділення мають право прийняти рішення про офіційне спростування за рахунок порушника поширених ним неправдивих, неточних або неповних відомостей у строк і спосіб, визначені законодавством або цим рішенням. Таким чином, санкцією є спонукання правопорушника до вчинення дій з офіційного спростування зазначених відомостей за його ж рахунок.

Питання для самоконтролю

1. Антимонополийно-конкурентне законодавство України.
2. Конкуренція у сфері господарювання та її обмеження органами державної влади та місцевого самоврядування.
3. Поняття монопольного (домінуючого) становища суб'єкта господарювання на ринку товару. Природні монополії. Обмеження монополізму в економіці.
4. Правопорушення законодавства про захист економічної конкуренції.
 - 4.1. Антиконтурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання. Зловживання монополийним становищем на ринку.
 - 4.2. Антиконтурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю.
 - 4.3. Обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань.
5. Відповідальність за порушення законодавства про захист економічної конкуренції.
6. Правопорушення законодавства про недобросовісну конкуренцію.
 - 6.1. Неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання. Порівняльна реклама.
 - 6.2. Створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції. Досягнення неправомірних переваг у конкуренції
 - 6.3. Неправомірне збирання, розголошення та використання відомостей, що є комерційною таємницею.
7. Юридична відповідальність за недобросовісну конкуренцію.

Розділ 4 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Суб'єкти господарського права, учасники відносин у сфері господарювання та суб'єкти господарської діяльності

У фаховій навчальній та науковій літературі використовуються різні поняття для позначення осіб, що беруть участь у господарських правовідносинах — «суб'єкт господарського права», «учасник відносин у сфері господарювання», «суб'єкт господарювання (господарської діяльності)» й інші.

Згідно положень ст. 2 ГК України «учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності»¹.

На думку О. М. Вінника не всі перелічені категорії осіб є суб'єктами господарських правовідносин (господарського права). Такими суб'єктами є лише ті учасники відносин у сфері господарювання, яким притаманна сукупність необхідних для цього ознак (рис), а саме: 1) безпосереднє

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

здійснення господарської діяльності; 2) створення (набуття статусу суб'єкта господарських відносин) у встановленому законом порядку; 3) наявність майна, необхідного для здійснення обраної суб'єктом або покладеної на нього господарської діяльності чи управління такою діяльністю; 4) наявність господарської правосуб'єктності¹.

Однак, як слушно зауважує з цього приводу В. М. Пашков, зазначені ознаки притаманні саме такій категорії суб'єктів господарського права, як суб'єкти господарювання².

Водночас, є й інша позиція, яку, зокрема, відстоює В. С. Шербина. На його думку поняття суб'єкта господарського права обгрунтоване теорією господарського права, яка виходить з того, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин³. Виходячи з цього доктринальне визначення «суб'єкта господарського права» фактично співпадає з легальним визначенням «учасників відносин у сфері господарювання», що міститься у ст. 2 ГК України. А, отже, усіх вищезазначених суб'єктів можна розглядати як суб'єктів господарського права.

Проте, В. С. Мілаш вказує, що у сучасній юридичній літературі, як і в наукових та навчальних виданнях радянської доби, здебільшого висловлюється думка про однозначність категорій «суб'єкт права» й «учасник правовідносин» і пропонується задля уникнення термінологічної плутанини відмовитися від використання поняття «суб'єкт правовідносин». Однак є й інший погляд на характер співвідношення зазначених категорій: поняття учасника правовідносин є більш вузьким, ніж поняття суб'єкта права; воно дає змогу лише охарактеризувати відповідний аспект реального буття суб'єкта права, тобто його участь у конкретних суспільних правовідносинах. Інакше кажучи, суб'єкт права — це особа, яка має правосуб'єктність, тобто особа, яка потенційно здатна бути учасником правовідносин; суб'єкт правовідносин — це реальний учасник

Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-е вид., змін та доп.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 60-61.

¹ Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. — Х: Право, 2012. — С. 94.

² Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 102.

правових відносин. Тому, поняття «суб'єкт права» слід розглядати як узагальнююче поняття, що охоплює своїм змістом учасників усіх видів відносин, які включено до предмета правового впливу в цілому, а також до предмета конкретної галузі права. Крім того, поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» не завжди збігаються, оскільки суб'єкт певної галузі права не завжди може бути учасником усіх галузевих правовідносин. Отже, характер співвідношення категорій «суб'єкт господарського права» і «учасник господарських відносин» можна визначити таким чином: кожен учасник будь-якого різновиду господарських правовідносин є суб'єктом господарського права, однак, не кожен суб'єкт господарського права може бути учасником усіх без винятку господарських правовідносин (відносин, що складаються у сфері господарювання та зазнають впливу господарсько-правових засобів)¹.

Таким чином, суб'єкт господарського права — це особа, яка має господарську правосуб'єктність, тобто особа, яка потенційно здатна бути учасником господарських правовідносин; суб'єкт господарських правовідносин — це реальний учасник правових відносин у сфері господарювання. Тому, поняття «суб'єкт господарського права» слід розглядати як узагальнююче поняття, що охоплює своїм змістом учасників усіх видів господарських правовідносин.

Найбільшу ж і найважливішу для господарської діяльності групу суб'єктів господарського права складають суб'єкти господарювання (господарської діяльності). Тому саме їх правовому статусу в подальшому приділяється головна увага.

2. Визначення та ознаки суб'єктів господарювання (господарської діяльності)

На сучасному етапі розвитку вітчизняної юриспруденції поняття суб'єкта господарювання визначено як на легальному рівні — у чинному національному законодавстві в ГК України, ЗУ «Про ліцензування певних

¹ Мілан В. С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. — Ч. 1. — Х.: Право, 2008. — С. 74-75.

видів підприємницької діяльності», так і на теоретичному рівні — у численних наукових і навчальних роботах.

У Законі України «Про ліцензування певних видів підприємницької діяльності» суб'єкт господарювання — зареєстрована в установленому законодавством порядку юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, яка провадить господарську діяльність, крім органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також фізична особа — підприємець, крім цього інвестор, у тому числі іноземний, що є стороною угоди про розподіл продукції відповідно до Закону України «Про угоди про розподіл продукції», його підрядник, субпідрядник, постачальник та інший контрагент, що виконує роботи, передбачені угодою про розподіл продукції, на основі договорів з інвестором¹.

Легальне визначення поняття суб'єкта господарювання міститься також у ч. 1 ст. 55 ГК України, а саме: «Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством»².

На нашу думку, більш коректним, розгорнутим і змістовним є визначення, що викладене у ГК України. В ньому поняття суб'єкта господарювання розкривається через характеристику «учасників господарських відносин», наділених певними ознаками. Поняття ж «учасників господарських відносин» закріплене у ст. 2 ГК України.

Отже, першою ознакою суб'єкта господарювання є наявність статусу учасника відносин у сфері господарювання. При цьому, ці особи можуть брати участь і в інших відносинах — управлінських, фінансових, податкових, природноресурсових, трудових, цивільних тощо, проте лише у господарських відносинах вони є суб'єктами господарського права (й від-

¹ Закон України «Про ліцензування окремих видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36. — Ст. 299.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

повідних правовідносин), нормами якого й визначається їх правове становище й регулюється їх діяльність у сфері господарювання.

При цьому, суб'єктами господарської діяльності визнаються не всі, а лише ті з учасників господарських відносин, яким притаманна сукупність імперативних ознак, що саме і зумовлюють їх особливий статус.

Серед визначальних ознак, які виокремлюють суб'єктів господарювання з проміж інших учасників господарських відносин, однією з перших у ч. 1 ст. 55 ГК України визначено також безпосереднє здійснення господарської діяльності. Під господарською діяльністю розуміється «діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» (ч. 1 ст. 3 ГК України).

Отже, за логікою законодавця, суб'єкт господарювання, як учасник відносин у сфері господарювання, має особливий правовий статус тому, що він безпосередньо здійснює господарську діяльність. Усім іншим учасникам така ознака не притаманна, хоча їх дії мають той чи інший певний зв'язок саме з цією діяльністю.

Наступною ознакою, що нерозривно пов'язана з попередньою, є наявність і реалізація в процесі здійснення господарської діяльності господарської компетенції, що конкретизується у ч. 1 ст. 55 ГК України як сукупність господарських прав і обов'язків.

Загалом, права та обов'язки суб'єкта господарювання можна поділити на дві категорії — загальні права та обов'язки, які притаманні усім суб'єктам господарської діяльності, і спеціальні — характерні лише для певних видів суб'єктів господарювання.

А.І. Грицаєнко зазначає, що «господарська компетенція» — базова ознака будь-якого суб'єкта господарювання, через яку в правовому полі реалізується його призначення. Вона є сукупністю законодавчо закріплених за суб'єктом прав, обов'язків і конкретної правомочності, необхідних йому для здійснення передбачених статутом функцій господарювання.

Цю ознаку суб'єкта господарського права в навчальній літературі ще називають господарською правосуб'єктністю. Зокрема, В.С. Щербина в

контексті зазначеного вказує, що суб'єкт господарського права має застановану на законі можливість набувати від свого імені майнові та особисті немайнові права, вступати в зобов'язання, виступати у судових органах. Внаслідок цього, він дійшов висновку, що правосуб'єктність суб'єкта господарювання доктринально визначається як господарська компетенція, тобто сукупність встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав і обов'язків¹.

Водночас, слід вказати, що І.В. Булакова наявність господарської правосуб'єктності визначає через визнання державою за особою або об'єднанням осіб не тільки наявності господарських прав і несення обов'язків, а також несення юридичної відповідальності «за неналежне виконання суб'єктом прав і обов'язків», але й можливості «захистити свої права та законні інтереси від можливих порушень»².

О.М. Вінник з цього приводу зазначає, що обсяг правосуб'єктності суб'єктів господарювання залежить від низки чинників, в тому числі від правового титулу майна (право власності, право господарського відання, право оперативного управління), від основного виду діяльності та відповідно — можливості чи неможливості здійснювати інші види господарської діяльності (спеціальна правосуб'єктність і, відповідно, можливість здійснювати лише окремі види діяльності, характерна, наприклад, для інститутів спільного інвестування, комерційних банків, страхових компаній, фондових бірж)³.

Тому, враховуючи усе вищезазначене, слід вказати, що поняття «господарська компетенція» є вужчим, ніж «господарська правосуб'єктність», до якої слід включити усі основні ознаки, притаманні суб'єкту господарювання.

Серед основних ознак суб'єкта господарювання також майнова відокремленість, тобто наявність відокремленого від інших суб'єктів майна, необхідного для здійснення господарської діяльності. Ця ознака визна-

¹ Щербина В. С. Господарське право: підручник. В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 103.

² Булакова І.В. Господарське законодавство України: Посібник. — К.: Прецедент, 2006. — С. 17.

³ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. виш. навч. закл.] / [О.М. Вінник]. — [2-е вид., змін. та доп.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 68.

чена у ч. 1 ст. 55 ГК України. Форми майнової відокремленості можуть бути різними в залежності від того на якому речовому праві (праві власності, господарського відання чи оперативного управління) здійснюється володіння, користування і розпорядження майном, що зазначено у ч. 3 ст. 55 ГК України — «Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління відповідно до визначення цієї компетенції у цьому Кодексі та інших законах».

Таким чином, форми майнової відокремленості суб'єктів господарювання різних видів не однакові. Наприклад, для індивідуального підприємця, господарського товариства і кооперативу це — право власності; для державних і комунальних підприємств — право господарського відання; для установ і казенних підприємств — право оперативного управління. У кожному з вищезазначених варіантів майнової відокремлення суб'єктів господарювання, хай то буде право власності чи інше, похідне від нього, обмежене речове право, мають місце специфічні особливості закріплення приналежності майнових об'єктів господарюючим суб'єктам, які створюють організаційно-майнову базу для самостійного здійснення процесів господарювання, участі підприємницьких та інших господарюючих структур у господарських правовідносинах.

Отже, наявність майнової відокремленості як ознаки суб'єкта господарювання законодавцем розглядається, коли в основі приналежності майна конкретному суб'єкту господарського права лежить речове право. Право власності суб'єкта господарювання, крім ст. 134 ГК України, регулюють ЦК України та інші нормативно-правові акти. Визначення таких правових режимів, як право господарського відання та оперативного управління закріплене у ст. ст. 136, 137 ГК України.

Така ознака суб'єкта господарювання, як «майнова відокремленість», дістає прояву в ч. 3 ст. 55 ГК України. Її не слід ототожнювати з будь-якою наявністю майна у суб'єкта господарювання без аналізу підстав його перебування в останнього. Майно в того чи іншого господарюючого суб'єкта може перебувати без достатніх на те підстав, або в тимчасовому користуванні, або на збереженні, у заставі й на інших подібних підставах, але жодна з них не може свідчити про майнове відокремлення суб'єкта в

процесі господарювання. Про наявність майнової відокремленості як особливої ознаки суб'єкта господарського права можна говорити там і тоді, де і коли в основі приналежності майна конкретному суб'єкту лежить, як правило, не зобов'язальне, а речове право.

Це майно складає матеріальну базу діяльності суб'єкта, а отже повинно відповідати ряду вимог: за своїм складом та об'ємом воно повинно відповідати цілям, характеру і змісту діяльності господарюючого суб'єкту; майно повинно бути відокремлене від майна інших суб'єктів; майно повинно бути закріплене за суб'єктом господарювання на відповідній правовій підставі — титулі, який фіксується у правоустановчих документах. А саме — праві власності (господарські товариства, виробничі кооперативи), праві господарського відання (державні та комунальні комерційні підприємства), праві оперативного управління (казенні підприємства, комунальні некомерційні підприємства, установи), праві користування (може застосовуватись із будь-яким з наведених правових титулів, але є характерною ознакою орендного підприємства). При цьому для відокремлених підрозділів (філій та представництв) до 4 лютого 2005 р. у ГК України було передбачено такий вид речового права, як право оперативного-господарського використання майна, що було скасовано відповідно до змін, внесених згідно із Законом № 2424-IV від 04.02.2005 р.

Нарешті, одна з важливих ознак, притаманних суб'єкту господарювання, що визначені у ч. 1 ст. 55 ГК України, це самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями, у межах свого майна (крім випадків, передбачених законодавством).

Отже, однією з необхідних умов здійснення господарської діяльності є деліктоздатність учасника господарських відносин, тобто здатність самостійно відповідати за взятими на себе зобов'язаннями, яка забезпечується наявністю у нього відокремленого майна на праві власності, господарського відання або оперативного управління.

Господарсько-правова відповідальність визначається у ч. 1 ст. 216 ГК України як застосування до правопорушників за порушення у сфері господарювання господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених ГК України, іншими законами та договором. Крім ГК України (глави 25–27), застосовуються норми ЦК України (наприклад, ст. 1209).

Підстави й порядок відповідальності за порушення у сфері господарювання можуть бути встановлені договором між суб'єктами господарських відносин.

Таким чином, здатність самостійно відповідати за зобов'язаннями відокремленим майном є однією з умов здійснення господарської діяльності. При цьому, загальним, відповідно до ст. 216 ГК України, є правило, згідно з яким право господарського відання та право оперативного управління майном прирівнюються, у випадку відповідальності за зобов'язаннями, до права власності¹. Винятки з цього правила можуть встановлюватися ГК України та іншими законами. Зокрема, такий виняток передбачено для казенних підприємств (ст. 77 ГК України).

Але наведений перелік ознак є не повним. У науковій літературі до вказаного додають також визначення організаційно-правової форми та легітимізацію суб'єкта господарювання.

Передусім зауважимо, що чинне законодавство не містить дефініції організаційної чи організаційно-правової форми юридичної особи. В юридичній літературі також існують різні (часом полярні) точки зору та підходи щодо визначення поняття організаційно-правової форми.

Слід особливо наголосити, що поняття організаційно-правових і організаційних форм юридичних осіб, підприємств та інших суб'єктів правовідносин використовується у національному законодавстві досить широко. Зокрема, поняття організаційно-правових форм юридичних осіб вживається у ЦК України (ст. 83), Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» (ч. 2 ст. 17) тощо.

ГК України здебільшого оперує поняттям «організаційні форми підприємництва» (відповідно до ст. 45 ГК України підприємств має право вибору організаційних форм, передбачених законом), «організаційні форми комерційної господарської діяльності» (ст. 53), «організаційні форми підприємств» (ст. 63). Волночас у ГК України в окремих випадках використовується і поняття організаційно-правової форми (ст. 336 ГК України — «організаційно-правові форми банків»).

¹ Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов, В.М. Коссяк та ін., За ред. О.І. Харитонов. — Х.: Оліссей. 2007. — С. 424.

Проте ні Цивільний, ні Господарський кодекси України не визначають поняття організаційно-правових форм юридичних осіб або організаційних форм господарювання (підприємництва).

Між тим, з'ясування значення та змісту цих питань особливо важливо не тільки для відповіді на численні теоретичні питання, але й, насамперед, для розв'язання важливих практичних проблем. Наприклад, визначення законних меж перетворення юридичних осіб, оскільки «перетворенням юридичної особи є зміна її організаційно-правової форми» (ч. 1 ст. 108 ЦК України). А також для вирішення питання про необхідність застосування у відповідних випадках процедури перетворення (припинення юридичної особи з правонаступництвом) тощо.

Загалом, на підставі положень ст. 83 ЦК України юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Посилання на інші форми, встановлені законом, є важливим, оскільки усуває протиріччя між ЦК України, з одного боку, та ГК України, що передбачає можливість існування юридичних осіб в організаційно-правовій формі підприємства, Законом України «Про споживчу кооперацію», що передбачає створення споживчих товариств та їх спілок, тощо. Але слід зауважити, що відповідно положень, закріплених у ст. 83 ЦК України, юридичні особи можуть створюватися «в інших формах, встановлених законом». Тобто саме законом, а не підзаконним нормативно-правовим актом. При цьому, як уже зазначалося вище, ні ЦК України, ні ГК України, ні інші закони нашої держави не містять поняття та переліку чи класифікації видів організаційних або організаційно-правових форм суб'єктів (господарювання) підприємництва.

Конституційний Суд України у своєму рішенні визначив офіційне тлумачення поняття «законодавство»: «...керуючись статтями 147, 150 Конституції України, статтями 51, 63, 94 Закону України «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд України вирішив: 1. Термін «законодавство»... треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету

Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України».

Проте, незважаючи на важливе теоретичне і практичне значення поняття «організаційно-правова форма» отримало закріплення тільки на рівні підзаконного відомчого нормативно-правового акту — Державному класифікаторі України (Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004), затвердженому Наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97. Відповідно до цього Класифікатора організаційно-правова форма господарювання визначається як форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає: характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

Легітимізацію суб'єкта господарювання визначають як підтвердження державою законності входження суб'єктів господарської діяльності у відносини в сфері господарювання¹.

При цьому слід наголосити, що суб'єкт господарювання набуває господарської правосуб'єктності і виступає легальним суб'єктом господарського права лише в разі державної реєстрації у встановленому законом порядку. У цьому випадку державна реєстрація розглядається як умова легітимізації суб'єкта господарювання, що однаково стосується як фізичних осіб, так і господарських організацій незалежно від їх організаційно-правової форми, форми власності або сфери діяльності².

Отже, суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах

¹ Сяніхметова Н. О. Господарське право України: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Н. О. Сяніхметової. — Х.: «Одіссей», 2005. — С. 49.

² Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов, В. М. Коссака та ін.; За ред. О. І. Харитонової. — Х.: Одіссей, 2007. — С. 119.

цього майна, крім випадків, передбачених законодавством (ч. 1 ст. 55 ГК України).

ознаками суб'єктів господарювання, відповідно до положень указаної статті, є: наявність статусу учасника господарських відносин; безпосереднє здійснення господарської діяльності; наділення господарською компетенцією — сукупністю господарських прав та обов'язків; майнова відокремленість; самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

У науковій літературі до зазначених ознак додають наступні: визначеність організаційно-правової форми, тобто сукупності майнових та організаційних відмінностей, засобів формування майнової бази, особливостей взаємодії власників, засновників, учасників; легітимізація суб'єкта господарювання, тобто державне підтвердження законності існування та діяльності його саме як суб'єкта господарювання.

3. Загальна характеристика видів суб'єктів господарювання в Україні.

Види суб'єктів господарської діяльності та характеристика їх правового становища вміщені у ГК України, ЦК України, інших нормативно-правових актах. Крім того, існують різноманітні наукові підходи до їх класифікації на підставі використання різних критеріїв для їх визначення та поділу.

Відповідно до ч. 2 ст. 55 ГК України «суб'єктами господарювання є:

- 1) господарські організації — юридичні особи, створені відповідно до ЦК України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці».

При цьому, до 2005 р. існувала іще одна категорія суб'єктів господарювання, визначена у п. 3 цієї статті, а саме — «філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності». Проте, зважаючи на те, що філії, представництва та інші відокремлені підрозділи суб'єктів господарювання не можуть бути самостійним суб'єктом господарської відповідальності, а відокремлення їхнього майна є умовним (тобто відсутні основні ознаки суб'єкта господарювання), згідно із Законом України № 2424-IV (2424-15) від 04.02.2005 цей пункт (п. 3 ч. 2 ст. 55 ГК України) було виключено.

Водночас, ні Цивільний, ні Господарський кодекси України, ні інші вітчизняні закони, не визначають не тільки поняття організаційно-правових форм юридичних осіб або організаційних форм підприємництва, але й вичерпний перелік їх видів.

Якщо порівняти класифікацію суб'єктів господарювання (підприємництва) за ГК України та класифікацію ЦК України, можна дійти висновку, що ці кодекси мають численні неузгодженості. Наприклад, один із суб'єктів підприємництва — виробничий кооператив у ЦК України має статус підприємницького товариства (якого взагалі не передбачено ГК України), в ГК України виробничий кооператив позиціонується як підприємство колективної власності (при цьому ні такої форми власності, як колективна не передбачено у ЦК України, ні такого суб'єкта правовідносин як підприємство, оскільки підприємство за ЦК України — єдиний майновий комплекс, нерухомість, об'єкт правовідносин (ст. 191 ЦК України)).

Питання класифікації суб'єктів господарювання (підприємництва) визначено лише на рівні вище вказаного підзаконного відомчого нормативно-правового акту — Державного класифікатора України (Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004), затвердженого Наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97. При цьому, зазначена класифікація не тільки не спрощує, але й іще більше заплутує ситуацію з огляду на те, які організації віднесено до самостійних організаційно-правових форм суб'єктів господарювання¹.

¹ Державний класифікатор організаційно-правових форм господарювання // Юридичний вісник України. — 2004. — № 47. — (інформаційно-правовий банк). — С. 13-20.

Зважаючи на те, що суб'єкти господарювання надзвичайно різноманітні, у теорії господарського права їх також класифікують використовуючи різні підходи. Так, Н.О. Саніахметова висвітлює питання видів суб'єктів господарювання шляхом короткого коментарю до класифікації, що міститься у законодавстві, передусім у ГК України та ЦК України, а також в інших нормативно-правових актах — спеціальних законах.

Жук Л.А. також, виходячи з норм господарського законодавства, поділяє суб'єкти господарювання на наступні види: підприємства усіх форм власності та їх структурні підрозділи; об'єднання підприємств (асоціації, трести, синдикати, концерни, корпорації, конгломерати та ін.); органи державної влади з управління економікою; фінансово-кредитні установи (Національний банк, комерційні банки, ощадний банк); посередницькі організації (біржі, брокерські контори, аудиторські компанії); фізичні особи-підприємці, що здійснюють господарську діяльність без створення юридичної особи².

О.М. Вінник визначає два критерії, за якими можна поділити суб'єктів господарювання на види. Перший з них — за характером здійснюваної діяльності: суб'єкти господарювання, тобто суб'єкти господарського права, які безпосередньо здійснюють господарську діяльність — індивідуальні підприємці, підприємства, виробничі кооперативи, більшість господарських товариств, комерційні банки; суб'єкти господарського права, які здійснюють керівництво господарською діяльністю, в т. ч. організацію такою діяльністю — господарські міністерства та відомства, органи місцевого самоврядування та їх виконкоми, господарські об'єднання, промислово-фінансові групи, власники майна підприємств, фондові біржі, Національний депозитарій України. Другий критерій — залежно від форм власності, на базі якої вони функціонують. Згідно з цим розрізняють державні, комунальні, колективні, приватні та змішані (функціонують на базі двох або більше форм власності) суб'єкти господарського права³.

¹ Саніахметова Н. О. Господарське право України: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Н. О. Саніахметової. — Х.: «Одіссей», 2005. — 608 с.

² Господарське право: підручник / Жук Л. А., Жук Л. Л., Неживий О. М. — К.: Кондор, 2009. — 434 с.

³ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-е вид., змін. та доп.]. — К.: Правова дність, 2009. — С. 61-63.

І.В. Булгакова до вже висвітлених критеріїв класифікації суб'єкти господарювання (за характером та цілями діяльності та за формою власності) також додає іще за особовим складом і поділяє їх на: окремих осіб — індивідуальних підприємців та об'єднання осіб — господарські організації¹.

За обсягом і змістом господарської правосуб'єктності також фахівці поділяють суб'єкти господарського права на:

- суб'єктів основної (первинної) ланки господарювання, що здійснюють господарську діяльність — підприємства, господарські товариства, кооперативи, фермерські господарства, фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, інші суб'єкти господарювання, передбачені законодавством;
- господарські об'єднання, що здійснюють як господарську діяльність, так і керівництво нею — асоціації, корпорації, концерни, консорціуми, промислово-фінансові групи, холдингові компанії, асоційовані підприємства, інші види господарських об'єднань;
- органи господарського керівництва, що здійснюють переважно управління господарською діяльністю — Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України, Верховна Рада і Рада міністрів АРК;
- обласні, районні ради і державні адміністрації; органи місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети;
- інші суб'єкти господарського права — споживачі, громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності².

Отже, як бачимо ні на рівні законодавства, ні на теоретичному рівні немає єдності, оскільки використовуються різні критерії поділу суб'єктів господарського права й суб'єктів господарської діяльності на види. Водночас, навіть використовуючи схожі критерії для здійснення їх класифікації, певні групи та їх характеристика також відрізняються. Таким

¹ Булгакова І.В. Господарське законодавство України: Посібник. — К.: Прецедент, 2006. — С. 17-18.

² Шелухін М. Л. Господарське право: Навчальний посібник у схемах і таблицях / За заг. ред. канд. юрид. наук. доц. Шелухіна М. Л. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 216.

чином, ні в сучасному національному законодавстві, ні у вітчизняній теорії юриспруденції, не існує сталої та узгодженої системи класифікації суб'єктів господарської діяльності.

4. Утворення, установчі документи та легітимація суб'єкта господарювання

Стосовно утворення суб'єктів господарювання, слід зазначити, що це одне з основних понять господарського права. Воно означає врегульовані нормами господарського права умови фактичного виникнення та легітимації суб'єкта господарювання, як суб'єкта господарських правовідносин¹.

Умови фактичного виникнення передбачають реалізацію порядку утворення суб'єктів господарювання, що знаходиться виявлення у певних діях суб'єктів господарських відносин, які полягають у безпосередньому їх утворенні в конкретній легальній формі.

Порядок набуття статусу суб'єкта господарювання встановлюється нормами ГК та ЦК України, Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців»², іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами і визначається видом створюваного суб'єкта господарювання (фізична особа — підприємець, комерційна чи некомерційна організація), організаційно-правовою формою (кооператив, акціонерне товариство тощо), способом утворення (засновництво чи реорганізація) та іншими чинниками.

Згідно чинного законодавства суб'єкт господарювання може бути утворений: за рішенням власника (власників) майна або уповноваженим (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом

¹ Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 104.

² Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 31 — 32. — Ст. 263.

заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання.

Початковим етапом процесу створення суб'єкта господарювання є прийняття відповідного рішення. Порядок його прийняття залежить від виду суб'єкта господарювання, що створюється, і волевиявлення при створенні (добровільний або примусовий).

Виходячи з того, що в економіці України створюються і функціонують суб'єкти господарювання різних видів та організаційно-правових форм, господарське законодавство визначає загальний і спеціальний порядок їх утворення. Так, суб'єкт господарювання може бути утворений:

а) за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу (загальний порядок);

б) у випадках, спеціально передбачених законодавством, — за рішенням інших органів, організацій і громадян (спеціальний порядок).

Якщо статус суб'єкта господарювання набувається у добровільному порядку (загальний порядок), рішення приймається особисто власником (власниками) майна або уповноваженою власником (власниками) особою. В процесі такого утворення господарської організації власник (власники) або уповноважений ними орган стають її засновниками. Засновники — це особи, які приймають рішення про створення господарської організації та підписують її установчі документи. Кількісний склад засновників може бути різним. Організація може утворюватись одним власником (одним засновником) або разом з іншими (два і більше засновників). Однак, в окремих випадках, законодавством можуть установлюватись певні вимоги щодо складу засновників.

Стосовно ж випадків, передбачених законом, коли утворення суб'єкту господарювання може відбуватись за рішенням інших органів, організацій і громадян (спеціальний порядок), слід зазначити, що в окремих випадках (наприклад, щодо підприємств будівельного комплексу) функції і повноваження щодо утворення державних унітарних підприємств Кабінет Міністрів України делегує господарським об'єднанням: корпораціям, концернам тощо.

Загалом, слід зауважити, що порядок прийняття рішення залежить від виду суб'єкта господарювання, що створюється, та способу його створення.

Чинне законодавство передбачає такі способи (форми) утворення суб'єкта господарювання:

— шляхом заснування нового суб'єкта господарювання; шляхом реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання з додержанням вимог законодавства (ч. 1 ст. 56 ГК України).

Реорганізація передбачає виникнення на основі діючого суб'єкта господарювання одного або більше нових підприємств як суб'єктів права. У разі реорганізації суб'єкта господарювання усі його права та обов'язки переходять до правонаступника (правонаступників).

Законодавство визначає п'ять правових способів реорганізації суб'єкта господарювання: злиття, приєднання, поділ, виділення та перетворення. З юридичної точки зору ці способи розрізняються залежно від того, до якого суб'єкта права переходять всі майнові права та обов'язки підприємства, що реорганізується.

Злиття двох і більше суб'єктів господарювання в один означає перехід прав і обов'язків кожного з них до суб'єкта господарювання, що виник внаслідок правового акту злиття. У цьому випадку виникає новий суб'єкт господарювання, а суб'єкти господарювання, що злилися, припиняються.

Приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого означає, що до останнього переходять права й обов'язки приєданого суб'єкта господарювання. Слід зауважити, що не зважаючи на положення ч. 1 ст. 56 ГК України, новий суб'єкт господарювання внаслідок такої реорганізації не виникає, проте суб'єкт господарювання, який приєднався, припиняється.

Поділ суб'єкта господарювання є створенням на базі одного існуючого суб'єкта господарювання двох і більше суб'єктів господарювання як суб'єктів права. За таких умов відбувається поділ усього майна суб'єкта господарювання. Такий спосіб реорганізації передбачає затвердження власником (уповноваженим органом) роздільного акту (балансу). Згідно з цим актом частини майна та відповідні права і обов'язки реорганізованого суб'єкта господарювання переходять до суб'єктів господарювання, створених внаслідок поділу.

Перетворення суб'єкта господарювання як спосіб реорганізації означає, наприклад, зміну форми власності суб'єкта господарювання і, відповідно, зміну організаційно-правової форми суб'єкта господарювання. Такий спосіб реорганізації масово застосовується в процесах корпоративізації і приватизації майна державних підприємств. При перетворенні до суб'єкта господарювання, який щойно виник, переходять права і обов'язки колишнього суб'єкта господарювання.

Злиття, приєднання, поділ, виділення та перетворення юридичної особи — суб'єкта господарювання відбувається за рішенням його засновників (власників) або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, а у випадках, передбачених законом, — за рішенням суду або відповідних органів державної влади. Законом може бути передбачено одержання згоди відповідних органів державної влади юридичними особами на злиття або приєднання.

Проте, важливо підкреслити, що при утворенні суб'єкта господарювання шляхом злиття, виділення, поділу дійсно з'являється нова господарська організація, а в результаті приєднання нова юридична особа не створюється, а продовжує діяти господарська організація, до якої приєдналася організація, що припинила існування. Змінюється лише обсяг її прав і обов'язків.

Напевно, не зовсім точно відображає сутність процесу перетворення і вказівка на створення нового суб'єкта при перетворенні, тому що в результаті перетворення новий суб'єкт не створюється, а лише змінюється організаційно-правове становище реорганізованої організації.

У цілому, порядок набуття статусу суб'єкта господарювання юридичною особою встановлюється нормами ГК і ЦК України та інших вітчизняних законів і визначається видом створюваного суб'єкта господарювання (комерційна чи некомерційна організація), способом утворення (засновництво чи реорганізація), його організаційно-правовою формою (кооператив, відкрите акціонерне товариство тощо). Для створення суб'єктів комерційної діяльності в окремих галузях економіки законодавством може встановлюватися особливий порядок їх створення, особливі вимоги до організаційних форм створюваних суб'єктів, особливості їх статусу.

Крім того, ГК України передбачає також утворення суб'єкта господарювання шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства. Створення підприємницької організації у примусовому порядку може здійснюватися лише в прямо передбачених законом випадках. Чинне законодавство передбачає створення господарської організації шляхом примусового поділу (виділення) діючої організації на основі рішення суду. Ініціювати таке судове рішення може антимонопольний орган, якщо протягом встановленого ним строку господарська організація не вжила відповідних заходів для припинення зловживань своїм монополієм або домінуючим становищем на ринку.

Відповідно до вимог антимонопольного законодавства в окремих випадках рішення про створення господарської організації необхідно узгоджувати з антимонопольним органом. Таке узгодження має за мету захист конкуренції на ринку товарів і послуг, запобігання його монополізації окремими суб'єктами господарювання. Узгоджувати рішення про створення суб'єкта господарювання слід і у випадках економічної концентрації капіталу.

Утворення суб'єкта господарювання в юридичному розумінні — це затвердження та одержання передбачених законом документів: рішення власника (власників) або уповноваженого органу про створення суб'єкта господарювання, статуту (якщо цього вимагає організаційна форма), свідоцтва про державну реєстрацію. За необхідності виділення для новостворюваного суб'єкта господарювання земельної ділянки сюди входять також документи на землекористування (землеволодіння), визначені земельним законодавством¹.

Суб'єкт господарювання створюється і діє на підставі установчих документів (документа), які мають відповідати встановленим вимогам.

Легального визначення самого поняття «установчі документи» чинне законодавство взагалі й господарське зокрема не надає. Різні нормативно-правові акти (ГК України — ст. 57, ЦК України — ст. 87, Закон України

¹ Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрник Інтер, 2012. — С. 105.

«Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців» — ст. 8) наводять лише перелік видів установчих документів та вимоги до їх змісту, а також певною мірою характеризують їх юридичну природу.

Установчі документи — це документи, необхідні для регулювання порядку, умов поодженої діяльності засновників, а також визначення правового статусу створюваного суб'єкта господарювання — юридичної особи.

Установчі документи, поряд з нормами законодавства, визначають правовий статус господарської організації та встановлюють правову основу її господарської діяльності. Розробка і затвердження установчих документів є одним із етапів створення організації.

За своєю правовою природою установчі документи є локальними правовими актами, тобто актами, які набувають юридичної сили на підставі затвердження їх одним або декількома засновниками суб'єкта господарювання. Положення установчих документів обов'язкові для юридичної особи у відносинах з його засновниками та третіми особами.

Установчі документи (установчий акт, статут або засновницький договір, положення тощо) юридичної особи повинні містити відомості, передбачені законом.

У господарсько-правовій літературі зазначається, що загальні вимоги до установчих документів стосуються: видів установчих документів; змісту установчих документів; спеціальних вимог до засновницького договору, статуту, положення.

Ч. 1 ст. 57 ГК України називає наступні види установчих документів: рішення про утворення суб'єкта господарювання або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, статут (положення) суб'єкта господарювання. Отже, суб'єкт господарювання діє на підставі або одного з вищезазначених установчих документів або двох документів. Вид (види) необхідних для створення суб'єкта господарювання установчих документів залежить від організаційно-правової форми господарської організації та визначається нормативними актами, що закріплюють порядок її створення.

Рішення про утворення суб'єкта господарювання приймається при створенні господарської організації унітарного типу, тобто одним засновником.

Засновницький договір укладається у разі заснування суб'єкта господарювання двома і більше особами.

Статут приймається у передбачених законом випадках (наприклад, при створенні підприємства).

Установчі документи оформлюються у письмовій формі та підписуються засновником (засновниками), якщо законом не встановлено інший порядок їхнього затвердження.

Вимоги до змісту установчих документів умовно можна поділити на три групи: 1) загальні положення обов'язкові для юридичних осіб; 2) специфічні положення обов'язкові для певних груп суб'єктів господарювання; 3) інші положення, які включаються на розсуд засновників, але які не суперечать чинному законодавству.

Загальні вимоги до змісту установчих документів визначаються у ч. 2 ст. 57 ГК України, де вказано, що «в установчих документах повинні бути зазначені найменування суб'єкта господарювання, мета і предмет господарської діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків та збитків, умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом».

Відповідно до ч. 3 ст. 57 ГК України «у засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону».

Стосовно статуту господарської організації у ч. 4 ст. 57 ГК України зазначено, що статут суб'єкта господарювання повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання.

передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству.

Положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) суб'єкта господарювання чи його представниками, органами або іншими суб'єктами відповідно до закону.

Відповідно ч. 4, 5 ст. 56 ГК України «суб'єкт господарювання може створюватися та діяти на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом».

«Якщо суб'єкт господарювання створюється та діє на підставі модельного статуту в рішенні про його створення, яке підписується усіма засновниками, зазначаються відомості про його найменування, мету і предмет господарської діяльності, а також інформація про провадження діяльності на основі модельного статуту».

Спеціальними законами можуть закріплюватися додаткові вимоги до установчих документів (Зако України «Про господарські товариства» тощо). Спеціальні вимоги до установчих документів містяться також у законах, які визначають особливості правового статусу суб'єктів господарювання з виключними видами діяльності: «Про банки і банківську діяльність» (ст. ст. 17-18, 22); «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» (ст. ст. 9, 23-24), «Про страхування» (ст. ст. 2, 30, 31) та ін.

Легітимізація суб'єктів господарської діяльності — це підтвердження державою законності входження суб'єктів підприємництва у відносини в сфері господарювання.

Стосовно легітимізації суб'єктів господарювання в Україні слід вказати, що цей процес може включати:

- один елемент — державну реєстрацію (для заняття видами господарської діяльності, що не потребують ліцензування і патентування);
- два елементи — державну реєстрацію і ліцензування (для заняття видами господарювання, що потребують ліцензування);

- три елементи — державну реєстрацію, ліцензування і патентування (для заняття видами господарської діяльності, що крім державної реєстрації потребують як ліцензування, так і патентування).

Якщо державна реєстрація є загальною умовою здійснення господарської діяльності будь-яким суб'єктом (незалежно від його організаційно-правової форми та виду господарювання), то ліцензування і патентування є спеціальними умовами здійснення певних видів господарської діяльності.

В сучасному законодавстві України державна реєстрація суб'єктів господарської діяльності регламентована нормами ГК та ЦК України, а також Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців».

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців — це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців», шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру¹.

Отже, державна реєстрація — це необхідна умова ведення господарської діяльності юридичними особами та фізичними особами — підприємцями, що є елементом їх легітимізації як суб'єктів господарювання та має конститутивне значення як юридичний факт, з яким пов'язується створення суб'єкта господарської діяльності.

Загалом, державна реєстрація суб'єктів господарювання має такі ознаки: це здійснення реєстраційних дій, передбачених законом; це засвідчення факту створення чи припинення юридичної особи або факту отримання чи позбавлення статусу підприємця фізичною особою, що має правоутворююче або правоприпиняюче значення; це засіб реалізації

¹ Саніахметова Н. О. Господарське право України: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Н. О. Саніахметової. — Х.: «Одиссей», 2005. — 608 с.

² Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 31-32. — Ст. 263.

права на підприємницьку діяльність та засіб забезпечення державного впливу на сферу підприємництва, що вказує на наявність як приватного, так і публічного характеру відносин державної реєстрації.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців» державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців проводиться державним реєстратором за місцезнаходженням юридичної особи або за місцем проживання фізичної особи — підприємця.

Порушення встановленого законом порядку створення суб'єкта господарювання або недостовірність чи невідповідність вимогам законодавства документів, що подаються для його реєстрації, є підставою для відмови в державній реєстрації суб'єкта господарювання.

Скасування державної реєстрації припиняє господарську діяльність і є підставою для здійснення заходів щодо ліквідації суб'єкта господарювання.

Діяльність незареєстрованого суб'єкта господарювання, який підлягає державній реєстрації, забороняється. Доходи, одержані таким суб'єктом, стягуються до Державного бюджету України у встановленому законом порядку.

Крім того, процес легітимації суб'єктів господарювання в Україні може включати не тільки державну реєстрацію як загальну умову для здійснення господарювання будь-яким суб'єктом, а й ліцензування (відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»¹) та патентування (регулюється ПК України²), що є спеціальними умовами здійснення певних видів господарської діяльності.

У ч. 1 ст. 14 ГК України також зазначено, що ліцензування та патентування певних видів господарської діяльності, є засобами державного регулювання у сфері господарювання, спрямованими на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів.

¹ Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36. — Ст. 299.

² Податковий кодекс України від 02.12.2010 / Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1330264519359777>.

Отже, утворення суб'єктів господарювання — це одне з основних понять господарського права. Воно означає врегульовані нормами господарського права умови фактичного виникнення та легітимації суб'єкта господарювання, як суб'єкта господарських правовідносин.

Умови фактичного виникнення передбачають реалізацію порядку утворення суб'єктів господарювання, що знаходить виявлення у конкретних діях суб'єктів господарських відносин, які полягають у безпосередньому їх утворенні в конкретний легальний спосіб.

Згідно чинного законодавства суб'єкт господарювання може бути утворений: а) за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу (загальний порядок); б) у випадках, спеціально передбачених законодавством, — за рішенням інших органів, організацій і громадян (спеціальний порядок).

Чинне законодавство передбачає такі способи (форми) утворення суб'єкта господарювання: шляхом заснування нового суб'єкта господарювання; шляхом реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання з додержанням вимог законодавства (ч. 1 ст. 56 ГК України).

Крім того, ГК України передбачає також утворення суб'єкта господарювання шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства.

Утворення суб'єкта господарювання в юридичному розумінні (легітимація) — це затвердження та одержання передбачених законом документів: рішення власника (власників) або уповноваженого органу про створення суб'єкта господарювання, статуту (якщо цього вимагає організаційна форма), свідоцтва про державну реєстрацію.

Суб'єкт господарювання створюється і діє на підставі установчих документів (документа), які мають відповідати встановленим вимогам.

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців — це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних

осіб — підприємств», шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру. Отже, державна реєстрація — це необхідна умова ведення господарської діяльності юридичними особами та фізичними особами — підприємцями, що є елементом їх легітимациї як суб'єктів господарювання та має конститутивне значення як юридичний факт, з яким пов'язується створення суб'єкта господарської діяльності. Крім того, процес легітимациї суб'єктів господарювання в Україні може включати не тільки державну реєстрацію як загальну умову для здійснення господарювання будь-яким суб'єктом, а й ліцензування (відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності») та патентування (регулюється ПК України), що є спеціальними умовами здійснення певних видів господарської діяльності.

5. Припинення діяльності суб'єкта господарювання

Основні засади припинення діяльності суб'єктів господарювання визначаються ГК України (ст. ст. 59–61), а спеціальні — законами, що визначають особливості правового статусу суб'єктів господарювання зі спеціальним (виключним) видом діяльності.

Загальні підстави, способи й форми припинення діяльності суб'єктів господарювання усіх видів визначені ГК України (ст. 59). Ст. 60 ГК України встановлює також загальний процесуальний (процедурний) порядок ліквідації суб'єкта господарювання. В ст. 61 ГК України закріплено порядок розрахунків з кредиторами у разі ліквідації суб'єкта господарювання.

У разі банкрутства суб'єкта підприємництва відносно припинення регулюються Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»¹.

Особливі підстави і форми припинення діяльності суб'єктів господарювання окремих видів встановлені також законами про цих суб'єктів (наприклад, статті 19–22 Закону України «Про господарські товариства», статті 26,

¹ Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (в редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI) // ВВР України. — 2012. — № 32-33. — Ст. 413.

28, 87–98 Закону України «Про банки і банківську діяльність», «Про цінні папери і фондовий ринок»; «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» (статті 20–21); «Про страхування» (ст. 43); «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» та іншими нормативними актами (зокрема, про корпоратизацію, приватизацію тощо).

Припинення діяльності суб'єкта господарювання — одне з юридичних понять господарського права. Це специфічний процес, що являє собою особливу процедуру, в якій можна виділити певні елементи. До змісту поняття «припинення» входять юридичні підстави («умови»), акти та процесуально-правові дії щодо припинення діяльності суб'єкта господарювання як суб'єкта права. Ці підстави, акти та дії передбачені господарським законодавством¹.

Так, згідно положень ч. 1 ст. 59 ГК України «припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації — за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених цим Кодексом, — за рішенням суду»².

Незважаючи на те, що в тексті ст. 59 ГК України йдеться про «припинення діяльності» суб'єкта господарювання, точніше говорити про припинення не «діяльності», а власне — самого суб'єкта господарювання як такого.

Отже, під припиненням діяльності суб'єкта господарювання законодавець передбачає остаточне припинення будь-якої діяльності суб'єкта підприємництва, або припинення його функціонування в конкретній організаційно-правовій формі зі зміною на нову.

Ч. 1 ст. 59 ГК України передбачає два способи припинення діяльності суб'єктом господарювання — шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) та ліквідації.

¹ Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрком Інтер, 2012. — С. 121.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Реорганізація передбачає виникнення на основі діючого суб'єкта господарювання одного або більше нових підприємств як суб'єктів права. У разі реорганізації суб'єкта господарювання усі його права та обов'язки переходять до правонаступника (правонаступників).

Згідно положень чинного національного законодавства підставами припинення діяльності суб'єкта господарювання (в даному випадку юридичної особи) шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) є:

- рішення власника (власників) чи уповноважених ним органів;
- рішення інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників;
- у випадках, передбачених законодавством, — рішення суду.

Законодавство визначає п'ять правових форм реорганізації суб'єкта господарювання: злиття, приєднання, поділ, виділення та перетворення. З юридичної точки зору ці форми розрізняються залежно від того, до якого суб'єкта права переходять всі майнові права та обов'язки суб'єкта господарювання, що реорганізується. При цьому, важливо підкреслити, що, оскільки виділення не тягне припинення діяльності суб'єкта господарювання, його розгляд залишено за межами даної роботи.

Злиття двох і більше суб'єктів господарювання в один означає перехід прав і обов'язків кожного з них до суб'єкта господарювання, що виник внаслідок правового акта злиття. У цьому випадку виникає новий суб'єкт господарювання, а суб'єкти господарювання, що злилися, припиняються.

Приєднання одного суб'єкта господарювання до іншого означає, що до останнього переходять права і обов'язки приєданого суб'єкта господарювання. Новий суб'єкт господарювання внаслідок такої реорганізації не виникає, проте суб'єкт господарювання, який приєднався, припиняється.

Поділ суб'єкта господарювання є створенням на базі одного існуючого суб'єкта господарювання двох і більше суб'єктів господарювання як суб'єктів права. За таких умов відбувається поділ усього майна суб'єкта господарювання. Такий спосіб реорганізації передбачає затвердження власником (уповноваженим органом) роздільного акта (балансу). Згідно з цим актом частини майна та відповідні права і обов'язки реорганізованого

суб'єкта господарювання переходять до суб'єктів господарювання, створених внаслідок поділу.

Перетворення суб'єкта господарювання як способу реорганізації означає перетворення однієї форми власності на іншу (наприклад, державної на колективну) і, відповідно, зміну організаційно-правової форми суб'єкта господарювання. Такий спосіб реорганізації масово застосовується в процесах корпоратизації і приватизації майна державних підприємств. При перетворенні до суб'єкта господарювання, який шойно виник, переходять права і обов'язки колишнього суб'єкта господарювання.

При цьому, слід зазначити, що будь-яка реорганізація юридичної особи має відбуватися послідовно: спочатку створюється одна або більше нових юридичних осіб, яким повністю або частково передаються майнові і немайнові права й обов'язки одного або кількох юридичних осіб, що реорганізуються, а тільки потім з державного реєстру виключаються всі юридичні реорганізовані особи, якщо вони підлягають припиненню.

Стосовно всіх юридичних осіб при реорганізації мають складатися передавальний акт або розподільчий баланс, що містять положення про правонаступництво за всіма зобов'язаннями реорганізованої юридичної особи, щодо всіх її кредиторів і боржників. Обов'язковість подання передавального акту або розподільчого балансу для державної реєстрації новоутворених у результаті реорганізації юридичних осіб встановлена в ч. 3 ст. 107 ЦК України¹.

Основне завдання передавального акту і розподільчого балансу — відображення всіх умов правонаступництва в результаті реорганізації, тому в передавальному акті (розподільчому балансі) має бути чітко зазначено, хто й в якому обсязі є правонаступником, які права й обов'язки переходять до правонаступників, тобто мають міститися положення про правонаступництво за всіма зобов'язаннями реорганізованої юридичної особи щодо всіх її кредиторів та боржників. Зі змістом цих документів закон пов'язує певні юридичні наслідки.

Згідно з ч. 2 ст. 107 ЦК України, передавальний акт або розподільчий баланс має містити положення про правонаступництво щодо всіх зобов'язань

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.

юридичної особи, яка припиняється, стосовно всіх її кредиторів та боржників, включаючи зобов'язання, за які сперечаються сторони. Відповідно до ч. 3 ст. 107 ЦК України нотаріально посвідчені копії передавального акту або розподільчого балансу передаються в орган, який здійснює державну реєстрацію, за місцем державної реєстрації юридичної особи, що припиняється, а також в орган, який здійснює державну реєстрацію, за місцем державної реєстрації юридичної особи- правонаступника.

У випадку ліквідації суб'єкт господарювання припиняється як суб'єкт права без правонаступництва.

Ліквідація означає такий спосіб припинення суб'єкта господарювання (юридичної особи). При ліквідації діяльність припиняється без правонаступництва, тобто без переходу прав та зобов'язань юридичної особи, що ліквідується, до інших осіб (правонаступників). При ліквідації юридичної особи її права та обов'язки припиняються.

Для наукового визначення поняття «ліквідація» необхідно враховувати суттєві аспекти останньої:

- 1) припинення існування суб'єкта підприємництва, а не його діяльності;
- 2) ліквідація справ та майна, тобто повний розпродаж активів підприємства та закриття справ;
- 3) відсутність правонаступників;
- 4) процедура публічного характеру.

Ч. 6 ст. 59 ГК України зазначає наступні підстави ліквідації суб'єкта господарювання:

- 1) за ініціативою осіб, зазначених у ч. 1 ст. 59 ГК України;
- 2) у зв'язку із закінченням строку, на який він створювався, або в разі досягнення мети заради якої його було створено;
- 3) у разі визнання його в установленому порядку банкрутом, крім випадків, передбачених законом;

4) у разі скасування його державної реєстрації у випадках, передбачених законом¹.

Узагальнюючи різні підходи до виокремлення певних заходів (стадій) ліквідаційного процесу суб'єкта господарювання, є змога визначити наступні його етапи (стадії):

- 1) утворення ліквідаційної комісії або покладення її обов'язків на орган управління суб'єкта, що ліквідується;
- 2) установлення порядку і визначення строків претензій кредиторами, що не може бути меншим, ніж два місяці з дня оголошення про ліквідацію;
- 3) вміщення у друкованих органах відповідно до закону ліквідаційною комісією або іншим органом, який проводить ліквідацію суб'єкта господарювання, повідомлення про його ліквідацію та про порядок і строки заяви кредиторами претензій, а стосовно явних (відомих) кредиторів повідомлення їх персонально у письмовій формі у встановлені ГК України чи спеціальним законом строки;
- 4) вжиття ліквідаційною комісією або уповноваженим органом необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості суб'єкта господарювання, який ліквідується, та виявлення вимог кредиторів, з письмовим повідомленням кожного з них про ліквідацію суб'єкта господарювання;
- 5) оцінювання ліквідаційною комісією наявного майна суб'єкта господарювання, який ліквідується, і розрахунок з кредиторами;
- 6) складання ліквідаційного балансу та подання його власнику або органу, який призначив ліквідаційну комісію (достовірність та повнота ліквідаційного балансу повинні бути перевірені у встановленому законодавством порядку);
- 7) внесення запису про ліквідацію суб'єкта господарювання до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності.

Отже, якщо в результаті ліквідації суб'єкта господарювання суб'єктивні права й обов'язки, які належали йому до цього, перестають існувати, припиняються на майбутнє, то у зв'язку з реорганізацією вони, так би

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

мовити, успадковуються — настає повне (універсальне) правонаступництво. Суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів, що припинили своє існування, стають правами й обов'язками нових чи оновлених (як у випадку з «приєднанням») утворень, що продовжують свою господарську діяльність, як правило, на змінній за обсягом майнової бази.

Припинення суб'єктів господарювання з юридичних підстав розглядається двох видів: добровільне та примусове. Так, діяльність суб'єкта господарювання може бути припинена за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених ГК України, — за рішенням суду (ч. 1 ст. 59 ГК України)¹.

Юридичними підставами добровільного припинення підприємства є ініціатива власника підприємства або передбачені законом чи установчими документами обставини. Мотиви ініціативи підприємства (підприємця) закон не регулює. Це можуть бути: зміна профілю діяльності, конкуренція, заторження тощо.

Види юридичних підстав примусового припинення суб'єкта господарювання визначені в законодавстві у вигляді примірної переліку (наприклад, ст. 19 Закону України «Про господарські товариства»²).

Примусово діяльність суб'єкта господарювання припиняється:

- по-перше, на підставі рішень суду (господарського суду) про визнання недійсними установчих документів суб'єкта господарювання (або невідповідність їх чинному законодавству) та акта (рішення засновника) про створення суб'єкта господарювання;
- по-друге, на підставі рішення суду (господарського суду) за поданням органів, що контролюють його діяльність, у разі систематичного або грубого порушення ним законодавства;
- по-третє, на підставі рішення суду (господарського суду) в разі несвоечасного повідомлення ним про зміну свого місцезнаходження (при

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

² Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

зміні місцезнаходження суб'єкт господарювання повинен в семиденний термін повідомити про це реєструючий орган);

- по-четверте, на підставі рішення господарського суду про визнання суб'єкта господарювання банкрутом. Порядок такого припинення визначає Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Майнові претензії кредиторів до суб'єкта господарювання, що ліквідується, задовольняються з майна цього суб'єкта, якщо інше не передбачено ГК України та іншими законами. При цьому законодавець припускає, що відповідного майна для задоволення претензій всіх кредиторів може не вистачити (презумпція недостатності майна). Тому черговість та порядок задоволення вимог кредиторів визначаються відповідно до закону.

Так, залежно від підстав ліквідації суб'єкта господарювання встановлено два види черговості. Наприклад, якщо суб'єкт господарювання ліквідується у звичайному порядку, діє черговість, встановлена ст. 112 ЦК України.

Звичайна черговість — це першочергові та інші борги суб'єкта господарювання — боржника. Згідно з ч. 1 ст. 112 ЦК України у разі ліквідації платоспроможної юридичної особи вимоги її кредиторів задовольняються у такій черговості:

- 1) у першу чергу задовольняються вимоги щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, та вимоги кредиторів, забезпечені заставою чи іншим способом;
- 2) у другу чергу задовольняються вимоги працівників, пов'язані з трудовими відносинами, вимоги автора про плату за використання результату його інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) у третю чергу задовольняються вимоги щодо податків, зборів (обов'язкових платежів);
- 4) у четверту чергу задовольняються всі інші вимоги¹.

Вимоги однієї черги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належать кожному кредитору цієї черги.

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.

Суть черговості полягає у тому, що вимоги кожної наступної черги виконуються після повного задоволення вимог попередньої черги. Якщо в межах однієї черги майна для повного погашення боргів не вистачає, воно розподіляється між кредиторами пропорційно до заявлених ними і визначених ліквідаційною комісією сум.

Якщо суб'єкт господарювання оголошений банкрутом, діє черговість, визначена у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Стосовно майнових претензій кредиторів до фізичної особи-підприємця в чинному національному законодавстві передбачені певні особливості. Передусім слід зазначити, що відповідно ст. 128 ГК України громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення.

Проте слід зазначити, що термін «громадянин» у контексті цієї статті означає не наявність у особи громадянства України, а статусу фізичної особи.

Це твердження кореспондується із п. 2 ч. 2 ст. 55 ГК України, в якій дозволяється займатися господарською діяльністю як громадянам України, так і іноземним громадянам та особам без громадянства.

Необхідною умовою для зайняття громадянином підприємницької діяльності є його дієздатність і державна реєстрація як підприємця відповідно до ст. 58 ГК України¹.

Чинне законодавство України не передбачає виокремлення майна, яке використовується підприємцем для ведення підприємницької діяльності, із загальної маси належного цьому громадянину майна. Так, ч. 2 ст. 128 ГК України та ч. 1 ст. 52 ЦК України прямо встановлюють правило про те, що громадянин-підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення. Фізична особа — підприємець, яка перебуває в шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою в праві спільної сумісної власності подружжя, яка належатиме їй при поділі цього майна (ч. 2 ст. 52 ЦК України).

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

За рішенням суду за відповідними зобов'язаннями може бути звернено стягнення на все належне приватному підприємцеві майно, у тому числі і те, яке він не використовував для зайняття підприємницькою діяльністю (приватна квартира, дача, меблі, автомашина тощо). Зважаючи на наявність повної відповідальності за своїми зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, всім своїм майном громадянин-підприємець проводить підприємницьку діяльність без формування статутного, резервного та інших фондів.

Громадянин-підприємець може бути визнаний судом банкрутом відповідно до вимог глави 23 ГК України та Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у разі неспроможності виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами, протягом 3-х місяців після настання встановленого строку їхньої сплати.

У разі банкрутства громадянина-підприємця до складу ліквідаційної маси не включається тільки те майно, на яке відповідно до цивільного процесуального законодавства України не може бути звернено стягнення (додаток № 1 до ст. 379 ЦПК України).

При ліквідації суб'єкта господарювання застосовується категорія так званих погашених претензій (ч. 3 ст. 61 ГК України). У ч. 4 ст. 112 ЦК України вони іменуються погашеними вимогами. Погашеними згідно з законом визнаються претензії:

- а) не задоволені через відсутність майна суб'єкта господарювання;
- б) не визнані ліквідаційною комісією якщо їх заявники у місячний строк після одержання повідомлення про повне або часткове відхилення претензії не звернуться до суду з відповідним позовом;
- в) претензії, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторові відмовлено².

Майно, що залишилося після задоволення претензій кредиторів, використовується за вказівкою власника.

¹ Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (в редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI) // ВВР України. — 2012. — № 32-33. — Ст. 413.

² Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

Припинення суб'єкта господарювання є процесуально-правовою дією, внаслідок якої юридична особа чи фізична особа — підприємець вважаються такими, що перестали існувати з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про їх припинення.

Відповідно до ст. ст. 36, 47 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців» дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи та припинення підприємницької діяльності фізичної особи — підприємця є датою припинення юридичної особи і датою припинення підприємницької діяльності фізичної особи — підприємця.

Ч. 8 ст. 59 ГК України передбачає обов'язкову публікацію органом державної реєстрації оголошення про реорганізацію чи ліквідацію господарської організації або припинення діяльності фізичної особи — підприємця в спеціальному додатку до газети «Урядовий кур'єр» та/або офіційному друкованому виданні органу державної влади або місцевого самоврядування.

Згідно з ч. 18 ст. 22 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців» повідомлення публікує спеціально уповноважений орган з питань державної реєстрації в спеціалізованому друкованому засобі масової інформації протягом десяти робочих днів з моменту внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру. Як зазначає Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва, таким спеціалізованим виданням є Бюлетень державної реєстрації. Інформацію про дату опублікування повідомлення можна отримати в державного реєстратора.

Отже, основні засади припинення діяльності суб'єктів господарювання визначаються ГК України (ст. ст. 59–61), а спеціальні — законами, що визначають особливості правового статусу суб'єктів господарювання зі спеціальним (виключним) видом діяльності.

Особливі підстави і форми припинення діяльності суб'єктів господарювання окремих видів встановлені також законами про цих суб'єктів

¹ Закон України від 15 травня 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» // Вісник Верховної Ради України. — 2003. — № 31–32. — Ст. 263.

(наприклад, ст. ст. 19–22 Закону України «Про господарські товариства», ст. ст. 26, 28, 87–98 Закону України «Про банки і банківську діяльність», «Про цінні папери і фондовий ринок»; «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» (ст. ст. 20–21), «Про страхування» (ст. 43) тощо.

У разі банкрутства суб'єкта підприємництва відносини припинення регулюються Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Таким чином, припинення діяльності суб'єкта господарювання — одне з юридичних понять господарського права. Це специфічний процес, що являє собою особливу процедуру, в якій можна виділити певні елементи. До змісту поняття «припинення» входять юридичні підстави суб'єкта господарювання як суб'єкта права. Ці підстави, акти та дії передбачені господарським законодавством.

Так, згідно положень ч. 1 ст. 59 ГК України «припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації — за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених цим Кодексом (ГК України), — за рішенням суду». Незважаючи на те, що в тексті ст. 59 зазначеного Кодексу йдеться про «припинення діяльності» суб'єкта господарювання, точніше говорити про припинення не «діяльності», а власне — самого суб'єкта господарювання як такого.

Отже, під припиненням діяльності суб'єкта господарювання законодавець передбачає остаточне припинення будь-якої діяльності суб'єкта підприємництва, або припинення його функціонування в конкретній організаційно-правовій формі зі зміною на нову.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика учасників господарських відносин.
2. Визначення та ознаки суб'єкта господарювання.

3. Види суб'єктів господарювання в Україні.
4. Утворення суб'єкта господарювання.
5. Установчі документи суб'єкта господарювання.
6. Державна реєстрація суб'єкта господарювання.
7. Припинення діяльності суб'єкта господарювання.

Розділ 5 ПРАВОВИЙ СТАТУС ОКРЕМИХ ВИДІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Поняття та види підприємств в Україні

Домінуюче місце серед суб'єктів господарського права належить такому суб'єктові, як підприємство. Це зумовлено особливими економічними і соціальними функціями підприємства в економічній системі, а саме функціями товаровиробника, який задовольняє суспільні потреби у продукції, роботах та послугах. Тому законодавчий інститут підприємства як господарюючого суб'єкта є центральною частиною системи господарського права України, його юридичною основою. Усі основні закони та інші нормативні акти господарського законодавства приймаються виходячи з економічного та правового становища підприємства¹.

Термін «підприємство» у національному законодавстві є досить поширеним і використовується в численних нормативно-правових актах, які юридично врегульовують і охороняють суспільні відносини у різних галузях права.

Але, насамперед, слід вказати, що визначення поняття «підприємство» закріплене у трьох кодексах України. Так, згідно із ст. 62 ГК України підприємство визначається як організаційна форма господарювання, а саме в ч. 1 зазначено, що «підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом

¹ Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб./ за ред. В.С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 112-113.

місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами». У ч. 4 ст. 62 ГК України зазначено, що «підприємство є юридичною особою, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом»¹.

Водночас, у п. 38 ч. 1 ст. 4 МК України вказано, що «підприємство — це будь-яка юридична особа, а також громадянин, який здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи»².

Поряд із тим, у ст. 191 ЦК України закріплено, що «підприємство є єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності». Крім того, у ч. 3 цієї ж статті вказується, що «підприємство як єдиний майновий комплекс є нерухомістю», а у ч. 4, що «підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів»³.

Отже, у ГК України підприємство визначається як «суб'єкт господарювання» та як «юридична особа». У МК України зазначено, що поняття «підприємство» може використовуватися і стосовно громадян, «які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи». А у ЦК України зазначено, що підприємство є майновим комплексом, нерухомістю і може бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів.

Проте, водночас, у тому ж ЦК України, у ст. ст. 167, 169, зазначається, що держава та територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права — державні та комунальні підприємства, відповідно, у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом⁴.

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

² Митний кодекс України, прийнятий 13.03.2012 № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 44-45, № 46-47. — № 48. — Ст. 552.

³ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

⁴ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

Таким чином, слід констатувати, що на сьогодні є чинними одночасно три кодекси України, в яких стосовно легального визначення поняття «підприємства» існують суттєві ідеологічні розбіжності, які повинні бути усунені, оскільки вони є не тільки предметом критики з боку фахівців, а й виступають причиною нарікань з боку Європейського Співтовариства, зокрема Організації Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ)¹.

Зважаючи на таку ситуацію, на наш погляд, слід внести відповідні зміни до національного законодавства з урахуванням того, що найбільш коректно поняття підприємства визначено у ГК України.

Поряд із вказаним, слід зазначити, що статус «підприємства» є не єдиним проблемним моментом у сучасному законодавстві України взагалі та в Цивільному і Господарському кодексах України зокрема, оскільки з цієї розбіжності випливають і наступні суперечності. Виходячи з цього, по різному визначено й статуси інших суб'єктів господарювання. Так, наприклад, згідно із положеннями ГК України господарські товариства є «підприємствами» (гл. 9), в ЦК України вони характеризуються як «підприємницькі товариства» (гл. 8). Крім того, статус цих організацій визначено й у Законі України «Про господарські товариства»².

Стосовно ж загального визначення поняття підприємства слід зауважити, що у національному законодавстві все ж таки є більш усталеним сприйняття його саме як суб'єкта правовідносин, що відбивається, наприклад, у податковому законодавстві (Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств», який втратив чинність, але розуміння підприємства саме як суб'єкта правовідносин закріплено і у ПК України)³ та інших сферах нормативно-правового регулювання.

¹ Посполітак, В. В., Ханік-Посполітак, Р. Ю. Аналіз наявних суперечностей та неузгодженостей між Цивільним та Господарським кодексами України. [Текст] / В. В. Посполітак, Р. Ю. Ханік-Посполітак — К.: Видавництво «Реферат», 2005. — 264 с.; Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України [Текст] / Під редакцією А. Г. Яреми, В. Г. Роганя. — К.: Реферат, 2005. — 336 с.

² Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

³ Податковий кодекс України від 02.12.2010 / Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1330264519359777>.

Загалом, поняття «підприємство» є узагальнюючим. Воно, по-перше, визначає підприємства як суб'єкти господарського права стосовно всіх форм і видів власності в Україні (організаційні форми і види підприємств). По-друге, це поняття є загальногалузевим, тобто взагалі визначає промислові (фабрики, заводи, шахти), будівельні, транспортні, сільсько-господарські, торговельні та інші підприємства.

Виходячи з легального визначення, закріпленого у ст. 62 ГК України, серед ознак, притаманних підприємству як суб'єкту господарювання, в даному випадку підкреслюється, що, по-перше, підприємство є юридичною особою. Таким чином, можна дійти висновку, що підприємству притаманні усі загальні ознаки юридичної особи:

- 1) організаційна єдність;
- 2) участь у правовідносинах від свого імені;
- 3) наявність відокремленого майна;
- 4) здатність нести самостійну майнову та організаційну відповідальність;
- 5) здатність бути позивачем або відповідачем у суді;
- 6) наявність рахунків у банках та самостійного балансу;
- 7) наявність печатки із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом та інші.

Поряд з вказаним, підприємство характеризують також ті ознаки, що визначають особливості його статусу в господарських правовідносинах саме як суб'єкта господарювання:

- 1) наявність господарської компетенції (сукупності господарських прав та обов'язків);
- 2) самостійне та систематичне здійснення господарської діяльності;
- 3) здатність нести за своїми зобов'язаннями господарсько-правову відповідальність тощо.

Крім того, у ч. 2 ст. 62 ГК України зазначено, що підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності. У ч. 5 ст. 62 ГК України вказано, що підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

¹ Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 118.

У цілому, серед ознак притаманних підприємству наступні.

1. Наявність господарської правосуб'єктності, в тому числі: 1) статусу юридичної особи з одночасною заборобою мати у своєму складі інших юридичних осіб при наявності організаційної єдності — підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо), але за можливості створювати відокремлені структурні підрозділи — філії, представництва, відділення тощо; 2) господарської компетенції як сукупності господарських прав та обов'язків, тобто саме тих суб'єктивних прав та обов'язків, які реалізуються при організації та здійсненні господарської діяльності;

2. Індивідуалізація підприємства як самостійного суб'єкта господарювання забезпечується наявністю у нього власного найменування (фірмової назви), що відображається в його вихідних документах, печатці; як платник податку підприємство повинно мати ідентифікаційний код.

3. Функціонування на базі відокремленого майна, що знаходить вираз у наявності самостійного балансу та рахунку в банку: це майно може бути закріплено за підприємством на праві власності (підприємства у формі господарських товариств і виробничих кооперативів, приватне підприємство, якщо засновник (власник майна) сам (без найманого керівника) управляє цим підприємством), праві господарського відання (державні підприємства, комунальні підприємства, приватні підприємства з найманим керівником, а також підприємства громадських, релігійних, кооперативних організацій, якщо засновник застосував цей правовий титул при закріпленні за підприємством виділеного йому майна), праві оперативного управління (казенні підприємства, а також інші унітарні — зазвичай некомерційні — підприємства, якщо власник для закріплення за останніми майна обирає цей правовий титул), праві користування (може застосовуватися як додатковий правовий титул до одного з вищезазначених, як це має місце, наприклад, в орендному підприємстві);

4. Можливість функціонування на основі будь-якої форми власності: державної (державні та казенні підприємства), комунальної (комунальні підприємства), колективної (підприємства у формі виробничих кооперативів,

деяких господарських товариств, колективних підприємств), приватної (приватні підприємства);

5. Установчий документ — зазвичай статут, якщо інше не встановлено законом (так, для підприємств, що діють у формі повного чи командитного товариства, установчим документом буде засновницький договір — ч. 1 ст. 82 ГК України);

6. Порядок управління підприємством залежить від типу підприємства — унітарного (управління здійснюється одноособовим керівником, що призначається власником майна підприємства) чи корпоративного типу (управління здійснюється за допомогою створених учасниками органів: збори учасників, виконавчий та контрольний органи);

7. Безпосереднє та систематичне здійснення виробничої, науково-дослідницької і комерційної діяльності та іншої господарської діяльності — як комерційної (підприємницької), так і некомерційної.

Поняття видів підприємств та їх організаційних форм легально закріплено у ст. 63 ГК України. Відповідно положень цієї статті підприємства класифікуються за різними критеріями.

Так, згідно із ч. 1 ст. 63 ГК України залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Крім того, зазначено, що в Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом¹.

¹ Винник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О. М. Винник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 87.
² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Згідно ч. 1 ст. 63 ГК України про те, що «приватне підприємство» може бути утворене і на основі приватної власності «суб'єкта господарювання (юридичної особи)», напевно слід розуміти передбачену законом можливість утворення дочірнього підприємства, створюваного приватним підприємством, коли в статутному фонді дочірнього підприємства майно закріплюється на обмеженому речовому праві.

Підприємством, що діє на основі колективної власності згідно зі ст. 93 ГК України, є однією з організаційно-правових форм підприємств, до яких належать кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій, інші підприємства, передбачені чинним законодавством¹.

Підприємство колективної власності може бути створено в результаті приватизації. В цьому випадку підприємство колективної власності — це цілісний майновий комплекс, який у процесі приватизації державної власності викулений трудовим колективом державного підприємства в установленому законом порядку і згодом не був перетворений у господарське товариство.

Одним із різновидів колективних підприємств, не пов'язаних із приватизацією державного майна, є колективні сільськогосподарські підприємства, що у свій час були перетворені з радянських колгоспів і продовжують функціонувати як КСП дотепер (Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»²). Власниками майна колективних підприємств є вони самі як юридичні особи. Члени колективних підприємств зберегли стосовно них зобов'язальні права вимоги — корпоративні права.

Підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади, — комунальне унітарне підприємство — це підприємство, утворене компетентними органами місцевого самоврядування (територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах; також районні та обласні

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / О. І. Харитонова, Є. Д. Харитонів, В. М. Косака та ін.; За ред. О. І. Харитонової. — Х.: Основа, 2007. — С. 140.
² Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14 лютого 1992 р. (у редакції від 3 березня 2005 р.). [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

ради, якщо в їх управлінні знаходиться майно попередньо перелічених органів місцевого самоврядування) у розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено повноваження та порядок здійснення розпорядчих дій органами місцевого самоврядування, у тому числі сесійного рішення для створення комунального підприємства¹.

Підприємство, що діє на основі державної власності — державне унітарне підприємство, утворене державою в особі його компетентних органів державної влади (Кабінету Міністрів України, міністерства, відомства тощо) у розпорядчому порядку (наказному) на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, що входить до сфери його управління.

Різновидом підприємств, які діють на основі державної власності, є казенні підприємства, створення яких спочатку було передбачено Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про підприємства в Україні». Відмінні риси створення, ліквідації, реорганізації казенного підприємства регламентуються розділом VIII названого Закону (ст. 37–39). Відповідно до нього в казенне підприємство за рішенням Кабінету Міністрів України може бути перетворене державне підприємство, що згідно з законодавством України не підлягає приватизації (ст. ст. 76, 77 ГК України)².

До підприємств, заснованих на змішаній формі власності, можуть належати господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю, повне товариство, публічне акціонерне товариство, приватне акціонерне товариство), спільні підприємства, орендні підприємства, іноземні підприємства та інші, передбачені діючим законодавством.

¹ Вінник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О. М. Вінник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 100.
² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України [Текст] / Кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 113.

Щодо підприємств інших видів, передбачених ГК України, які можуть діяти в Україні (очевидно, маються на увазі ті, які не названі у ст. 63), то під ними можна розуміти, зокрема, «спільні» та інші.

У ч. 2 ст. 63 ГК України законодавець визначив різницю між підприємством з іноземними інвестиціями та іноземним підприємством: якщо в першого відсоток іноземної інвестиції в статутному фонді підприємства складає не менше 10 %, то в другого — 100 %.

Відповідно до положень ст. 63 ГК України залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні (ч. ч. 3–5 ст. 63 ГК України).

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Особливості правового статусу унітарних і корпоративних підприємств передбачені окремими статтями ГК України (див. ст. ст. 73, 76, 77, 78; 79–93; 113–117), іншими законами. Урегулювання особливостей правового статусу унітарних і корпоративних підприємств іншими законодавчими актами передбачає наявність таких нормативно-правових актів, як ЦК України, Закони України «Про господарські товариства», «Про

споживчу кооперацію», «Про об'єднання громадян» та інші нормативні акти, які діють в Україні або будуть прийняті в майбутньому.

Отже, розходження в характеристиці унітарних і корпоративних підприємств визначаються двома моментами: а) способом створення підприємства і б) способом формування статутного фонду підприємства.

Головна відмінність поняття «унітарне підприємство» від поняття «корпоративне підприємство» полягає в кількості їх засновників.

Залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік підприємства, відповідно до ч. 7 ст. 63 ГК України, можуть бути віднесені до малих, середніх або великих підприємств. Отже, для такої класифікації використовується сукупність двох критеріїв: кількість працюючих і обсяг валового доходу підприємства від реалізації продукції за рік. При цьому слід зазначити, що використання виразу двох критеріїв у даному випадку певною мірою ускладнює класифікацію.

До вересня 2008 року малими (незалежно від форми власності) визнавалися підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної 500 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Великими підприємствами визнавалися підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує тисячу осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну 5 млн. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Усі інші підприємства вважалися середніми (середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік від 50 до 1000 осіб; обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік у межах гривневого еквівалента суми від 500 тис. євро до 5 млн євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні).

Однак, у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності» від 18 вересня 2008 року закріплено зміни, відповідно до яких запропоновано:

«1. Ч. 7 ст. 63 ГК України викласти в такій редакції:
«7. Підприємства, залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік можуть бути віднесені до малих підприємств, середніх або великих підприємств.

Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує сімдесяти мільйонів гривень.

Великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує двісті п'ятдесят осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму сто мільйонів гривень.

Усі інші підприємства визнаються середніми».

Тут слід підкреслити, що малі, середні і великі підприємства не утворюють якихось особливих видів з позиції організаційно-правових форм господарювання. Тому безпідставною є вимога посадових осіб реєструючих органів, що нерідко пред'являється в їх практиці, вказувати в статуті підприємства, яке реєструється (у його фірмовому найменуванні), що воно «мале». У момент реєстрації воно ще не підлягає класифікації, оскільки тим чи іншим підприємство стане в процесі функціонування, залежно від того, в які класифікаційні критерії буде вписуватися.

Практичне значення поділу підприємств на вищевказані категорії полягає, зокрема, в тому, що законодавством можуть встановлюватися залоги державної підтримки, надання пільг малим підприємствам, інша нормативна диференціація, у тому числі з антімонопольних питань, стосовно великих підприємств».

Для підприємств визначених видів і організаційно-правових форм законами можуть встановлюватися певні особливості господарювання. ГК України, зокрема, встановлені особливості для таких підприємств, як державні комерційні підприємства (ст. 75), казенні підприємства (ст. 77).

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України [Текст] / Кол. авт.: Г. Д. Зінаменський, В. В. Жукотин, В. С. Шербіна та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 114.

комунальні унітарні підприємства (ст. 78), підприємства колективної власності (гл. 10), приватні, іноземні (гл. 11) та інші підприємства.

Водночас слід зазначити, що в ГК України не згадуються деякі види підприємств, зокрема:

- підприємство художніх промислів, особливості правового становища якого визначаються Законом України «Про народні художні промисли». Згідно із ст. 9 цього Закону, підприємство народних художніх промислів — це підприємство, у випуску товарів і послуг яких вироби народних художніх промислів становлять не менш як 60 % загальної вартості товарів і послуг за відповідний звітний період. Метою діяльності підприємства народних художніх промислів є: збереження і розвиток особливостей певних народних художніх промислів відповідно до національної самобутності місцевих традицій народного мистецтва; дотримання і вдосконалення традиційних технологій виготовлення виробів народних художніх промислів; створення умов для підвищення кваліфікації та творчої активності майстрів народних художніх промислів шляхом сприяння творчому варіюванню при виготовленні виробів народних художніх промислів тощо. Підприємство набуває статусу підприємства народних художніх промислів у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, на підставі відповідної звітної документації підприємства;
- інноваційне підприємство, особливості правового статусу якого визначаються Законом України «Про інноваційну діяльність», таке підприємство, попри різні назви (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо), має визначальну ознаку — грошовий вимір частки інноваційного продукту (результат науково-дослідної та/або дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам цього Закону) і (або) інноваційної продукції (нові конкурентоздатні товари чи послуги, що відповідають вимогам закону) має перевищувати 70 % грошового виміру загального обсягу продукції (послуг) підприємства¹.

¹ Вінник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О. М. Вінник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 91.

Слід також мати на увазі, що відповідно до чинного на момент створення підприємств законодавства в Україні були створені і діють до цього часу й інші види підприємств: колективні, сімейні, спільні (в тому числі з іноземними інвестиціями) підприємства.

Крім того, Держкомпідприємництва та Держспоживстандарт визнає дочірнє підприємство самостійною організаційно-правовою формою підприємництва¹, що також викликає неоднозначні відгуки серед юристів.

Отже, термін «підприємство» у національному законодавстві є досить поширеним і використовується у численних нормативно-правових актах. Так, у ГК України підприємство визначається як «суб'єкт господарювання» та як «юридична особа». У МК України зазначено, що поняття «підприємство» може використовуватися і стосовно громадян, «які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи». А у ЦК України зазначено, що підприємство є майновим комплексом, нерухомістю і може бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів. Зважаючи на таку ситуацію, на погляд автора, слід внести відповідні зміни до національного законодавства з урахуванням того, що найбільш коректно поняття підприємства визначено у ГК України.

Таким чином, однією з основних організаційних форм господарювання є підприємство як самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому ГК України та іншими законами.

Виходячи з цього легального визначення, серед ознак, притаманних підприємству як суб'єкту господарювання, в даному випадку підкреслюється, що, по-перше, підприємство є юридичною особою. Таким чином, можна дійти висновку, що підприємству притаманні усі загальні ознаки

Державний класифікатор України. Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002.2004: Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97 (Чинний від 01.06.2004) // Юридичний вісник України. — 2004. — № 47. — (інформаційно-правовий банк). — С. 13—20.

юридичної особи. Поряд з тим, підприємство характеризують також ті ознаки, що визначають особливості його статусу саме як суб'єкта господарювання.

Поняття видів підприємств та їх організаційних форм легально закріплено у ст. 63 ГК України. Відповідно до положень цієї статті підприємства класифікуються за різними критеріями.

2. Визначення, ознаки та класифікація господарських товариств

Господарські товариства є одними з основних суб'єктів господарювання в Україні. Згідно із ст. 11-1 Закону України «Про господарські товариства» «законодавство про господарські товариства ґрунтується на нормах, установлених Конституцією України, і складається із Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, цього Закону, інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до цих законодавчих актів»¹. Таким чином, у квітні 2007 року було внесено зміни до зазначеного Закону, якими фактично встановлено певну ієрархію нормативно-правових актів, що регулюють правовий статус господарських товариств.

Отже, правове становище господарських товариств у нашій державі визначається положеннями § 1 «Господарські товариства» Глави 8 ЦК України, Глави 9 ГК України «Господарські товариства» та Законом України «Про господарські товариства».

Ч. 1 ст. 113 ЦК України містить досить вузьке визначення поняття господарського товариства — «Господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками»².

Таким чином, перша ознака господарського товариства — статус юридичної особи. В цьому контексті слід зазначити, що відповідно до ст. 83

¹ Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-ХІІ // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.
² Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

ЦК України юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Товариства, у свою чергу, поділяються на підприємницькі, які здійснюють господарську діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками, та не підприємницькі, які не мають такої мети. Згідно із ст. 84 ЦК України підприємницькі товариства можуть бути створені лише як господарські товариства або як виробничі кооперативи.

Крім того, згідно ЦК України до головних ознак господарського товариства належить наявність статутного (складеного) капіталу, поділеного на частки між учасниками.

З інших статей ЦК України впливають такі ознаки господарського товариства, як підприємницький характер його діяльності (ст. 84 ЦК України), створення фізичними або юридичними особами тощо.

Отже, згідно положень ЦК України господарські товариства належать до підприємницьких товариств — юридичних осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками. Характерною ознакою господарських товариств є наявність статутного (складеного) капіталу, що поділяється на частки між учасниками.

Узагальнене визначення поняття господарського товариства також встановлене ГК України. Відповідно до ч. 1 ст. 79 ГК України «Господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У випадках, передбачених цим Кодексом, господарське товариство може діяти у складі одного учасника».

Таким чином, на відміну від ЦК України, у ГК України нашої держави затверджено положення, що господарські товариства є передусім підприємствами. Отже, згідно з ГК України господарські товариства є «підприємствами» (гл. 9 ГК України), в ЦК України вони характеризуються як «підприємницькі товариства» (гл. 8 ЦК України). Крім того, статус цих організацій визначено в Законі України «Про господарські товариства».

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

У ст. 1 спеціального Закону України «Про господарські товариства» зазначено — «Господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділений на частки між учасниками.

Господарськими товариствами цим Законом визнаються підприємства, установи, організації, створені на засадах угоди юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку...

Товариства можуть займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, яка не суперечить законодавству України.

Господарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді та третейському суді від свого імені...»¹.

З цього приводу слід зазначити, що, попри невизнання господарських товариств підприємствами, як суб'єктами господарювання, в ЦК України, у Законі України «Про господарські товариства», як спеціальному національному законі, що визначає статус господарських товариств, господарські товариства чітко позиціонуються як «підприємства», тобто «підприємства» саме як суб'єкти господарських правовідносин.

Отже, господарські товариства являють собою організоване в єдине ціле об'єднання осіб (за українським законодавством щонайменше однієї-двоєї) для ведення господарської діяльності, виготовлення продукції (товарів), виконання робіт, надання послуг, із метою отримання прибутку, тобто належать до підприємницьких організацій.

Таким чином, господарські товариства — це господарські організації, які створюються фізичними та/або юридичними особами на договірних засадах шляхом об'єднання майна для здійснення господарської діяльності з метою отримання прибутку (як загальне правило).

З наведеного визначення випливають наступні ознаки господарського товариства:

- наявність статусу юридичної особи;
- це підприємство або інший суб'єкт господарювання;

¹ Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Вісник Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

- його засновниками є юридичні особи та/або громадяни;
- певні види господарських товариств (крім повного, командитного й товариства з додатковою відповідальністю) може бути створене однією особою;
- товариство утворюється шляхом об'єднання майна засновників (або передачі товариству майна засновника);
- товариство створюється для здійснення господарської діяльності з метою отримання прибутку;
- товариства можуть займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, яка не суперечить законодавству України;
- учасники товариства беруть участь у підприємницькій діяльності товариства;
- господарські товариства часто є організаціями корпоративного типу (як правило, наявність двох і більше засновників — фізичних та/або юридичних осіб, а також подільність майна на частки, наявність в учасників корпоративних прав — право участі в розподілі прибутку товариства, корпоративна форма управління справами та право участі в розподілі майна у разі його ліквідації тоно);
- господарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді та третейському суді від свого імені.

Крім того, до традиційних рис господарських товариств відносять: добровільність їх створення; самостійність; самоохоруність; самоуправління та ін.

Види господарських товариств визначено в статтях декількох нормативно-правових актів — у ч. 1 ст. 80 ГК України, ч. 2 ст. 113 ЦК України та ч. 2 ст. 1 Закону України «Про господарські товариства».

Так, у ч. 1 ст. 80 ГК України зазначено, що «до господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства».

У ч. 2 ст. 113 ЦК України вказано, що «господарські товариства можуть бути створені у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства».

При цьому, слід зазначити, що в назві ст. 113 ЦК України вжито термін «види», а в ч. 2 цієї ж статті йдеться про «форми» господарських товариств — такі самі, як і види згідно ст. 80 ГК України.

Згідно з положеннями ч. 3 ст. 1 Закону України «Про господарські товариства» «до господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства».

Отже, в усіх трьох вказаних актах міститься єдиний перелік п'яти видів господарських товариств, при цьому в однаковій послідовності у ГК України та Законі України «Про господарські товариства» — акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства, й дещо іншій у ЦК України — повні товариства, командитні товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерні товариства.

Таким чином, перелік і характеристика видів господарських товариств фактично міститься в трьох вищезазначених нормативно-правових актах, що також спричиняє, з одного боку — повтори, з іншого — протиріччя.

Одними з найбільш поширених на практиці є акціонерні товариства. Використання в їх діяльності акцій як унікального фінансового і правового інструмента створило передумови для функціонування фондового ринку, який став автономним сектором єдиного ринкового простору.

Серед норм, які регулюють правовий статус акціонерних товариств, є такі, що по-новому підходять до регламентації окремих аспектів життєдіяльності цих юридичних осіб. Передусім, слід наголосити, що Закон України «Про акціонерні товариства», є основним спеціальним нормативно-правовим актом, котрий встановлює та врегулює правове становище акціонерних товариств (АТ) та яким внесено ряд змін і доповнень у ЦК України, ГК України, Закон України «Про господарські товариства» та низку інших нормативних актів. Крім того передбачається привести у відповідність до цього закону інші правові акти, як загально-нормативного, так і локального характеру.

Загалом, АТ є одним із видів господарських товариств, тобто підприємницьким товариством, метою якого є отримання прибутку. Особливістю АТ є також не просто наявність статутного капіталу, але й вказівка на те, що цей капітал поділяється на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості. Тобто на відміну від товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю, статутний капітал яких поділений на частки, в АТ він поділений на акції. Отже, частки у статутному капіталі цього виду господарських товариств набувають статусу окремого об'єкта права — цінного паперу, що іменується акцією.

Відповідно положень ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонерне товариство — господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. До товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення акціонерами протиправних дій.

Акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій. До акціонерів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їх права, у разі вчинення протиправних дій товариством або іншими акціонерами¹.

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства.

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства та приватні акціонерні товариства.

Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів.

Публічне акціонерне товариство може здійснювати публічне та приватне розміщення акцій.

Приватне акціонерне товариство може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами приватного

¹ Закон України «Про акціонерні товариства» від 19 вересня 2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України від 19.12.2008. — 2008 р. — № 50/50-51/. — стор. 2432. — Ст. 384.

акціонерного товариства рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства — з приватного на публічне.

Зміна типу товариства з приватного на публічне або з публічного на приватне не є його перетворенням (ст. 5 Закону України «Про акціонерні товариства»¹).

Товариство з обмеженою відповідальністю більшістю своїх рис подібне до акціонерного товариства. Зазначена обставина пов'язана з історією виникнення цієї організаційно-правової форми підприємництва. Понад сто років тому за ініціативою групи німецьких парламентарів, що представляли інтереси дрібних і середніх підприємців, для яких використання складної форми акціонерного товариства було досить обтяжливим і незручним, був прийнятий закон про товариства з обмеженою відповідальністю.

В національному законодавстві поняття товариства з обмеженою відповідальністю міститься у трьох нормативно-правових актах. Так, згідно із ч. 3 ст. 80 ГК України «товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів»².

У ст. 140 ЦК України зазначено, що:

«1. Товариством з обмеженою відповідальністю є засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом.

2. Учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів.

¹ Закон України «Про акціонерні товариства» від 19 вересня 2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України від 19.12.2008. — 2008 р. — № 50/50-51/ — стор. 2432. — Ст. 384.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників»¹.

Отже, стосовно самого визначення поняття товариства з обмеженою відповідальністю варто зазначити, що в указаних двох кодексах воно по суті співпадає. Різниця полягає у стилі та формі викладення матеріалу — одним або кількома реченнями.

Крім того, слід зауважити, що ГК та ЦК України містять лише основні положення утворення, діяльності та припинення товариств з обмеженою відповідальністю. Детальна регламентація цих та інших питань, що віднесені до компетенції зазначеної юридичної особи міститься в інших нормативних документах, в першу чергу, в Законі України «Про господарські товариства».

У ст. 50 Закону України «Про господарські товариства» зазначено, що:

«Товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний (складений) капітал, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

Максимальна кількість учасників товариства з обмеженою відповідальністю може досягати 10 осіб.

Учасники товариства несуть відповідальність в межах їх вкладів.

Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників»².

Загалом, необхідно зауважити, що товариство з обмеженою відповідальністю (далі — ТОВ), так само як і АТ, належить до об'єднань капіталів. Згідно з чинним законодавством товариством з обмеженою відповідальністю визнається товариство, що має статутний фонд, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їх вкладів.

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.

² Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

ТОВ розраховане, як правило, на постійний склад учасників. Тому рух учасників значною мірою обмежується і можливий у випадках: добровільного виходу учасника з товариства і передачі своєї частки іншому учаснику або третій особі, якщо інше не передбачено установчими документами товариства; правонаступництва або спадкоємництва учасника; якщо учасник товариства з обмеженою відповідальністю систематично не виконує або неналежним чином виконує обов'язки, або перешкоджає своїми діями досягненню цілей товариства; викупу частки самим товариством; виділення частки учасника на вимогу його кредиторів¹.

ТОВ — це господарська організація корпоративного типу, має статус юридичної особи. Особливістю ТОВ є відповідальність товариства за власними зобов'язаннями усім майном, що належить йому на праві власності та відсутність в учасників товариства субсидіарної відповідальності за борги товариства, якщо вони повністю сплатили свої частки тощо.

До господарських товариств — об'єднань капіталів належать також товариство з додатковою відповідальністю.

У ч. 4 ст. 80 ГК України міститься визначення товариства з додатковою відповідальністю, яким визнається «господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників»².

Відповідно до ст. 151 ЦК України:

«1. Товариством з додатковою відповідальністю є товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом.

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов, В.М. Косов та ін.; за ред. О.І. Харитонов. — Х.: Одесь, 2007. — С. 183.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

2. Учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. У разі визнання банкрутом одного з учасників його відповідальність за зобов'язаннями товариства розподіляється між іншими учасниками товариства пропорційно їх часткам у статутному капіталі товариства...

4. До товариства з додатковою відповідальністю застосовуються положення цього Кодексу про товариство з обмеженою відповідальністю, якщо інше не встановлено статутом товариства і законом³.

Згідно із ст. 65 Закону України «Про господарські товариства»:

«Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного (складеного) капіталу, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаково кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

До товариства з додатковою відповідальністю застосовуються норми ст. ст. 4, 11, 52-64 цього Закону з урахуванням особливостей, передбачених даною статтею»².

Отже, стосовно самого визначення поняття товариства з додатковою відповідальністю (далі — ТДВ) слід зазначити, що в указаних трьох нормативно-правових актах воно по суті співпадає. Різниця ж полягає у стилі та формі викладення матеріалу — одним або кількома реченнями.

При цьому, саме поняття ТДВ більш розгорнуто визначено у ЦК України та Законі України «Про господарські товариства» порівняно з

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

² Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

ГК України нашої держави, в якому, проте, окремі ознаки закріплені в положеннях інших статей.

Таким чином, фактично у вітчизняному законодавстві також тричі дублюється визначення ТДВ, а такі численні повтори фахівці вважають нецільовими.

Загалом, слід зазначити, що ТДВ є модифікацією товариства з обмеженою відповідальністю з єдиною відмінністю від останнього — наявністю в учасників товариства обмеженої додаткової відповідальності за зобов'язаннями товариства. Відповідальність учасників обмежується встановленим установчими документами товариства кратним розміром відповідно до вигляду кожного з учасників.

На відміну від положень Закону України «Про господарські товариства» (ст. 65), ст. 80 ГК України передбачає, що додаткова відповідальність учасників має бути солідарною, тобто кредитори на власний вибір можуть звернутися з вимогою покриття боргу товариства (у разі недостатності в останнього майна для цього) до будь-кого з учасників, які повинні задовольнити вимоги кредиторів, а згодом в порядку регресу мають право вимагати від інших учасників сплати тієї частини боргу, що відповідає їх частці у статутному фонді.

Отже, для цього виду товариств притаманні більш відмінні риси, ніж АТ і ТОВ. Це зумовлено додатковою обмеженою відповідальністю його учасників за борги товариства. ТДВ через додатковий характер відповідальності учасників можуть займатися такими видами діяльності, які неможливі для інших видів господарських товариств (зокрема ТОВ), наприклад, страхова діяльність. У названій організаційній формі функціонують довірчі товариства.

У ст. 80 ГК України визначається правовий статус повних товариств, а саме. «Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Учасниками повного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва»¹.

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Крім того, у ст. 119 ЦК України зазначено:

«1. Повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить.

2. Особа може бути учасником тільки одного повного товариства.

3. Учасник повного товариства не має права без згоди інших учасників вчиняти від свого імені та у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб правочини, що є однорідними з тими, які становлять предмет діяльності товариства.

У разі порушення цього правила товариство має право за своїм вибором вимагати від такого учасника або відшкодування завданих товариству збитків, або передання товариству усієї вигоди, набутої за такими правочинами»².

Згідно із ст. 66 Закону України «Про господарські товариства» — «Повним визнається такс товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Особа може бути учасником тільки одного повного товариства»³.

Отже, правовий статус повних товариств, визначений у Законі України «Про господарські товариства», був значною мірою сприйнятий і розробниками проекту Цивільного та Господарського кодексів України. Разом із тим, є і окремі новели, спрямовані на вдосконалення режиму створення та діяльності цих підприємницьких структур.

Загалом, повне товариство (далі ПТ) є класичним персональним товариством, усі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства, ведуть його справи і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

² Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 336.

³ Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

Особливий характер зв'язків між повними «товаришами», їхня практично необмежена майнова відповідальність перед кредиторами, що має солідарний характер, обумовлює значно ширше коло обмежень, які встановлюються для учасників повного товариства порівняно з іншими видами товариств. У ЦК України ці обмеження сформульовані більш визначено і чітко. Так, насамперед, з метою усунення можливості певному товаришеві конкурувати із самим товариством, встановлене правило, яке забороняє учаснику повного товариства без згоди інших учасників вдаватися від свого імені та в своїх інтересах або в інтересах третіх осіб до правочинів, що є однорідними з тими, які становлять предмет діяльності товариства. Особа може бути учасником тільки одного повного товариства¹.

Крім повного товариства, до об'єднань осіб належать також і командитні товариства, загальний статус яких також визначений у трьох нормативно-правових актах.

У ст. 80 ГК України зазначено, що «командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Учасниками повного товариства, повними учасниками командитного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва»².

В свою чергу у ст. 133 ЦК України зазначено:

«1. Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кі-

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов, В. М. Коссака та ін.; За ред. О.І. Харитонов. — Х.: Одиссея, 2007. — С. 184.
² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

лька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

2. Найменування командитного товариства має містити імена (найменування) всіх повних учасників, слова «командитне товариство» або містити ім'я (найменування) хоча б одного повного учасника з доданням слів «і компанія», а також слова «командитне товариство».

Якщо у найменування командитного товариства включене ім'я вкладника, такий вкладник стає повним учасником товариства.

3. До командитного товариства застосовуються положення про повне товариство, якщо інше не встановлено цим Кодексом, іншим законом».

У ст. 75 Закону України «Про господарські товариства» також вказано, що:

«Командитним товариством (далі — КТ) визнається товариство, в якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників), та які не беруть участі в діяльності товариства.

Якщо у КТ беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність за боргами товариства.

Особа може бути повним учасником тільки в одному КТ. Повний учасник КТ не може бути учасником повного товариства. Повний учасник КТ не може бути вкладником цього самого товариства»³.

Отже, слід зауважити, що КТ має багато спільного з повним товариством, що перш за все пояснюється наявністю серед учасників повних «товаришів», які управляють товариством, а відтак і несуть повну і солідарну відповідальність за його борги. Однак крім повних «товаришів» у КТ є й інші учасники-вкладники. Унесення особою вкладу до складеного капіталу командитного товариства надає їй певних прав: одержувати частину

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 256.

² Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 576-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

прибутку, яка нараховується на його вклад відповідно до засновницького договору, вимагати першочергового повернення вкладу в разі ліквідації товариства, знайомитися з річними звітами та балансами товариства у разі видачі наданих повноважень від імені КТ.

Таким чином, КТ на відміну від повного товариства, має у своєму складі дві категорії учасників (принаймні по одному від кожної категорії) з відмінним правовим статусом: 1) повні учасники, які від імені товариства здійснюють підприємницьку діяльність, ведучи його справи і несучи додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном; 2) вкладники, участь яких у товаристві обмежується сплатою вкладу в грошовій та/або майновій формі без обов'язків персонального характеру та тягара додаткової відповідальності; ризик збитків за результатами діяльності товариства для вкладника обмежується сплаченим вкладом (у разі негараздів у товаристві вкладник лише ризикує можливістю повернення грошового чи майнового еквівалента своєї частки).

Загалом, законодавство закріплює п'ять форм господарських товариств, чотири з яких є найбільш поширеними у світі (акціонерні товариства — АТ, товариства з обмеженою відповідальністю — ТОВ, повні товариства — ПТ, командитні товариства — КТ), а також товариства з додатковою відповідальністю — ТДВ, що в багатьох країнах світу розглядаються як модифікація товариства з обмеженою відповідальністю (насамперед, у Німеччині — батьківщині першого у світі Закону «Про товариства з обмеженою відповідальністю», згідно з положеннями якого наявність чи відсутність субсидіарної відповідальності учасників товариства, а також обсяг такої відповідальності визначаються договором про товариство). Проте субсидіарна (додаткова) відповідальність учасників товариства (згідно з німецьким законодавством) має свої особливості, а саме: вона ґрунтується на зафіксованому в договорі про товариство обов'язкові учасників товариства щодо сплати основних та додаткових вкладів. Право вимоги щодо сплати таких вкладів мають: а) саме товариство — у разі невиконання учасником свого майнового обов'язку; б) ліквідатор товариства — у разі ліквідації товариства та недостатності майна останнього для

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст] / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонян, В. М. Коссяк та ін.; За ред. О. І. Харитонян. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 184.

покриття заборгованості перед кредиторами; в) призначений судом конкурсний керуючий, який діє під контролем комітету або комісії кредиторів, — у разі відкриття конкурсної процедури в результаті визнання товариства неплатоспроможним¹.

Доктринально господарські (або торгові — як їх традиційно називають у країнах з розвиненими ринковими відносинами) товариства поділяються на персональні товариства (особиста участь у них є обов'язковою) та об'єднання капіталів (для участі в яких досить сплатити вклад у грошовій та/або майновій формі).

Персональним товариствам (до них відносять повні товариства та командитні товариства) належить історична першість серед господарських (торгових) товариств. Поява об'єднань капіталів (їх найяскравіший представник — АТ, а також ТОВ і ТДВ) пов'язана з бурхливим розвитком ринкових відносин, що і забезпечило їм провідну роль серед сучасних суб'єктів господарювання та широке використання в трансформаційних процесах — переході від планово-розподільчої до соціально-ринкової економіки.

Персональними товариствами (або об'єднаннями осіб) є такі господарські товариства, в яких домінують особисті елементи. Для таких товариств (до них належать повне товариство і командитне товариство) притаманні специфічні риси:

- наявність одного установчого документа — засновницького договору;
- обов'язковість не лише майнової, а й персональної участі в товаристві для всіх (повне товариство) або для частини його учасників (командитне товариство);
- створення товариства з метою спільного здійснення його учасниками підприємницької діяльності, у зв'язку з чим традиційною (зафіксованою в законодавстві країн ринкової та більшості країн перехідної економіки) вимогою до учасників повного товариства та повних учасників (повних товаришів) командитного товариства є наявність у них статусу зареєстрованого суб'єкта підприємництва (в Законі України

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. [Текст] / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Белянич, О. М. Винник, В. С. Шербина та ін.; — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 138-139.

- «Про господарські товариства» та ЦК України така вимога відсутня, але передбачена ч. 7 ст. 80 ГК України);
- наявність у всіх (повне товариство) або у частини учасників (командитне товариство) повної субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства;
 - відсутність законодавчих вимог до мінімального розміру статутного фонду товариства та порядку його формування (це має визначатися засновницьким договором);
 - управління справами здійснюється безпосередньо самими учасниками товариства, що несуть повну субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями;
 - порядок управління справами товариства визначають самі учасники, закріплюючи його в засновницькому договорі;
 - заборона для таких учасників конкурувати з товариством;
 - складність виходу з товариства (заборона або обмеження можливості відступлення учасником своєї частки третім особам, необхідність повідомлення про вихід за певний термін і в передбачених випадках)¹.
- До господарських товариств, що характеризуються об'єднанням капіталів, належать товариства, в яких домінуючими є майнові елементи (акціонерне товариство, товариство з обмеженою і товариство з додатковою відповідальністю). Попри наявність значних відмінностей між цими товариствами (які вже були висвітлені у третьому розділі і конкретизовані у висновках до нього), зазначені господарські товариства мають спільні ознаки, що є характерними саме для цієї великої групи.
- обмеження ризику учасників товариства за результати діяльності товариства розміром сплачених вкладів (акції) та відсутність у них (АТ, ТОВ) чи обмеженість субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства (ТДВ), що викликає застосування спеціальних механізмів захисту інтересів кредиторів товариства;
 - законодавчі вимоги до мінімального розміру статутного фонду (капіталу), резервного фонду, порядку їх формування та необхідності під-

¹ Вінник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О. М. Вінник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 130.

- тримання не нижче певного розміру (подібні вимоги встановлюються з метою захисту інтересів кредиторів товариства);
- основний установчий документ — статут;
 - участь учасників в управлінні справами та розподілі прибутків товариства залежить, як правило, від розміру їх часток у статутному фонді товариства;
 - управління товариством здійснюється за допомогою його органів (вищий — загальні збори учасників; виконавчий орган, що може формуватися не лише з учасників товариства, а й з найманих працівників; контрольний орган чи органи), порядку формування та вимоги до яких встановлюються законодавством;
 - обов'язковість майнової та необов'язковість персональної часті (за деякими винятками і для його учасників);
 - можливість виходу учасника з товариства в будь-який момент за його бажанням з дотриманням встановленої законом та статутом товариства процедури;
 - можливість створення таких товариств однією особою та функціонування у складі однієї особи (ч. 2 ст. 114, ч. 1 ст. 140, ч. 1 ст. 151, ч. 4 ст. 153 ЦК України; ч. 1 ст. 79 ГК України; ч. 3 ст. 7 Закону України «Про приватизацію державного майна»);
 - можливість здійснення контролю над товариством з боку одного учасника, який володіє контрольним пакетом акцій (відповідною часткою в статутному фонді товариства).
- Отже, господарські товариства є одними з основних суб'єктів господарювання в Україні. Правове становище господарських товариств у нашій державі визначається положеннями § 1 «Господарські товариства» Глави 8 ЦК України, Глави 9 «Господарські товариства» ГК України та Закону України «Про господарські товариства».
- У цілому, господарські товариства — це господарські організації, які створюються фізичними та/або юридичними особами на договірних засадах шляхом об'єднання майна та підприємницької діяльності з метою отримання прибутку (як загальне правило).

¹ Вінник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О. М. Вінник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 130–133.

Види господарських товариств визначено в статтях декількох нормативно-правових актів — у ч. 1 ст. 80 ГК України, ч. 2 ст. 113 ЦК України та ч. 2 ст. 1 Закону України «Про господарські товариства».

В усіх трьох вказаних актах міститься єдиний перелік п'яти видів господарських товариств: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, кооперативні товариства.

Доктринально господарські (або торгові — як їх традиційно називають у країнах з розвиненими ринковими відносинами) товариства поділяються на персональні товариства (особиста участь у них є обов'язковою) та об'єднання капіталів (для участі в яких досить сплатити вклад у грошовій та/або майновій формі).

3. Правове становище індивідуальних підприємців в Україні

Найпростішою формою здійснення підприємницької діяльності є форма приватного підприємництва фізичними особами, тобто без утворення підприємств чи інших юридичних осіб.

Так, згідно ч. 1 ст. 128 ГК України «Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до статті 58 цього Кодексу».

Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення.

Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність:

- безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється,
- із залученням або без залучення найманої праці;
- самостійно або спільно з іншими особами¹.

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Відповідні положення щодо права фізичної особи на зайняття підприємницькою діяльністю містяться у гл. 13 ГК України, гл. 5 ЦК України та у галузевих документах, що регулюють відповідний вид діяльності.

Загальне визначення фізичної особи — суб'єкта підприємницької діяльності міститься у підпункті 3.8.1 п. 3.8 ст. 3 Класифікації організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004, затвердженої наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97, відповідно якого підприємцем є фізична особа, яка є громадянином України, іноземним громадянином, особою без громадянства, що здійснює підприємницьку діяльність. Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення¹.

Отже, підприємцем є фізична особа. Згідно зі ст. 24 ЦК України фізичною особою вважається людина як учасник цивільних відносин (особистих немайнових та майнових відносин — ст. 1 ЦК України). Громадянин, який бажає займатися підприємницькою діяльністю, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур, до свого статусу фізичної особи, якого він набув з моменту народження, набуває додаткової ознаки — «суб'єкт підприємницької діяльності».

Громадянин за жодних умов не може змінити свого статусу фізичної особи. Цей статус втрачається лише з його смертю і не пов'язаний, зокрема, з обсягом його правоздатності та дієздатності та іншими чинниками. Але він може бути позбавлений статусу суб'єкта підприємницької діяльності (добровільно або примусово), проте його статус як фізичної особи від цього не змінюється.

Громадянин — підприємець в жодному разі не може набути статусу юридичної особи. Згідно зі ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація,

¹ Державний класифікатор України. Класифікація організаційно-правових форм господарювання ДК 002:2004. Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97 (Чинний від 01.06.2004) // Юридичний вісник України. — 2004. — № 47. — (інформаційно-правовий банк). — С. 13–20.

створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Відповідно, громадянин не може стати організацією. Він може стати засновником організації, її акціонером, укласти з нею господарський договір тощо. Проте, як йшлося вище, від цього його статус фізичної особи не втрачається.

Згідно зі ст. 50 ЦК України право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом та, відповідно, набувати статусу громадянина-підприємця має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Відповідно до ст. 34 ЦК України повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). У разі реєстрації шлюбу фізичною особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Крім того, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана на матір'ю або батьком дитини. У цьому разі надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

Також повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Таким чином, фізична особа може набути статусу суб'єкта підприємницької діяльності з 16 років або раніше — з моменту реєстрації шлюбу або у разі запису її як батька або матері дитини¹.

Відповідно ч. 3 ст. 128 ГК України громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність:

¹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзерго (кер. авт. колек.), Н. С. Кузнецової. В. В. Луца. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. — С. 74–75.

- безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється;
- із залученням або без залучення найманої праці;
- самостійно або спільно з іншими особами.

Отже, передусім, громадянин-підприємець є самодостатнім суб'єктом і не потребує для здійснення господарської діяльності додаткових організаційно-правових форм.

Громадянин-підприємець здійснює діяльність в межах універсальної правоздатності — права займатися підприємницькою діяльністю, передбаченого ст. 42 Конституції України. Це означає здатність особи займатися будь-яким видом підприємницької діяльності, здійснення якого не суперечить законодавству. Він діє без установчих документів на відміну від юридичної особи, яка діє в межах спеціальної правоздатності та обмежена видами діяльності, встановленими засновниками в установчих документах.

Громадянин-підприємець має можливість не відкривати банківський рахунок, працювати виключно за готівкові кошти і використовувати готівкову виручку на свій розсуд. Такий висновок випливає з факту відсутності у законодавстві положень щодо обов'язковості наявності у суб'єкта підприємницької діяльності-фізичної особи відповідних рахунків, на відміну від підприємств, для яких така наявність є однією з основних ознак (ч. 4 ст. 62 ГК України).

Фізична особа набуває статусу суб'єкта підприємницької діяльності за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому Законами України.

Громадянин-підприємець самостійно діє на ринку, вступаючи у відносини, набуваючи при цьому відповідних прав та обов'язків.

Згідно з ч. 5 ст. 128 ГК України громадянин-підприємець здійснює свою діяльність на засадах свободи підприємництва та відповідно до принципів, передбачених у ст. 44 ГК України, зокрема, здійснювати самостійно будь-яку діяльність відповідно до потреб ринку, на власний розсуд приймаючи відповідні рішення, що не суперечать закону.

Водночас, чинне законодавство України не передбачає виокремлення майна, яке використовується підприємцем для здійснення підприємницької

діяльності, із загальної маси належного цьому громадянину майна. Так, ч. 2 ст. 128 ГК України та ч. 1 ст. 52 ЦК України прямо встановлюють правило про те, що громадянин-підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення. Фізична особа — підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яка належить їй при поділі цього майна (ч. 2 ст. 52 ЦК України). За рішенням суду за відповідними зобов'язаннями може бути звернено стягнення на все належне приватному підприємцеві майно, в тому числі і те, яке він не використовував для зайняття підприємницькою діяльністю (приватна квартира, дача, меблі, автомашина тощо). Зважаючи на наявність повної відповідальності за своїми зобов'язаннями пов'язаними з підприємницькою діяльністю, всім своїм майном, громадянин-підприємець провадить підприємницьку діяльність без формування статутного, резервного та інших фондів.

На відміну від цього згідно зі ст. 96 ЦК України юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. За загальним правилом учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом (ч. 2 ст. 219 ГК України). Такі випадки встановлені, наприклад, ЦК України, ГК України і Законом України «Про господарські товариства» — щодо додаткової відповідальності учасників товариства з додатковою відповідальністю, повної відповідальності — щодо учасників повного та командитного товариств або можуть встановлюватись установчими документами юридичної особи.

Громадянин здійснює управління заснованим ним приватним підприємством безпосередньо або через керівника, який наймається за контрактом. У разі здійснення підприємницької діяльності спільно з іншими громадянами або юридичними особами громадянин має права та обов'язки відповідно засновника та/або учасника господарського товариства, члена кооперативу тощо, або права і обов'язки, визначені укладеним за

його участі договором про спільну діяльність без створення юридичної особи (ч. 4 ст. 128 ГК України).

Останнє є вельми важливим для вірного розуміння положення абз. 2 ч. 3 ст. 128 ГК України, відповідно якого громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність, зокрема, через приватне підприємство, що ним створюється. У даному випадку мається на увазі реалізація громадянином свого конституційного права на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, в широкому значенні — шляхом створення юридичної особи — суб'єкта господарювання (приватного підприємства), навіть якщо єдиним його засновником і учасником буде певна фізична особа. За таких умов йдеться не про здійснення громадянином підприємницької діяльності безпосередньо від власного імені (у вузькому, буквальному розумінні), адже у разі створення приватного підприємства саме останнє, а не його засновник, буде її здійснювати й вступати у правовідносини (саме юридична особа).

Громадянин-підприємець уособлює і власника відповідного бізнесу, і орган управління ним. Це відрізняє його від деяких юридичних осіб зі складним порядком керівництва, обумовленим наявністю декількох органів управління із розподілом між ними відповідних функцій. Наприклад, ЦК України та Законом України «Про господарські товариства» для акціонерного товариства передбачена наявність загальних зборів товариства, спостережної ради, виконавчого органу — правління або іншого, а також ревізійної комісії товариства.

Таким чином, найпростішою формою здійснення підприємницької діяльності є форма приватного підприємництва фізичними особами, тобто без утворення підприємств чи інших юридичних осіб.

Відповідно ч. 1 ст. 128 ГК України громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до статті 58 ГК України. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення. Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється; із залученням або без залучення найманої праці; самостійно або спільно з іншими особами.

Відповідні положення щодо порядку реалізації права фізичної особи на зайняття підприємницькою діяльністю містяться у гл. 13 ГК України, гл. 5 ЦК України та у галузевих документах, що регулюють відповідний вид діяльності.

Питання до самоконтролю

1. Підприємство як організаційна форма господарювання: визначення та ознаки.
2. Види підприємств в Україні.
 - 2.1. Види підприємств залежно від форм власності.
 - 2.2. Види підприємств залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду.
 - 2.3. Види підприємств у залежності від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік.
3. Об'єднання підприємств.
4. Визначення та ознаки господарського товариства.
5. Види господарських товариств.
 - 5.1. Акціонерне товариство.
 - 5.2. Товариство з обмеженою відповідальністю.
 - 5.3. Товариство з додатковою відповідальністю.
 - 5.4. Повне товариство.
 - 5.5. Командитне товариство.
6. Виробничий кооператив.
7. Громадянин як суб'єкт господарювання.

Розділ 6 МАЙНОВА ОСНОВА ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Поняття майна суб'єктів господарювання

Поняття майна суб'єктів господарювання законодавчо закріплено в ГК України (ст. 139). Однак загальне поняття майна (речі) легально визначається та характеризується у главі 13 ЦК України «Речі. Майно». Так, відповідно ч. 1 ст. 190 «майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки»¹.

Отже, термін «майно» використовується у різних значеннях. По-перше, під «майном» розуміють річ чи конкретну сукупність речей. Саме про таке майно йдеться у нормах, які визначають предмет договорів купівлі-продажу, оренди, дарування, позики тощо. По-друге, цим терміном охоплюється сукупність прав, які належать конкретній особі. По-третє, терміном «майно» позначають також сукупність майнових прав та обов'язків (наприклад, під спадковим майном розуміють усі майнові права та обов'язки спадкодавця, які переходять до спадкоємця)².

У ст. 179 ЦК України «Поняття речі» вказано, що «річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки».

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40-44. — Ст. 356.

² Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луца. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. — С. 123.

В юридичній літературі зазначені норми характеризуються так: «Об'єктами цивільних прав і обов'язків можуть бути як окремі речі, так і їх сукупність. Під річчю слід розуміти будь-який об'єкт матеріального світу, який за своїми властивостями може задовольняти ті чи інші потреби і тому має певну цінність. Такими об'єктами можуть бути як ті, що існують у природному стані, так і ті, що створені працею людини (новозбудований будинок, пошитий костюм тощо). В будь-якому разі такі об'єкти мають цінність (економічну, соціальну), оскільки можуть задовольнити певні інтереси особи. Окремі об'єкти матеріального світу з погляду їх цінності, інтересу в цивільному обігу не можуть розглядатися як об'єкти власне цивільних правовідносин»¹.

Таким чином, розгляд поняття речі повинен характеризуватися з огляду на такі положення ст. 179 ЦК України, як предмету матеріального світу «щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Отже, в даному випадку мається на увазі не будь-яке майно (річ, кілька речей) як предмет (кілька предметів) матеріального світу взагалі, а саме той предмет, який може бути у власності (володінні, користуванні, розпорядженні) чи закріплений на іншому майновому праві фізичної особи (людини — громадянина України, іноземця тощо) або юридичної особи (організації) на підставі закону та відповідних правостановлюючих документів чи усного договору.

Український тлумачний словник також визначає поняття майна як «речі, які комусь належать за правом власності»². При цьому слід зауважити, що крім права власності є й інші, а також похідні від права власності права на майно.

Загалом, у вітчизняному цивільному законодавстві речі поділяються на рухомі й нерухомі (ст. 181 ЦК України), подільні та неподільні (ст. 183 ЦК України), споживні та неспоживні (ст. 185 ЦК України) тощо.

Водночас, ст. 187 ЦК України «Складові частини речі» юридично встановлює умови такої особливості речі, як її можлива складність. Згідно з її положеннями:

¹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. / За ред. В. М. Коссака. — К.: Істина, 2004. — С. 168.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. // Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінськ. ВТФ «Перун», 2003. — С. 504.

«1. Складовою частиною речі є все те, що не може бути відокремлене від речі без її пошкодження або істотного знецінення.

2. При переході права на річ її складові частини не підлягають відокремленню»¹.

Відтак, суттєвою умовою для відповідних договорів є положення закону, яке гарантує: складові частини речі не підлягають відокремленню при переході майнового права на неї. Характерною ознакою складової частини речі є забезпечення неушкодженості речі та її повноти, яка визначає її цінність.

Відповідно до ст. 190 «Майно» ЦК України:

«1. Майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

2. Майнові права є неспоживною річчю. Майнові права визнаються речовими правами».

Отже, юридичне визначення поняття майна зводиться до наступного:

- 1) окрема річ;
- 2) сукупність речей, що належать особі на праві власності чи на інших правах;
- 3) майнові права, права вимоги;
- 4) обов'язки, борги, які обтяжують майно².

Таким чином, майном може бути як один предмет матеріального світу, так і більше предметів (у тому числі два предмета і багато предметів), щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Це означає, що поняття «річ» та «майно» є частково тотожними, але поняття «майно» є ширшим, ніж поняття «річ», оскільки майно означає не тільки річ, а і сукупність речей, а також ще й майнові права та обов'язки. Саме в цьому законодавець і вбачає майно як особливий об'єкт³.

Проте, не тільки для більш повного відображення, але й для належного та адекватного розуміння титульної проблематики питання, слід взяти

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Вісності Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

² Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. / За ред. В. М. Коссака. — К.: Істина, 2004. — С. 173.

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонів, Н. Ю. Голубської. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. — С. 118, 123.

до уваги законодавче визначення поняття майна саме суб'єктів господарювання, що закріплено у ч. 1 ст. 139 ГК України «Майно у сфері господарювання»:

«1. Майном у цьому Кодексі визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів».

Як було зазначено вище, поняття речі дано у статті 179 ЦК України, яка під річчю розуміє предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права і обов'язки. З урахуванням положень статті 190 ЦК України майном вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права і обов'язки, проте для визнання цих об'єктів речами в розумінні ГК України необхідно, щоб вони відповідали ознакам, зазначеним у частині 1 статті 139 ГК України, а саме:

- а) мали вартісне визначення;
- б) вироблялися чи використовувалися у діяльності суб'єктів господарювання;
- в) відображалися в балансі цих суб'єктів або враховувалися в інших встановлених законом формах обліку майна цих суб'єктів¹.

Згідно Положення (стандарту) бухгалтерського обліку № 8 «Нематеріальні активи», затвердженого наказом Міністерства України від 18 жовтня 1999 р. № 242 нематеріальний актив — це немонетарний актив, який не має матеріальної форми, може бути ідентифікований та утримується підприємством з метою використання протягом періоду більше одного року (або одного операційного циклу, якщо він перевищує один рік) для виробництва, торгівлі, в адміністративних цілях чи для надання в оренду іншим особам.

Крім того, у ПК України зазначено: матеріальні активи — основні засоби та оборотні активи у будь-якому вигляді (включаючи електричну,

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. / Кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Шербина та ін., За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 228.

теплову та іншу енергію, газ, воду), що не є коштами, цінними паперами, деривативами і нематеріальними активами (п. 14.1.111); нематеріальні активи — право власності на результати інтелектуальної діяльності, у тому числі промислової власності, а також інші аналогічні права, визнані об'єктом права власності (інтелектуальної власності), право користування майном та майновими правами платника податку в установленому законодавством порядку, у тому числі набуті в установленому законодавством порядку права користування природними ресурсами, майном та майновими правами (п. 14.1.120)¹.

Вказане вище дозволяє зробити важливі висновки щодо поняття майна:

1. У ЦК України і ГК України визначення поняття речі відрізняються через різні предмети регулювання цих кодексів (для цього і були прийняті саме два кодекси). У ЦК України визначаються загальні основи поняття майна, в той час як в ГК України адаптується це поняття до господарської сфери.
2. В ГК України є зауваження стосовно «інших цінностей» (ч. 1 ст. 139) через те, що в інтересах суб'єктів господарювання є більш повний обсяг поняття майна. Це пояснюється, наприклад, тим, що будь-яку річину (воду, молоко, паливо та ін.) теоретично можна не визнати річчю (предметом).

Майнові права й обов'язки (як майно) також слід визнати як певну власність осіб, в тому числі суб'єктів господарювання: юридично — як права, що виникли згідно з відповідними документами; в розумінні економічному — як основа прибутку (доходу), який може породжувати різні економічні явища.

Таким чином, майно в господарсько-правовому розумінні визначається як річ, сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають певне вартісне визначення, знаходяться в чийсь власності та щодо яких можуть виникати права й обов'язки у діяльності суб'єктів господарювання, а також відображаються в балансі господарюючих суб'єктів або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

¹ Податковий кодекс України, Закон від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № № 13-14, 15-16, 17. — Ст. 112.

2. Види майна суб'єктів господарської діяльності

Питання нормативно-правової основи класифікації майна (речей) слід розмежувати на дві частини — загально-правову та господарсько-правову.

Загальну правову основу класифікації майна відображає ряд статей ЦК України. Так, у ст. 181 «Нерухомі та рухомі речі» зазначено: «1. До нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення.

Режим нерухомих речей може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації.

2. Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі»¹.

Отже, в ЦК України законодавчо закріплені поділ речей на нерухомі та рухомі. При поділі речей на нерухомі і рухомі застосовуються два критерії: матеріальний — здатність, властивість речі до просторового переміщення без зменшення її цінності, іншими словами ступінь зв'язку цих речей з земельною ділянкою, і юридичний — поширення режиму нерухомих речей на окремі рухомі речі, виходячи з їх функціонального призначення, важливості, ролі в цивільному обігу. За юридичним критерієм правовий режим нерухомих речей може бути поширений на повітряні та морські судна².

Крім того, у ст. 183 ЦК України визначаються речі подільні та неподільні. Так, «1. Подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. 2. Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення»³.

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

² Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луція. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. — С. 169.

³ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

Отже, поділ речей на подільні і неподільні здійснюється виходячи з їх властивостей. Якщо річ можливо фізично поділити без втрати її цільового призначення, така річ є подільною. Якщо ж річ в результаті поділу втрачає первісне цільове призначення, вона є неподільною. Така класифікація має значення при розв'язанні питань щодо поділу спільної власності. У правозастосовній діяльності іноді має значення юридична неподільність речей (наприклад, колекція картин, марок, листівок, посуду тощо). Фізично такі речі можуть бути поділені, але при такому поділі втрачається первісне значення чи цінність речей.

Водночас, речі можуть бути визначені індивідуальними або родовими ознаками. Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона наділена тільки її властивими ознаками, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними. Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є заміною (ст. 184 ЦК України).

Індивідуально визначені речі — це речі незамінні, тобто такі, які в цивільному обігу виділяються тільки за допомогою притаманних їм ознак. Речі, визначені родовими ознаками, є заміними. В цивільному обігу для їх характеристики застосовують фізичні виміри: вага, кількість тощо.

Поряд з вказаним, у ст. 185 ЦК України речі поділяються на споживні та неспоживні. Так, споживною є річ, яка внаслідок одноразового її використання знищується або припиняє існувати у первісному вигляді. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу.

Поділ речей на споживні та неспоживні застосовується щодо рухомих речей. Можна зауважити, що, в цілому, всі речі є споживними, оскільки задовольняють ті чи інші потреби. Водночас одні речі виконують своє призначення в цивільному обігу тільки через їх одноразове використання, інші — задовольняють певні потреби протягом певного часу і втрачають свою цінність поступово.

Крім того, необхідно звернути увагу на складні речі. Якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його

за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ). В такому випадку правочин, вчинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові частини, якщо інше не встановлено договором».

Складна річ характеризується не як звичайна сукупність однорідних речей, хоч окремі складові складної речі фізично між собою не пов'язані, вона є єдиним цілим і використовується за єдиним цільовим призначенням. Сукупністю речей є бібліотека літератури (наукової, художньої, технічної), колекція (картин, посуду, мінералів тощо). Об'єктом цивільних правовідносин є сукупність речей, а не одиничні речі самі по собі¹.

Крім того, у ст. 189 ЦК України виділено продукція, плоди та доходи. Відповідно цієї статті «1. Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю. 2. Продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлено договором або законом»².

Плоди, продукція та доходи — це приріст майна, отриманий від його використання. Різниця між ними полягає залежно від способу їх отримання. Плоди — це природне походження самої речі, яке є результатом органічного розвитку тварин і рослин. До них слід віднести плоди фруктових дерев, приліплі худоби та птиці, та продукти які вони надають (яйця, молоко). Продукція — це майно, отримане в результаті переробки речі чи іншого цілеспрямованого її використання (виготовлені організацією товари, побудований будівельниками будинок). Доходи — це грошові та інші надходження, яке приносить майно, знаходячись в цивільному обороті (орендна плата, відсотки, які нараховуються на вклад)³.

¹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. I. — С. 171-173.

² Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

³ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. О. Харитонової, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. — С. 123.

Відповідно до ст. 192 ЦК України «Гроші (грошові кошти)»:

«1. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня.

2. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом».

Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його випустила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що випливають з цього документа, іншим особам.

До особи, яка набула право власності на цінний папір, переходять у сукупності усі права, які ним посвідчуються (ст. 194 ЦК України).

За своєю правовою суттю цінні папери є одним з видів матеріальних об'єктів, які мають широке застосування як у внутрішньогосподарському обігу, так і в сфері зовнішньоекономічної діяльності⁴.

Отже, майно слід класифікувати за такими критеріями та видами:

- I) можливість переміщувати:
 - 1) рухоме;
 - 2) нерухоме; нерухоме майно в свою чергу може бути: а) юридично і фактично нерухомим; б) юридично нерухомим, але фактично рухомим;
- II) можливість поділити без втрати цільового призначення:
 - 1) подільне;
 - 2) неподільне;
- III) складність речі (майна):
 - 1) прості речі;
 - 2) складні речі;

⁴ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

⁵ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2005. Т. I. — С. 175.

- IV) живі речі (тварини як предмет сільського господарства — худоба, птиця; інші тварини, плодоносні рослини) та неживі речі;
- V) час (тривалість) використання:
- 1) споживне;
 - 2) неспоживне;
- VI) доцільність заміни речі:
- 1) речі, визначені індивідуальними ознаками (незамінні);
 - 2) речі, які мають лише родові ознаки (замінні);
- VII) можливість приростання (умноження):
- 1) звичайне (таке, яке не приростає);
 - 2) таке, яке дає майновий результат (приростає) у виді нового (такого ж самого або іншого) майна (худоба і птиця, що розмножуються, засоби виробництва, фруктові дерева тощо);
 - 3) те, що є результатом, досягнутим, завдяки майну (продукція, доходи і плоди);
- VIII) цінність паперового майна:
- 1) гроші;
 - 2) цінні папери (акції, облігації, векселі, чеки, опціони, ф'ючерси тощо);
 - 3) документи, які не є цінними паперами, але надають право на майно;
 - 4) будь-які інші папери;
- IX) статус майна за формою власності:
- 1) приватне;
 - 2) державне;
 - 3) комунальне;
- X) наявність або відсутність одного власника чи співвласників:
- 1) особисте;
 - 2) спільне (спільне сумісне або спільне часткове);
 - 3) беззаяйне.

Необхідно підкреслити, що вищенаведена загальна класифікація майна (речей) стосується всіх суб'єктів майнових відносин, в тому числі суб'єктів господарювання — на загальних умовах. Проте, для суб'єктів господарювання існує також і спеціальна класифікація майна, яка стосується безпосередньо їх.

П'ять видів майна суб'єктів господарювання перелічені в ч. 2 ст. 139 ГК України «Майно у сфері господарювання» — «Залежно від економічної

форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів, товарів¹.

В подальших частинах 3-7 ст. 139 ГК України розкривається зміст зазначених видів майна, а саме:

«Основними фондами виробничого і невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар і приладдя, господарський інвентар та інше майно тривалого використання, що віднесено законодавством до основних фондів».

Зміст цих понять та перелік об'єктів, що відносяться до тієї або іншої економічної форми, встановлені в ст. 139 ГК України, в законах та підзаконних нормативно-правових актах України з питань бухгалтерського обліку і фінансової звітності тощо.

Поняття «основні фонди» (основні засоби) закріплено також у Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку № 7 «Основні засоби», згідно з яким основні засоби — це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва, постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік).

Водночас у ПК України зазначено, що основні засоби — це матеріальні активи, у тому числі запаси корисних копалин наданих у користування ділянок надр (крім вартості землі, незавершених капітальних інвестицій, автомобільних доріг загального користування, бібліотечних і архівних фондів, матеріальних активів, вартість яких не перевищує 2500 гривень, невиробничих основних засобів і нематеріальних активів), що призначаються платником податку для використання у господарській діяльності платника податку, вартість яких перевищує 2500 гривень і поступово зменшується у зв'язку з фізичним або моральним зносом та очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких з дати введення в

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

експлуатацію становить понад один рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік)¹.

Для цілей бухгалтерського обліку основні засоби класифікуються, зокрема на основні засоби (земельні ділянки, капітальні витрати на поліпшення земель, будинки, споруди та передавальні пристрої, машини та обладнання, транспортні засоби, інструменти, прилади, інвентар (меблі), робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження тощо), інші необоротні матеріальні активи (бібліотечні фонди, малоцінні необоротні матеріальні активи, тимчасові (нетитульні) споруди, природні ресурси, інвентарна тара, предмети прокату тощо), незавершені капітальні інвестиції².

«Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого призначення, що віднесено законодавством до оборотних засобів» (ч. 4 ст. 139 ГК України)³.

Оборотні засоби (оборотні активи) — це грошові кошти і їх еквіваленти, що не обмежені у використанні, а також інші активи, призначені для реалізації чи споживання протягом операційного циклу чи протягом дванадцяти місяців з дати балансу (п. 4 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 2 «Баланс», затвердженого наказом Міністерства України від 31 березня 1999 р. № 87).

Відповідно ч. 5 ст. 139 ГК коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші у національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин відповідно до законодавства.

Під товарами у складі майна суб'єктів господарювання у ч. 6 ст. 139 ГК України визначені вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги.

¹ Податковий кодекс України, Закон від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13-14, 15-16, 17. — Ст. 112.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербіна; Кол. авт.: О. А. Белянич, О. М. Вітнік, В. С. Шербіна та ін.; — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 258.

³ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

У ст. 1 Закону України «Про здійснення державних закупівель» зазначено, що «товарами є продукція, об'єкти будь-якого виду та призначення, у тому числі сировина, вироби, устаткування, технології, предмети у твердому, рідкому і газоподібному стані, а також послуги, пов'язані з поставкою товарів, якщо вартість таких послуг не перевищує вартості самих товарів».

Ще одне, вужче, визначення поняття «товари» наведено в Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку № 2 «Баланс», яке під товарами розуміє товари, які придбані підприємством для наступного продажу (п. 25)¹.

Вироблена (готова) продукція — це запаси виробів на складі, обробка яких закінчена та які пройшли випробування, приймання, укомплектовані згідно з умовами договорів із замовниками і відповідають технічним умовам і стандартам. Продукція, яка не відповідає наведеним вимогам (крім браку), та роботи, які не прийняті замовником, показуються у складі незавершеного виробництва (п. 24 Положення бухгалтерського обліку № 2 «Баланс»).

Роботи — проєктування, будівництво нових, розширення, реконструкція, капітальний ремонт та реставрація існуючих об'єктів і споруд виробничого і невиробничого призначення, роботи із нормування у будівництві, геологорозвідувальні роботи, технічне переоснащення ліючих підприємств та супровідні роботам послуги, у тому числі геодезичні роботи, буріння, сейсмічні дослідження, аеро- і супутникова фотозйомка та інші послуги, які включаються до кошторисної вартості робіт, якщо вартість таких послуг не перевищує вартості самих робіт.

Послуги — будь-яка закупівля (крім товарів і робіт), включаючи транспортні послуги, освоєння технологій, наукові дослідження, медичне та побутове обслуговування, поточний ремонт, лізинг, найм (оренда), а також фінансові, банківські послуги (ст. 1 Закону України «Про здійснення державних закупівель» від 1 червня 2010 р.)².

¹ Шербіна В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербіна. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 188.

² Про здійснення державних закупівель. Закон України від 1 червня 2010 [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/pro%20здійснення%20державних%20закупівель>.

Цінні папери, як зазначено в ч. 7 ст. 139 ГК України, є особливим видом майна суб'єктів господарювання. Види і правовий режим цінних паперів, що відносяться до майна суб'єктів господарювання, встановлені положеннями Глави 17 ГК України та іншими нормативно-правовими актами.

Таким чином, характерною особливістю майна суб'єктів господарської діяльності є законодавче виокремлення: видів майна на загальній правовій основі (згідно ЦК України) та видів майна в сфері господарювання (згідно ГК України). Відтак, серед видів майна суб'єктів господарювання можуть бути, наприклад, споживні та неспоживні речі, нерухоме та рухоме майно, в тому числі основні фонди, оборотні засоби, товари, кошти і цінні папери, які також можуть поділятися на види (згідно структурного підходу — на підвиди). Наприклад, гроші можуть бути в національній та іноземній валюті, цінні папери можуть бути первинними та похідними, і таке інше.

Поняття, ознаки і особливості власне правового режиму майна суб'єктів господарювання детально слід розглянути в наступному розділі.

3. Поняття та зміст правового режиму майна господарюючих суб'єктів

Правовий режим майна різних суб'єктів права визначений чинним законодавством України. Загальні засади правового режиму майна окреслюються в Конституції України, що і закріпила підвалини економіки держави.

Водночас, основи правового режиму майна встановлює Книга перша «Загальні положення» і Книга третя «Право власності та інші речові права» ЦК України, а саме: глава 13 «Речі. Майно» розділу III «Об'єкти цивільних прав» Книги першої ЦК України; розділ I «Право власності» та розділ II «Речові права на чуже майно» Книги третьої ЦК України.

Крім того, правовий режим майна суб'єктів господарювання регулюється ГК України, зокрема нормами глави 14 «Майно суб'єктів господарювання» розділу III «Майнова основа господарювання».

Для належного висвітлення та вивчення правового режиму майна суб'єктів господарювання необхідно проаналізувати його поняття та зміст.

Насамперед слід зазначити, що існує два взаємозв'язаних підходи до характеристики поняття правового режиму майна суб'єктів господарювання. Перший — законодавчий (нормативний або легальний), закріплений, зокрема, у ГК України, а другий — теоретичний (науковий чи доктринальний), що вміщується у коментарях, тлумаченнях та роз'ясненнях науково-практичного характеру). Отже, дослідження цього поняття передбачає його аналіз у двох зазначених аспектах.

Передусім звернемо увагу на законодавче визначення правового режиму майна суб'єктів господарювання.

Загальні засади нормативної характеристики правового режиму майна суб'єктів господарювання закріплені у ст. 133 ГК України. Відповідно її положень: «1. Основу правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права — право господарського відання, право оперативного управління.

Господарська діяльність може здійснюватися також на основі інших речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених ЦК України.

Майно суб'єктів господарювання може бути закріплено на іншому праві відповідно до умов договору з власником майна.

Держава забезпечує рівний захист майнових прав усіх суб'єктів господарювання»¹.

Разом із тим слід вказати, що ст. 133 ГК України, хоча певною мірою відображає зміст (через склад основи правового режиму майна суб'єктів господарювання), але все таки не містить класичного (юридично-наукового) визначення поняття «правовий режим майна суб'єктів господарювання».

З цього приводу слід зауважити, що цей режим не обмежується лише ст. 133 ГК України, оскільки його сутність і значення так чи інакше стосуються всіх статей ГК України, в яких містяться норми щодо правового регулювання та охорони майна суб'єктів господарювання.

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

Доречно також зазначити, що в чинному законодавстві (передусім ГК України) норми стосовно правового режиму майна суб'єктів господарювання сформульовані та розміщені у різних структурних частинах:

- одна частина з цих норм встановлює правовий режим власності (об'єктів власності) безвідносно до виду суб'єктів господарювання (прикладом цього є положення ст. 141 ГК України та нормативно-правових актів, що визначають особливості правового режиму державного майна у сфері господарювання);
- друга — правовий режим майна окремих суб'єктів господарювання (наприклад, ст. ст. 66, 75, 87, 100, 123 ГК України, а також нормативно-правові акти, що визначають правове становище окремих господарюючих суб'єктів);
- третя — правовий режим окремих видів майна (ст. ст. 163—165, 387, 391—395 ГК України, а також нормативно-правові акти, що визначають особливості правового режиму окремих видів майна).

Зрозуміло, що така розпорощеність правових норм потребує як певної їх уніфікації у межах ГК України, так і узгодженості положень окремих спеціальних законів та інших нормативно-правових актів з відповідними положеннями ГК України.

На думку В.С. Щербини поняття правового режиму майна суб'єкта господарювання охоплює встановлені правовими нормами:

- а) структуру цього майна,
- б) порядок його набуття, використання і вибуття,
- в) межі розпорядження майном з боку третіх осіб,
- г) порядок звернення на нього стягнень кредиторів¹.

Таке розуміння правового режиму майна дозволяє з'ясувати:

- по-перше, структуру (складові частини, види) майна, закріпленого за суб'єктом господарювання, що, у свою чергу, надає можливість визначити особливості правового режиму окремих видів зазначеного майна;
- по-друге, порядок (джерела, способи, процедуру) формування майнової бази та майновий стан (шляхом відображення його засобами бухгалтерського обліку) суб'єкта господарювання;

¹ Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 185.

- по-третє, порядок використання (експлуатації) різних видів майна у процесі здійснення господарської діяльності (в тому числі його амортизації, застосування норм і нормативів тощо);
- по-четверте, порядок вибуття майна з майнової сфери суб'єкта господарювання (відповідно до умов укладених договорів, у тому числі у вигляді санкцій за порушення договірних зобов'язань; шляхом використання у своїй господарській діяльності; у вигляді сплати податків та інших обов'язкових платежів, шляхом вилучення майна за рішенням уповноважених органів, у тому числі у вигляді санкцій за порушення правил здійснення господарської діяльності тощо).

У науково-практичному коментарі ГК України за загальною редакцією В. К. Мамутова з цього приводу зазначено: «Під правовим режимом майна суб'єктів господарювання зазвичай розуміють встановлені правовими нормами структуру цього майна, порядок його придбання (формування), використання і вибуття, а також звернення на нього стягнення кредиторів»².

У навчальному посібнику М. Шелухіна «Господарське право» наведено схоже, але дещо інше визначення правового режиму майна: «Правовий режим майна суб'єктів господарювання — встановлені правовими засобами порядок і умови придбання (привласнення) майна, здійснення суб'єктом господарювання повноважень з володіння, користування і розпорядження ним, функцій управління майном, а також його правової охорони»³.

Згідно із підручником «Господарське право України» за ред. В.М. Гайворонського, В.П. Жушмана, «залежно від правових засад володіння майном при здійсненні господарської діяльності визначається його

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Значенського, В. С. Щербини; Кол. авт.: О. А. Белоніжич, О. М. Вітнік, В. С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 251.

³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. / Кол. авт.: Г. Л. Значенський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 221.

⁴ Шелухін М. Л. та ін. Господарське право: навчальний посібник у схемах і таблицях. / За заг. ред. канд. юр. наук, доц. Шелухіна М. Л. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 358.

правовий режим. Під правовим режимом майна розуміють установлені правовими засобами порядок та умови придбання (присвоєння) майна, здійснення суб'єктами права повноважень володіння, користування і розпорядження ним, реалізація функцій управління майном, а також правова його охорона¹.

Відповідно однієї із сучасних концепцій «правовий режим майна — це сукупність вимог, що пред'являються до майна при його набутті, використанні у процесі господарської діяльності, вибутті»².

Однією з найбільш цікавих сучасних доробок є позиція, згідно якої «правовий режим майна суб'єкта господарювання — це система правовідносин між суб'єктом господарювання та іншими учасниками господарських відносин, об'єктом яких є цілісний майновий комплекс суб'єкта господарювання або його складова частина, а предметом — права та обов'язки учасників господарювання, пов'язані з речовою правомочністю на цілісний майновий комплекс у господарській діяльності»³.

Враховуючи наведене, слід відзначити головні складові, що характеризують зміст правового режиму майна суб'єктів господарювання, а саме:

- структура майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок формування майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок використання майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок вибуття майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок звернення стягнення кредиторів на майно суб'єктів господарювання;
- правова охорона майна суб'єкта господарювання.

Кожна із наведених рис є частиною теоретичної характеристики правового режиму майна суб'єктів господарювання, а разом всі вони складають зміст (характеристику) цього правового режиму.

¹ Господарське право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. // В. М. Гайворонський, В. П. Жушман, Н. В. Погорельська та ін.; За ред. В. М. Гайворонського та В. П. Жушмана. — Х.: Право, 2005. — С. 91.

² Господарське право: підручник / Д. В. Захичайло, В. М. Пашков, Р. П. Боячук та ін.; за заг. ред. Д. В. Захичайла, В. М. Пашкова. — Х.: Право, 2012. — С. 208.

³ Господарське право: Підручник / О. П. Подцерковний, О. О. Квасницька, А. В. Смітюх та ін.; За ред. О. П. Подцерковного. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Х.: Одеська, 2012. — С. 193.

Як вже було зазначено, основою правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їх господарська діяльність, відповідно до ч. 1 ст. 133 ГК України є право власності, а також речові права осіб, які не є власниками, — право господарського відання і право оперативного управління. Зміст кожного з цих прав розкривають подальші статті ГК України.

Право власності визнається основним і найширшим за змістом та повноваженнями речовим правом як в галузі цивільного права, так і в сфері господарювання. Тому право власності як основа правового режиму майна визначається й характеризується та захищається Конституцією і законами України.

В економічному аспекті власність — це присвоєння матеріальних благ, суть якого полягає у належності наявних засобів виробництва і одержуваних продуктів праці державі, територіальній громаді, окремому колективу чи індивіду. Це матеріально-речовий аспект процесу присвоєння, який характеризує ставлення людей до речі. Інший аспект присвоєння матеріальних благ — це суспільні відносини власності, що характеризують відносини між людьми, які ґрунтуються на розмежуванні «мого» і «чужого». Суть його полягає у пануванні власника над річчю і усуненні всіх інших суб'єктів від речі, або, інакше кажучи, в недопущенні будь-яких перешкод власнику в здійсненні панування над річчю з боку невластника¹.

Економічні відносини власності отримують юридичне закріплення у праві власності, яке виникає внаслідок правового регулювання зазначених економічних відносин. Правове регулювання відносин власності є одним з найважливіших напрямів нормотворчої діяльності держави. За допомогою права держава регулює: належність тих чи інших об'єктів власності певному суб'єктові (громадянину, колективу, державі); обсяг і зміст суб'єктивних повноважень власника, порядок і форми їх реалізації стосовно різних об'єктів; засоби і способи правової охорони відносин власності тощо².

¹ Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрліком Інтер, 2012. — С. 196-197.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербина, Кол. авт.: О. А. Беляєвич, О. М. Вішник, В. С. Шербина та ін. — К.: Юрліком Інтер, 2012. — С. 252-253.

Більшість вчених стверджує, що «власність» визначає економічний зміст (тобто це економічна категорія), а «право власності» — юридичний, оскільки це правова категорія, що визначає належність певного майна особі як власникові.

Для належного розуміння сутності права власності слід перш за все розкрити його поняття та інші основні положення, насамперед відповідно до законів, зокрема — ЦК та ГК України.

Ст. ст. 316–320 ЦК України визначають загальні положення про право власності. Так, у ст. 316 «Поняття права власності» вказано: «1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

2. Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном»¹.

Зміст права власності визначено у наступній статті цивільного кодексу України, в якій, зокрема, зазначено: «1. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном.

2. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна».

Згідно норм законодавства суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені ст. 2 ЦК України усі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Відповідно норм ст. 319 ЦК України: «1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

2. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

3. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав.

4. Власність зобов'язує.

5. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40–44. — Ст. 356.

6. Держава не втручається у здійснення власником права власності.
7. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

8. Особливості здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності встановлюються законом».

Власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом. Законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності.

Систематизуючи наведені законодавчі визначення поняття та змісту права власності, можна сформулювати також розширене поняття права власності, з яким можна погодитись або сперечатись, але яке базується на нормах ЦК України.

Сукупність правових норм, що регулюють відносини власності, становить право власності в об'єктивному розумінні.

Право власності в суб'єктивному розумінні є основним речовим правом у сфері господарювання, зміст якого складають повноваження (права) власника щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном при здійсненні господарської діяльності.

Володіння — це закріплення матеріальних благ за конкретними власниками — індивідами і колективами, фактичне утримання речі у сфері господарювання цих осіб.

Користування — це вилучення з речей їх корисних властивостей, які дають можливість задовольнити відповідні потреби індивіда чи колективу.

Розпорядження — це визначення власником юридичної або фактичної долі речі¹.

Зазначені повноваження власник реалізує на свій розсуд (тобто за своїм інтересом, незалежно від волі і бажання інших осіб), одноосібно або спільно з іншими суб'єктами. Реалізуючи свої повноваження, власник, у тому числі, має право надати майно іншим суб'єктам для викорис-

¹ Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 197.

тання його на праві власності, праві господарського відання, або чи праві оперативного управління або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених, зокрема, ст. 133 ГК України¹.

Таким чином, право власності — це законно набуте право особи на річ (майно), яке вона за своєю волею законно здійснює у межах, не заборонених правовими нормами, незалежно від волі інших осіб, володіючи, користуючись та розпоряджаючись цією річчю (майном).

Водночас, питання стосовно видів і форм власності в нашій державі на сьогодні не має чіткого й однозначного вирішення. Так, у ст. 92 Конституції України зазначено, що виключно законами України визначається «правовий режим власності». Проте, після скасування Закону України «Про власність» у цій сфері виникають певні проблеми. Так, у Конституції України наведено різні види права власності: право власності Українського народу; право державної власності; право приватної власності; право власності Автономної Республіки Крим; право комунальної власності як власності територіальних громад.

Законодавчою основою характеристики права власності, зокрема видів права власності, є і ЦК України. Відповідні положення ЦК України стосуються у тому числі й сфери господарювання. Проте, ГК України містить і деякі особливості.

Відповідно до ЦК України (ст. ст. 324–327) класифікація права власності за суб'єктами юридично визначає такі основні види права власності: 1) право власності Українського народу; 2) право приватної власності; 3) право державної власності; 4) право комунальної власності.

При цьому слід зауважити, що в Україні визнані класичними три форми власності: приватна, державна та комунальна. Окремо слід звернути увагу й на такий специфічний вид права власності як право спільної власності, яка в свою чергу поділяється на спільну сумісну та спільну часткову (право частки в спільному майні). Крім того, право спільної власності поділяють і на право колективної власності та корпоративні права.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. П. Л. Знаменського, В. С. Щербини; Кол апт.: О. А. Белянич, О. М. Винник, В. С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 252–253.

Отже, критерієм поділу в даному випадку є суб'єктний склад відносин власності, а не форми права власності. І Конституція України, і ЦК України поділяють право власності за належністю майна певному суб'єкту права власності.

Однією із форм правового режиму майна, закріпленого за суб'єктом господарювання (суб'єктом підприємництва), є право господарського відання.

Ця форма правового режиму майна врегульована ст. 136 ГК України «Право господарського відання», в якій зазначено:

«1. Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленням за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

2. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства.

3. Щодо захисту права господарського відання застосовуються положення закону, встановлені для захисту права власності. Суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав також від власника¹.

Виходячи з наведеного, право господарського відання — це правова форма, що згідно із ч. 1 ст. 136 ГК України застосовується для встановлення правового режиму майна, закріпленого лише за суб'єктом підприємництва. При цьому, судячи з логіки ч. 2 цієї статті, такий суб'єкт підприємництва має бути заснований в організаційно-правовій формі підприємства.

Таким чином, треба пам'ятати, що за суб'єктами господарювання, які не відносяться до суб'єктів підприємництва, майно не може закріплюватися на

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18–22. — Ст. 144.

праві господарського відання. Щодо них застосовуються інші форми правового режиму (право оперативного управління, користування тощо). Тому, при підготовці ГК України, законодавці передбачили і деякою мірою охарактеризували не тільки право господарського відання, а й іншу важливу юридичну основу правового режиму майна — право оперативного управління.

Законодавче (нормативно-правове) визначення поняття та змісту права оперативного управління викладено у ст. 137 ГК України. Так, правом оперативного управління у цьому кодексі визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучити у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням.

Право оперативного управління захищається законом відповідно до положень, встановлених для захисту права власності.

У визначених в ст. 137 ГК України положеннях щодо права оперативного управління можна зафіксувати наступні його ознаки: 1) речове право, що походить від права власності (бо значною мірою пов'язане з правом власності — закріплюється власником); 2) особливе (визначене специфікою сфери господарювання) речове право на чуже майно (володіння, користування і розпорядження ним); 3) може здійснюватися лише в некомерційній господарській діяльності; 4) обмежується (може бути обмеженим) законами і власником майна; 5) власник майна вправі контролювати його використання і збереження; 6) власник майна має право вилучити те майно, яке є надлишковим або не використовується чи використовується суб'єктом не за призначенням; 7) захищається законом на однаковому з правом власності рівні.

Як підкреслюється в науковому посібнику О.М. Вінник, право оперативного управління (ст. 137 ГК України) також є похідним, але ще більш обмеженим, ніж право господарського відання. Суб'єкт права оперативного управління може володіти, користуватися і розпоряджатися закріпленим за ним майном лише за його цільовим призначенням, самостійно розпоряджаючись закріпленими за ним коштами (державні установи) та іншим майном, крім основних фондів (казенне підприємство). Суб'єкт права оперативного управління відповідає за своїми зобов'язаннями лише майном, яким має право розпоряджатися. Якщо такого майна не вистачає для покриття його боргів, то субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями суб'єкта права оперативного управління несе власник майна (щодо казенних підприємств — держава). Цей правовий титул використовується щодо казенних підприємств (ч. 3 ст. 73, ч. 3 ст. 76 ГК України), унітарних некомерційних підприємств (ч. 3 ст. 78 ГК України), а також щодо унітарних некомерційних підприємств, які створюються господарськими товариствами, кооперативами, громадськими та релігійними організаціями, громадянами¹.

Отже, і право оперативного управління, і право господарського відання є похідними від права власності (це умовно об'єднує правові режими цих речових прав у один «похідний розряд»). Проте широта повноважень у межах цих речових прав різна; у права оперативного управління вона значно менша.

Крім зазначених вище, господарська діяльність може здійснюватися також на основі інших речових прав (у розд. II Книги третьої ЦК України вони називаються речовими правами на чуже майно), до яких відносяться, зокрема, право володіння, право користування.

Відповідно до ч. 2 ст. 133 ГК України майно суб'єктів господарювання може бути закріплено на іншому, крім зазначених у її ч. 1, праві відповідно до умов договору з власником майна. Зі змісту цієї норми випливає, що закон передбачає можливість використання, крім речових прав, також і зобов'язальних прав. Найбільш поширеним із них є право оренди цілісного майнового комплексу підприємства або його структурного підрозділу.

¹ Вінник О. М. Господарське право: Навчальний посібник. — 2-е вид., змін. та доп. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. — С. 213.

а також нерухомого майна (будівель, споруд, приміщень) та іншого окремого індивідуально визначеного майна підприємств. Це право виникає на підставі договору суб'єкта господарювання з власником майна (уповноваженим ним органом) про здійснення цим суб'єктом, на основі зазначеного майна, самостійного господарювання.

Як встановлено ч. 3 ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Це положення отримало розвиток у ч. 4 ст. 136 ГК України, згідно положень якої держава забезпечує рівний захист майнових прав усіх суб'єктів господарювання. Такий захист забезпечується незалежно від того, про яке право йдеться — чи то про право власності, чи про інші речові права.

Отже, правовий режим майна суб'єкта господарювання являє собою встановлені нормативними актами правила, можливі межі панування суб'єкта господарювання над належним йому майном.

В цілому, правовий режим майна суб'єктів господарювання можна поділити на кілька видів. Одним з основних критеріїв для цього є види суб'єктів господарювання. Даний поділ дозволяє охарактеризувати правовий режим майна суб'єктів господарювання більш повно і конкретно для більш чіткого розуміння видових особливостей такого режиму.

Можна виділити такі основні види правового режиму майна суб'єктів господарювання:

- 1) правовий режим майна підприємства;
- 2) правовий режим майна об'єднання підприємств;
- 3) правовий режим майна господарських товариств (акціонерних — відкритих і закритих; повних; командитних; з обмеженою відповідальністю; з додатковою відповідальністю);
- 4) правовий режим майна неприбуткових юридичних осіб тощо.

Детальну характеристику всім зазначеним видам правового режиму майна подає навчальний посібник С.Й. Кравчука «Господарське право України». Узгальнюючи наведені в ньому особливості правового режиму майна різних видів суб'єктів господарювання, слід виділити такі основні характерні ознаки:

- 1) підприємства:
 - юридична особа (згідно з ЦК України — зареєстрована організація);
 - самостійний господарюючий суб'єкт;

- майновий комплекс, де майно відмежоване від майна його власника;
 - організаційно-правова форма підприємництва;
 - діє з метою одержання прибутку, володіючи, користуючись та розпоряджаючись майном у межах, не заборонених законом або статутом;
 - поділяється на види за формою власності (приватне, державне тощо);
- 2) об'єднання підприємств:
 - правове забезпечення підприємствами-засновниками майнового союзу;
 - основні майнові елементи (підприємства) мають статус підприємства;
 - не відповідають за зобов'язаннями підприємств, що входять до нього;
 - підприємства-засновники виконують зобов'язання їхнього об'єднання;
 - майно є колективною власністю, частки майна належать його членам;
 - 3) господарських товариств:
 - юридичні особи;
 - створюються юридичними і фізичними особами;
 - створюються на засадах договору;
 - створюються шляхом об'єднання майна юридичних і фізичних осіб;
 - несуть відповідальність тільки своїм майном;
 - поділяються на види залежно від характеру майнової відповідальності;
 - діють з метою одержання прибутку;
 - 4) неприбуткових юридичних осіб:
 - державні установи;
 - не здійснюють виробничої діяльності;
 - фінансуються з державного бюджету України;
 - майно належить їм на правах оперативного управління;
 - їх особливості регулюються підзаконними актами (інструкціями і т. п.).¹

Таким чином, з наведеного випливає, що в правових режимах майна різних видів суб'єктів господарювання можна відзначити як спільні, так і відмінні характерні риси. До найважливіших спільних ознак відносяться:

¹ Кравчук С. Й. Господарське право України: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2007. — С. 74—83

- майнова основа створення, діяльності та юридичної відповідальності;
- відмежування майна суб'єктів господарювання від майна власників;
- діяльність з метою одержання доходу (грошей, майнових вигод);
- виробничий, тобто видобувний, оброблювальний, відтворювальний характер діяльності осіб щодо забезпечення прибутку (крім неприбуткових). Серед найважливіших відмінних ознак слід назвати такі:
- різність організаційно-правових форм підприємництва (підприємства; об'єднання підприємств; господарські товариства, які поділяються на види);
- різність форм власності та інших майнових (речових) прав;
- різність меж та умов майнової відповідальності;
- особливості майнового характеру неприбуткових юридичних осіб.

Наприкінці розділу слід також звернути увагу на основні чинники, які юридично визначають основи правового режиму майна суб'єктів господарювання, це:

- економічний зміст та цільове призначення майна;
- форма власності майна;
- правовий титул, на якому майно набуто суб'єктом господарювання;
- вид майна;
- вид суб'єкта господарювання;
- сфера здійснення та вид здійснюваної діяльності.

Як встановлено ч. 3 ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Це положення отримало розвиток в ч. 4 ст. 133 ГК України, згідно з якою держава забезпечує рівний захист майнових прав усіх суб'єктів господарювання. Такий захист забезпечується незалежно від того, чи це право власності, чи це інші речові права.

Насамкінець слід зазначити, що законна діяльність суб'єктів господарювання повинна бути належним чином захищена і гарантована у правовому відношенні. Юридично слід виділити наступні гарантії майнових прав суб'єктів господарювання: 1) конституційно-правові (Конституція України); 2) цивільно-правові (ЦК України, ЗК України); 3) господарсько-правові (ГК України).

Отже, сукупність названих ознак (структура майна суб'єктів господарювання, порядок його формування, використання і вибуття, повноваження суб'єктів господарювання щодо майна, правова охорона майна, звернення на майно суб'єктів господарювання стягнення кредиторів) в

теорії господарського права становить зміст правового режиму майна суб'єктів господарської діяльності.

Враховуючи наведене, слід відзначити головні складові, що характеризують зміст правового режиму майна суб'єктів господарювання, а саме:

- структура майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок формування майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок використання майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок вибуття майна суб'єктів господарювання;
- підстави та порядок звернення стягнення кредиторів на майно суб'єктів господарювання;
- правова охорона майна суб'єкта господарювання.

Кожна з наведених рис є частиною теоретичної характеристики правового режиму майна суб'єктів господарювання, а разом всі вони складають зміст цього правового режиму.

Узагальнюючи доктринальні підходи до визначення правового режиму майна господарюючих суб'єктів слід вказати, що під правовим режимом майна суб'єктів господарювання зазвичай розуміють встановлені правовими нормами структуру цього майна, порядок його придбання (формування), використання і вибуття, а також звернення на нього стягнення кредиторів та його правової охорони.

Питання до самоконтролю

1. Поняття та види майна суб'єктів господарювання.
2. Право власності та інші речові права (право господарського відання й право оперативного управління) як основа правового режиму майна у сфері господарювання.
3. Підстави виникнення, використання та припинення майнових прав та обов'язків суб'єкта господарювання.
4. Особливості правового режиму державного майна у сфері господарювання.
5. Особливості правового режиму використання природних ресурсів у сфері господарювання.
6. Регулювання відносин щодо використання у господарській діяльності прав інтелектуальної власності.

Розділ 7 ГОСПОДАРСЬКІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

1. Поняття господарського зобов'язання

Господарські зобов'язання займають особливе місце у механізмі правового регулювання господарської діяльності. Як один з типів, органічна складова господарських правовідносин, вказані зобов'язання індивідуалізують вимоги норм господарського права щодо взаєморозташування та взаємодії суб'єктів господарювання й інших учасників господарських відносин, наділяють цих учасників взаємними правами та обов'язками. Зобов'язання трансформують норми права у права та обов'язки суб'єктів у процесі суспільного виробництва, розподілу та обміну, служать правовою формою, в якій повинен здійснюватися і головним чином здійснюється цей процес.¹

До 1970 р. поняття зобов'язання розглядалось лише як цивільні правовідносини. Але з виходом у 1970 р. колективної монографії І.А. Танчука та В. П. Єфімочкина «Господарські зобов'язання»,² яка стала причиною виникнення різноманітних дискусій у вченні про зобов'язання

¹ Іцларіонов О. Ю. Поняття та види організаційно-господарських відносин: окремі проблеми / О. Ю. Іцларіонов // Проблеми господарського права і методика його викладання: зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень; Редкол.: Мамутов В. К. (віц. ред.) та ін. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2006. — С. 161–170.

² Тесленко Т. І. Чи всі зобов'язання — це наслідки минулих подій? / Т. І. Тесленко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Дніпропетровськ — Донецьк — Харків, 2003. — С. 44–45

настали кардинальні зміни. Автори монографії акцентували увагу на відсутності як законодавчого, так і чітко сформульованого в науці поняття господарського зобов'язання, а тому, щоб зрозуміти його правову природу, ставилося питання про необхідність проаналізувати такі економічні поняття, як «господарство», «господарювання», «господарська діяльність». Ними було зроблено висновок про те, що господарські зобов'язання як форма господарських відносин виникають у процесі «відтворення», яким охоплюється стадія виробництва, розподілу, обміну та споживання.³

Не зважаючи на це, саме поняття «господарське зобов'язання» в літературі практично не розглядалось. Його визначення, до введення в дію ГК України наводять лише В.В. Лаптев, І.А. Танчук. Так, господарське зобов'язання як господарські правовідносини. І.А. Танчук визначає, в яких один суб'єкт (боржник) зобов'язаний вчинити на користь іншого (кредитора) певну дію господарського характеру або утриматися від певної дії.⁴ В.В. Лаптев вважає, що під господарським зобов'язанням слід розуміти врегульовані господарським законодавством відносини планово-вартісного характеру, в яких з метою досягнення встановлених планом результатів одна сторона зобов'язана на користь іншої вчинити певного виду господарсько-оперативні та (або) господарсько-управлінські (планово-організаційні) дії, а інша вправі вимагати їх вчинення.⁵

Офіційне визначення господарського зобов'язання падає ГК України. Так, ч. 1 ст. 173 ГК України розглядає господарське зобов'язання, як зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта

³ Хозяйственное право: учеб. / под ред. В. В. Лаптева. — М.: Юридическая литература, 1983. — 528 с. — С. 20

⁴ Танчук І. А. Хозяйственные обязательства / И. А. Танчук, В. П. Ефимочкин, Т. Е. Абова. — М.: Юридическая литература, 1970. — 216 с. С. 30

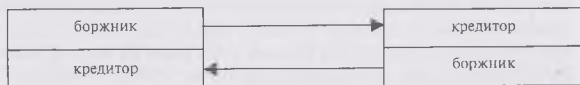
⁵ Цивільне право України. Академічний курс / За ред. Я. М. Шевченко. — К., 2003. — Т. 1. — С. 146

(виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку¹.

З правового визначення зобов'язання виходить, що сторонами зобов'язання є боржник і кредитор. При цьому боржник завжди повинен кредиторіві (мається на увазі, до моменту погашення боргу). Проте найчастіше при виникненні зобов'язань з договору, обидва учасники договору щось повинні один одному. В цьому випадку кожен з них є і боржником, і кредитором (наприклад, за договором купівлі-продажу одна особа зобов'язана передати іншій особі товар (тобто ця особа є боржником по товару), але інша особа, яка отримала товар, зобов'язана заплатити першій особі грошову суму за цей товар (тобто в грошовому зобов'язанні перша особа є вже кредитором, а друга — боржником).

Схематично це виглядає так:

Відповідно до ч. 2 ст. 173 ГК України основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські (виникають при здійсненні господарської діяльності) та організаційно-господарські (виникають в процесі управління господарською діяльністю), а також соціально-комунальні та публічні зобов'язання.

Ознаками господарського зобов'язання є:

- а) особлива сфера суспільних відносин, в якій виникають господарські зобов'язання — сфера господарювання;
- б) особливі підстави виникнення господарських зобов'язань. Господарське зобов'язання виникає з підстав, передбачених ГК України;

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

в) особливий суб'єктний склад учасників господарського зобов'язання. Господарське зобов'язання виникає між суб'єктом господарювання і іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання. Суб'єкти господарського зобов'язання — зобов'язана сторона і управнена сторона — це не лише боржник і кредитор, які традиційно характерні для цивільно-правових (майново-господарських — за ГК України) зобов'язань, але й суб'єкти організаційно-господарських повноважень;

г) особливий характер дій, що їх зобов'язаний вчинити (або утриматися від певних дій) один суб'єкт на користь іншого. Це дії господарського чи управлінсько-господарського характеру.

Отже, господарське зобов'язання як результат встановлення певних правових зв'язків між учасниками господарських відносин у процесі її здійснення має об'єктивний характер та на відміну від цивільно-правового зобов'язання акумулює в собі характерні риси господарської діяльності.

2. Основні види та сторони господарських зобов'язань

О. М. Вінник зазначає, що різноманітність господарських зобов'язань зумовлює необхідність їх класифікації з практичних міркувань (виявлення характерних рис у процесі наукового дослідження з метою розробки пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання; врахування специфіки в процесі правового регулювання, полегшення вивчення в процесі навчання та ін.).¹

В юридичній літературі пропонуються різноманітні класифікації господарських зобов'язань, розглянемо їх у наступній таблиці:

¹ Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини: моногр. / О. П. Віхров. — К.: Видавничий дім «Слово», 2008. — 512 с. — с.267.

Критерії класифікації	Види господарських зобов'язань
Легальна класифікація за ГК України	<p>1. Основні види:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Майново-господарські зобов'язання</i>, що визнаються, як цивільно-правові зобов'язання, які регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України. • <i>Організаційно-господарські зобов'язання</i>, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, в силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управлена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку <p>2. Окремі види:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Соціально-комунальні зобов'язання</i> суб'єктів господарювання характеризуються соціальним спрямуванням (тобто мають виконуватися та користь суспільства або територіальної громади); • <i>Публічні зобов'язання</i> суб'єктів господарювання, характеризуються виконанням робіт, наданням послуг або продажем товарів кожному, хто до нього звертається на законних підставах, не має права відмовити у виконанні робіт, наданні послуг, продажу товару за наявності у нього такої можливості або надавати перевагу одному споживачеві перед іншими, крім випадків, передбачених законодавством [6].
За характером виникнення	<p>1. Договірні (купівля-продаж; поставка; контрактация сільськогосподарської продукції; міна (бартер) тощо);</p> <p>2. Позадоговірні (публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу; публічну обіцянку винагороди за результатами конкурсу, ведення чужих справ без доручення; тощо) [24.]</p>
На підставі господарських договорів	<p>1. <i>Господарські зобов'язання, ті що опосередковують майнові відносини;</i></p> <p>2. <i>Господарські зобов'язання, ті що опосередковують організаційні (планово-організаційні) відносини;</i></p> <p>3. <i>Господарські зобов'язання, ті що опосередковують комплекс майнових та організаційних відносин</i> [9]</p>

Продовження табл.

Критерії класифікації	Види господарських зобов'язань
В залежності від характеру впливу на поведінку суб'єктів	<p>1. <i>Регулятивні</i> (договірні та інші зобов'язання правомірному характеру)</p> <p>2. <i>Охоронні</i> (із заповняння шкоди, безпідставного збагачення, що власне є різновидом цивільно-правової відповідальності) [12]</p>
За характером юридичного обов'язку суб'єктів зобов'язання	<p>1. <i>Активні</i></p> <p>2. <i>Пасивні</i> [15]</p>
За характером розподілу прав та обов'язків між суб'єктами господарські зобов'язання	<p>1. <i>Односторонні</i></p> <p>2. <i>Двосторонні</i>, в яких кожна із сторін має і права, і обов'язки [15]</p>
Залежно від господарських функцій і характеру	<p>1. <i>Господарсько-оперативні (горизонтальні)</i> — це зобов'язання у форму яких втілюється виконання суб'єктами господарювання господарсько-оперативних функцій, тобто безпосередня господарська діяльність;</p> <p>2. <i>Господарсько-управлінські (вертикальні)</i> — зобов'язання у форму яких втілюється виконання органами керівництва планово-організаційних функцій;</p> <p>3. <i>Внутрішньогосподарські</i> — це зобов'язання у форму яких втілюється господарсько-оперативних та господарсько-управлінських функцій у межах одного суб'єкта господарювання [17, с.149]</p>
За критерієм змісту (економіко-юридичним критерієм)	<p>1. <i>Зобов'язання, пов'язані з утворенням і припиненням суб'єктів господарювання та організацією їхньої господарської діяльності:</i> це зобов'язання з утворення суб'єктів господарювання — підприємств, господарських товариств, господарських об'єднань та інших, з наділення їх майном; з легалізації (легітимації) таких суб'єктів [14, с. 280–301]; з їх реорганізації або ліквідації, у тому числі з примусового поділу монопольних утворень; зобов'язання,</p>

Закінчення табл.

Критерії класифікації	Види господарських зобов'язань
	<p>пов'язані з реалізацією організаційно-установчих повноважень власника, у тому числі із здійснення корпоративних прав держави і територіальних громад; зобов'язання із спільної діяльності; зобов'язання з планування господарської діяльності [14., с. 301–324]; зобов'язання з приватизації та інші подібні;</p> <p>2. <i>Зобов'язання із здійснення державного контролю за господарською діяльністю і застосування адміністративно-господарських санкцій</i> [14., с. 324–345], у тому числі у сферах обмеження монополізму і захисту конкуренції, ціноутворення, технічного регулювання, захисту прав споживачів, а також в інших сферах і галузях економіки;</p> <p>3. <i>Зобов'язання із забезпечення засобами виробництва і реалізації продукції (товарів)</i>: купівля-продаж, поставка, міна (бартер) тощо;</p> <p>4. <i>Зобов'язання з передачі у строкове користування та володіння майна і майнових прав</i>, у тому числі природних ресурсів, об'єктів права інтелектуальної власності та інших: майновий найм, оренда, лізинг, концесія тощо;</p> <p>5. <i>Зобов'язання з виконання робіт</i>: підряд, будівельний підряд, створення та передача науково-технічної продукції тощо;</p> <p>6. <i>Зобов'язання з перевезень залізничним, морським, річковим, повітряним, автомобільним або іншим транспортом, з надання транспортно-експедиційних послуг</i>;</p> <p>7. <i>Зобов'язання з надання послуг</i>: телекомунікаційних, аудиторських, агентських, рекламних, послуг із зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном та інших;</p> <p>8. <i>Кредитно-розрахункові зобов'язання</i>: позика, кредит, розрахунки, факторинг тощо;</p> <p><i>Охоронні зобов'язання</i>: із запобігання шкоди, з безпідставного придбання або збереження майна та інші. [15]</p>

Зазначимо, що науковці поки що намагаються класифікувати господарські зобов'язання. Існують класифікації й за іншими критеріями. Наприклад, залежно від визначеності предмета виконання розрізняються

зобов'язання однооб'єктні й альтернативні. За характером взаємозв'язку одного з одним розрізняють головні та додаткові господарські зобов'язання. Залежно від сукупності прав і обов'язків, якими володіють суб'єкти господарських відносин, слід розмежовувати прості і складні зобов'язання.

Класифікація на види господарських зобов'язань можлива і за їх суб'єктним складом. Суб'єкти (сторони) господарсько-договірних зобов'язань виступають як кредитор (управлена сторона) і боржник (зобов'язана сторона), у тому числі в деяких зобов'язаннях із множинним складом осіб.

О.Ю. Ілларионов пропонує виділення організаційно-функціональних, організаційно-структурних та організаційно-управлінських господарських зобов'язань.¹ О.В. Шаповалова пропонує виділяти обмінно-оцінні зобов'язання,² а також досліджує територіально-господарські зобов'язання.³

Провести більш чіткішу лінію між ними дає змогу аналіз суб'єктного складу майнового господарського зобов'язання.

Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені у ст. 55 ГК України.⁴ Якщо майново-господарське зобов'язання виникає між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами — юридичними особами, зобов'язаною й управленою сторонами зобов'язання є відповідно боржник і кредитор. Зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами — громадянами, не є господарськими і регулюються іншими актами законодавства. Суб'єкти господарювання у випадках, передбачених ГК України та іншими законами,

¹ Танчук І. А. Хозяйственные обязательства / И. А. Танчук, В. П. Ефимочкин, Т. Е. Лбова. — М.: Юридическая литература, 1970. — 216 с. — С. 39–42.

² Ілларионов О. Ю. Поняття та види організаційно-господарських відносин: окремі проблеми / О. Ю. Ілларионов // Проблеми господарського права і методика його викладання: зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, Редкол. Мамутов В. К. (відп. ред.) та ін. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. ЛТД», 2006. — с. 161–170. — С. 167–168.

³ Шаповалова О. В. Правове забезпечення підтримки і розвитку господарювання: моногр. / О. В. Шаповалова. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. — 280 с., — С. 101.

⁴ Шаповалова О. В. Правове забезпечення підтримки і розвитку господарювання: моногр. / О. В. Шаповалова. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. — 280 с., с. 221, 238.

⁵ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19–20, № 21–22, — ст. 144.

можуть добровільно брати на себе зобов'язання майнового характеру на користь інших учасників господарських відносин (благодійництво тощо). Такі зобов'язання не є підставою для вимог щодо їх обов'язкового виконання.

Організаційно-господарські зобов'язання можуть виникати: між суб'єктом господарювання та власником, який є засновником даного суб'єкта, або органом державної влади, органом місцевого самоврядування, наділеним господарською компетенцією щодо цього суб'єкта; між суб'єктами господарювання, які разом організовують об'єднання підприємств чи господарське товариство, та органами управління цих об'єднань чи товариств; між суб'єктами господарювання, у разі, якщо один із них є щодо іншого дочірнім підприємством; в інших випадках, передбачених ГК України, іншими законодавчими актами або установчими документами суб'єкта господарювання. Організаційно-господарські зобов'язання суб'єктів можуть виникати з договору та набувати форми договору.

Суб'єкти господарювання мають право разом здійснювати господарську діяльність для досягнення спільної мети без утворення єдиного суб'єкта господарювання на умовах, визначених договором про спільну діяльність. У разі якщо учасники договору про спільну діяльність доручають керівництво спільною діяльністю одному з учасників, на нього може бути покладено обов'язок ведення загальної справ. Такий учасник здійснює організаційні управлінські повноваження на підставі доручення, підписаного іншими учасниками.

Соціально-комунальні зобов'язані суб'єктів господарювання, що передбачені ст. 177 ГК України, зобов'язують суб'єктів господарювання за рішенням місцевої ради за рахунок своїх коштів відповідно до закону створювати спеціальні робочі місця для осіб з обмеженою працездатністю й організовувати їх професійну підготовку.¹

Суб'єкти господарювання відповідно до ч. 4 ст. 175 ГК України можуть, незалежно від статутної мети своєї діяльності, брати на себе зобов'язання про господарську допомогу у вирішенні питань соціального розвитку населених пунктів їх місцезнаходження, у будівництві й утриманні

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

соціально-культурних об'єктів та об'єктів комунального господарства і побутового обслуговування, надавати іншу господарську допомогу з метою розв'язання місцевих проблем.

Суб'єкти господарювання мають право брати участь у формуванні відповідних фондів місцевих рад, якщо інше не встановлено законом, у виконанні робіт щодо комплексного економічного та соціального розвитку територій.

Щодо визначення публічних зобов'язань суб'єктів господарювання, зазначимо, що згідно із ст. 178 ГК України, суб'єкт господарювання, який відповідно до закону та своїх установчих документів зобов'язаний здійснювати виконання робіт, надання послуг або продаж товарів кожному, хто до нього звертається на законних підставах, не має права відмовити у виконанні робіт, наданні послуг, продажу товару за наявності у нього такої можливості або надавати перевагу одному споживачеві перед іншими, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єкт господарювання, який безпідставно ухиляється від виконання публічного зобов'язання, повинен відшкодувати другій стороні завдані цим збитки в порядку, визначеному законом. Кабінет Міністрів України може у передбачених законом випадках визначати правила, обов'язкові для сторін публічного зобов'язання, у тому числі щодо встановлення або регулювання цін. Умови зобов'язання, що не відповідають цим правилам або встановленим цінам, є недійсними.

Отже, господарське зобов'язання відрізняється від цивільного тим, що виникає в сфері господарювання.

3. Підстави виникнення господарських зобов'язань

Ст. 174 ГК України передбачає низку юридичних фактів, які є підставами виникнення прав та обов'язків між учасниками даного типу правовідносин.¹ Так, господарські зобов'язання, зокрема, можуть виникати:

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

- *безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність.*

Оскільки господарська діяльність є необхідним елементом економічної системи суспільства та держави та формує матеріальні та нематеріальні ресурси держави, а деякі види господарської діяльності мають велике стратегічне значення, або несуть потенційну загрозу суспільній безпеці — все це обумовлює необхідність втручання держави у господарську діяльність для деталізації правового регулювання у зазначених випадках. Саме тому в нормативно-правових актах можуть міститися підстави та умови виникнення господарських зобов'язань.

- *з акту управління господарською діяльністю.*

Акти управління господарською діяльністю можна визначити як індивідуально-правові приписи владного характеру, що видані компетентним суб'єктом, містять у собі розпорядження про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків сторін у сфері здійснення господарської діяльності. Тобто відносини між сторонами цього правовідношення будуються на основі владної залежності суб'єкта господарювання від інших учасників господарських правовідносин;

- *з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать.*

Згідно ч. 7 ст. 179 ГК України,¹ яка передбачає укладення господарських договорів за правилами, встановленими ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України, іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів, використовуються положення глав 16, 52 ЦК України. Відповідно до ст. 202 ЦК України дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, є правочином, а ст. 626 ЦК України визначає договір як домовленість двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.² Тобто термін «правочин»

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст. 144

² Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України, — 1992, — № 6, — ст. 56

є родовим по відношенню до терміна «договір», а останній, в свою чергу, є родовим для терміна «господарський договір».

Отже, господарський договір можна визначити як домовленість між суб'єктами господарювання або між ними та іншими учасниками господарських відносин про встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків сторін у сфері здійснення господарської діяльності.

Значимо, що також передбачено укладення будь-яких угод у сфері господарських правовідносин (з конкурсу, публічних торгів, аукціонів тощо), а також угоди, хоча і не передбачені законом, але такі, що не суперечать законодавству України;

- *внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав.*

Під шкодою розуміється матеріальний збиток, тобто зменшення майна потерпілої особи в результаті порушення її прав матеріального та нематеріального характеру. З метою усунення негативних наслідків, викликаних зазначеними неправомірними діями, закон пов'язує з ними виникнення особливого виду зобов'язань. В якості підстави виникнення таких зобов'язань виступають самі неправомірні дії (делікти). Хоча такі зобов'язання і виникають з неправомірних дій, спрямовані вони на досягнення правомірного результату — відновлення порушеного майнового становища учасників господарського обігу.

На досягнення такого ж результату спрямовані і зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення. Так, особа, яка без встановлених законом, іншими правовими актами або угодою підстав придбала або зберегла майно за рахунок іншої особи, зобов'язана повернути останній безпідставно придбане або збережене майно (безпідставне збагачення) — у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання. Господарські зобов'язання можуть породжуватися також подіями, тобто такими юридичними фактами, що не-залежать від волі людей. Найчастіше подія призводить не до виникнення зобов'язання, а лише породжує в рамках цього зобов'язання певні права та обов'язки сторін. Наприклад, настання

такого страхового випадку як повинь, спричиняє обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування особі, майно якої застраховано від повеней, і право останньої вимагати від страховика виплати їй цього відшкодування.¹

4. Загальні умови виконання господарських зобов'язань

Безумовно, всі господарські зобов'язання повинні виконуватися. Загальні принципи і умови виконання господарських зобов'язань, а також господарських договорів врегульовані главою 22 ГК України, а саме ст. ст. 193–198.² До господарських договорів застосовуються відповідні положення ЦК з урахуванням особливостей, передбачених ГК України. Зокрема, на господарські договори поширюються такі інститути і категорії загального зобов'язального права, як загальні умови виконання зобов'язань (статті 526–545 ЦК України) та забезпечення виконання зобов'язань (ст. ст. 546–597 ЦК України).³ Особливість виконання господарських договорів полягає в тому, що ці категорії та інститути певною мірою деталізуються ще й господарським законодавством про окремі види договорів.

У ч. 1 ст. 193 ГК України закріплено принцип належного виконання господарського зобов'язання. Це означає, що суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання — відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться.

¹ Господарське право: підручник / В. С. Щербина — 4-те вид., перероб. і допов. — К.: Юрінком Інтер, 2009. — 640 с. С-177

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст. 144

³ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України, — 2003. — № № 40-44, — ст. 356

Відповідно до ч. 2 ст. 193 ГК України важливе значення для належного виконання господарських зобов'язань має вказівка закону на те, що кожна сторона повинна вжити усіх заходів, необхідних для належного виконання нею зобов'язання, враховуючи інтереси другої сторони та забезпечення загальногосподарського інтересу. Порушення зобов'язань є підставою для застосування господарських санкцій, передбачених ГК України, іншими законами або договором.

До суб'єкта, який порушив зобов'язання застосовуються господарські санкції. Тобто ч. 3 ст. 193 ГК України не звільняє суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання від обов'язку виконати його в натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом або договором, або управлена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання.

Управлена сторона має право не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не передбачено законом, іншими нормативно-правовими актами або договором, або не впливає із змісту зобов'язання, відповідно до ч. 4 ст. 193 ГК України.

Зобов'язана сторона має право виконати зобов'язання достроково, якщо інше не передбачено законом, іншим нормативно-правовим актом або договором, або не впливає із змісту зобов'язання, що передбачено ч. 5 ст. 193 ГК України).

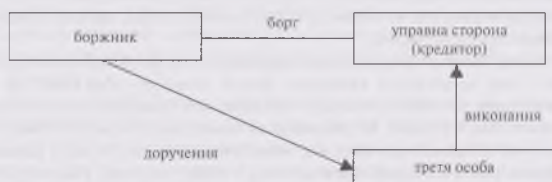
Зобов'язана сторона має право відмовитися від виконання зобов'язання у разі неналежного виконання другою стороною обов'язків, що є необхідною умовою виконання, але за загальним правилом, встановленим ч. 6 ст. 193 ГК України, не допускаються одностороння відмова від виконання зобов'язань, окрім випадків, передбачених законом, а також відмова від виконання або відстрочка виконання з мотиву, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано належним чином.¹

Управлена сторона, приймаючи виконання господарського зобов'язання, на вимогу зобов'язаної сторони повинна видати письмове посвідчення виконання зобов'язання повністю або його частини. Наявність боргового документа у боржника підтверджує виконання ним свого обов'язку.

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст. 144

Також, одним з елементів належного виконання зобов'язання є виконання його належною особою. Так, ч. 1 ст. 194 ГК України передбачена можливість покладення виконання господарського зобов'язання (в цілому або в частині) третьою особою, яка не є стороною в зобов'язанні. При цьому управнена сторона зобов'язана прийняти виконання, запропоноване третьою особою — безпосереднім виконавцем, якщо із закону, господарського договору або характеру зобов'язання не випливає обов'язок сторони виконати зобов'язання особисто.¹ Наприклад, кредитор чекає виконання грошового зобов'язання від свого боржника, а отримує гроші від невідомої йому третьої особи, з посиланням в платіжному дорученні на деякий лист боржника третій особі. В цьому випадку кредитора не повинно хвилювати, чому третя особа погодилася виконати доручення боржника (заввичай боржника і третю особу зв'язують якісь свої договірні зобов'язання) — йому важливо, щоб зобов'язання було виконане належним чином. У такому разі кредитор ні в якій правовідносини з третьою особою не вступає і у бухгалтерському обліку розрахунки з ним не відбиває. Схематично, це може виглядати наступним чином:

Заміна сторони в господарському зобов'язанні можлива не лише щодо зобов'язаного суб'єкта (ч. 1 ст. 194 ГК України), але і щодо управненого суб'єкта господарського зобов'язання, який, якщо інше не передбачено законом, може передати другій стороні, за її згодою, належні

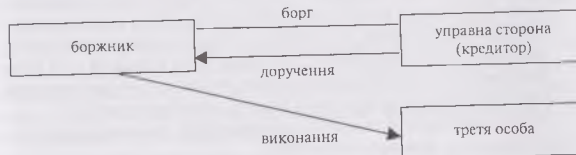
¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

йому за законом, статутом чи договором права на одержання майна від третьої особи з метою вирішення певних питань щодо управління майном або делегувати права для здійснення господарсько-управлінських повноважень. Передача (делегування) таких прав може бути здійснена на певний строк.

Передача (делегування) прав тягне за собою обов'язок суб'єкта, який одержав у результаті такої передачі (делегування) додаткові повноваження, вирішувати відповідно до цих повноважень коло господарських питань та нести відповідальність за результати рішення, що ним приймаються.

Наприклад, боржник готов виконати зобов'язання кредитором і раптом отримує від нього лист з реквізитами третьої особи. Виконавши зобов'язання третій особі, яка вказана кредитором, боржник вважається таким, що виконав дане зобов'язання кредитором. При цьому боржник ні в якій правовідносини з цією третьою особою не вступає, і, відповідно, у бухгалтерському обліку ця третя особа ні на яких рахунках розрахунків у боржника не враховується. Схематично це виглядає так:

В господарському зобов'язанні, так само як і в цивільно-правовому, може мати місце множинність осіб на стороні управненого або зобов'язаного суб'єкта (ст. 196 ГК України).¹

У разі якщо в господарському зобов'язанні беруть участь кілька управнених або кілька зобов'язаних суб'єктів, кожний з управнених суб'єктів має право вимагати виконання, а кожний із зобов'язаних суб'єктів

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України, — 2003, — № 18, № 19-20, № 21-22, — ст.144

повинен виконати зобов'язання відповідно до частки цього суб'єкта, визначеної зобов'язанням.

У випадках, передбачених законодавством або договором, зобов'язання повинно виконуватися солідарно. При солідарному виконанні господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення ЦК України, якщо інше не передбачено законом¹.

Наступним елементом належного виконання господарського зобов'язання є місце його виконання. Із змісту ч. 1 ст. 197 ГК України випливає, що господарське зобов'язання підлягає виконанню за місцем: а) визначеним законом, б) визначеним господарським договором, в) місцем, яке визначено змістом зобов'язання.

У разі якщо місце виконання зобов'язання не визначено одним із зазначених способів, зобов'язання повинно бути виконано:

- за зобов'язаннями, змістом яких є передача прав на будівлю або земельну ділянку, іншого нерухомого майна — за місцем знаходженням будівлі чи земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- за грошовими зобов'язаннями — за місцем розташування управненої сторони на момент виникнення зобов'язання, або за новим місцем її розташування за умови, що управнена сторона своєчасно повідомила про нього зобов'язану сторону; за іншими зобов'язаннями — за місцем знаходження постійно діючого органу управління (місцем проживання) зобов'язаної сторони, якщо інше не передбачено законом.

Певні особливості встановлені господарським законодавством стосовно виконання грошових зобов'язань.

За загальним правилом платежі за грошовими зобов'язаннями, що виникають у господарських відносинах, здійснюються у безготівковій формі або готівкою через установи банків, що передбачено ч. 1 ст. 198 ГК України.

Грошові зобов'язання учасників господарських відносин повинні бути виражені і підлягають оплаті у гривнях, яка є національною валютою України.

В ч. 2 ст. 198 ГК України визначено, що іноземній валюті грошові зобов'язання можуть бути виражені лише у випадках, якщо суб'єкти

¹ Господарське право України: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Н. О. Санахметовой. — Х.: «Одіссей», 2005. — 608 с. — С. 287

господарювання мають право проводити розрахунки між собою в іноземній валюті відповідно до законодавства. Виконання зобов'язань, виражених в іноземній валюті, здійснюється відповідно до закону.

У разі відсутності управненої сторони, ухилення її від прийняття виконання або іншого прострочення нею виконання зобов'язана сторона за грошовим зобов'язанням має право внести належні з неї гроші або передати за зобов'язанням цінні папери до депозиту нотаріальної контори, яка повідомляє про це управнену сторону. Внесення грошей (цінних паперів) до депозиту нотаріальної контори вважається виконанням зобов'язання (ч. 3 ст. 197 ГК України).

5. Забезпечення виконання господарських зобов'язань

Зобов'язання повинні виконуватися, проте, не завжди, на жаль, сторони на момент укладення договору упевнені, що партнер виконає зобов'язання як слід. Для цього законодавець розробив систему правових норм, присвячених забезпеченню виконання зобов'язань. До того ж ці самі забезпечувальні заходи не лише заспокоюють кредитора, але і стримують несподівано виникаючі бажання боржника не виконати боргу. Отже, до таких способів забезпечення виконання зобов'язань належать:

- неустойка (ст. 549-552 ЦК України);
- порука (ст. 553-559 ЦК України);
- гарантія (ст. 560-569 ЦК України);
- завдаток (ст. 570-571 ЦК України);
- застава (ст. 572-593 ЦК України);
- притримання (ст. 594-597 ЦК України).

Законом або договором можуть встановлюватися й інші (крім вказаних) види забезпечення виконання зобов'язань (наприклад, страхування).

Основні правила забезпечення виконання зобов'язань:

- 1) правочин із забезпечення виконання зобов'язання повинен бути здійснений у письмовій формі, в іншому випадку він буде вважатись нікчемним, що передбачено ст. 547 ЦК України;

2) забезпечуватися може лише існуюче зобов'язання (тобто те, яке вже виникло і ще не припинилося, наприклад, з ліквідацією юридичної особи — боржника). Недійсність основного зобов'язання тягне недійсність зобов'язання, що його забезпечує, винятком з цього правила є гарантія — ст. 562 ЦК України. відповідно до ст. 548 ЦК України недійсність правочину із забезпечення зобов'язання не тягне за собою наслідків щодо дійсності основного зобов'язання.

Неустойка — один з найпоширеніших видів забезпечення зобов'язань. Форми неустойки: штраф (невиконання, неякісне, не в повному обсязі, некомплектне виконання); пеня (за прострочку грошового зобов'язання).

Стосовно пені для суб'єктів господарської діяльності Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 22.11.1996 р. встановлено, що «...розмір пені обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла в період, за який сплачується пеня».² Така ж вимога міститься у ч. 2 ст. 343 ГК України.

Неустойка може бути не тільки договірною, а й законною, наприклад, встановлена ст. 231 ГК України.³

За загальним правилом згідно з ч. 1 ст. 232 ГК України якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями.

Однак, законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: а) допускається стягнення тільки штрафних санкцій; б) збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; в) за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Порука — спосіб забезпечення виконання зобов'язання, що оформлюється окремим договором поруки, за яким фізична або юридична

¹ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40–44, ст. 356

² Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» від 22.11.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 5. — ст. 28

³ Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — ст. 56

особа-поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого зобов'язання.

Виконання зобов'язання може забезпечуватися порукою як в повному обсязі, так і частково. Якщо інше не встановлено договором поруки, поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що й боржник, тобто за сплату не тільки основного боргу, а й відсотків, неустойки, за відшкодування збитків.

Поручителю необхідно виконати такі дії у разі пред'явлення йому вимог кредитора: 1) повідомити боржника, а у разі пред'явлення позову — залучити боржника до участі у справі (в іншому випадку боржник у разі пред'явлення в подальшому йому регресного позову може висунути заперечення, які мав до кредитора); 2) після виконання за боржника зобов'язання необхідно отримати від кредитора всі документи, що підтверджують цей обов'язок боржника для оформлення регресного позову. Строк пред'явлення вимог поручителю визначається у договорі, а у разі його відсутності там — протягом 6 місяців з дня настання строку виконання основного зобов'язання.

Поручительство припиняється лише у випадках, якщо: а) припинено основне зобов'язання або змінено без згоди поручителя (якщо збільшується обсяг відповідальності); б) після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився від прийняття належного виконання; в) борг переведений на іншу особу і поручитель не поручився за нового боржника.

Крім того, згідно зі ст. 558 ЦК України поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржнику, але якщо у договорі буде включено винагороди поручителя, то такі послуги підпадуть під визначення фінансових відповідно, до ст.ст. 1, 4 Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р.¹

Гарантія є специфічним засобом забезпечення виконання господарських зобов'язань шляхом письмового підтвердження (гарантійного листа) банком, іншою кредитною установою, страховою організацією (банківська гарантія) про задоволення вимог управленої сторони у

¹ Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 1. — ст. 1

розмірі повної грошової суми, зазначеної у письмовому підтвердженні, якщо третя особа (зобов'язальна сторона) не виконає вказане у ньому певне зобов'язання, або настануть інші умови, передбачені у відповідному підтвердженні. Згідно з ст. 560 ЦК України гарантом може бути лише банк, інша фінансова установа або страхова організація. Звідси й назва — «банківська гарантія», яка вжита у ст. 200 ГК України.

Гарант може отримати від боржника винагороду за свої послуги, що передбачено ст. 567 ЦК України. Відповідно до ч. 2 ст. 200 ГК України зобов'язання за банківською гарантією виконується лише на письмову вимогу управленої сторони (додаються документи, що підтверджують вимогу). Документи розглядаються гарантом у строк, встановлений гарантією або в розумний строк.

Згідно з ст. 561 ЦК України гарантія діє протягом строку, на який вона видана. Гарант має право висунути управленій стороні лише ті претензії, висунення яких допускається гарантійним листом. Зобов'язальна сторона не має права висунути гаранту заперечення, які вона могла б висунути управленій стороні, якщо її договір з гарантом не містить зобов'язання гаранта внести до гарантійного листа застереження щодо висунення таких заперечень.

На відміну від поруки гарантія не залежить від долі основного зобов'язання, тобто не дійсність або припинення основного зобов'язання не тягне припинення або не дійсності гарантійного зобов'язання, що передбачено ст. 562 ЦК України.

Ст. 201 ГК України визначає загальногосподарські (публічні) гарантії виконання зобов'язань з метою нейтралізації несприятливих наслідків від економічних злочинів законом може бути передбачено обов'язок комерційних банків, страховиків, акціонерних товариств та інших суб'єктів господарювання, які залучають кошти або цінні папери громадян і юридичних осіб, передавати частину своїх коштів для формування єдиного страхового фонду публічної застави.

Завдаток своєю платіжною функцією нагадує аванс. Однак на відміну від авансу завдаток виконує ще дві функції: підтвердження та забезпечення зобов'язання. Згідно з положенням ЦК України його можуть використовувати як фізичні, так і юридичні особи.

У випадку порушення зобов'язання боржником завдаток залишається у кредитора. Якщо ж зобов'язання буде порушене з вини кредитора, то він повинен повернути боржнику завдаток у подвійному розмірі відповідно до ст. 571 ЦК України. Кредитор повертає боржнику завдаток в одинарному розмірі у випадку припинення зобов'язання до початку його виконання або неможливості його виконання.

Угода про завдаток вимагає письмової форми, що можливо виконати шляхом: 1) включення умови про завдаток у договір; 2) оформлення окремої угоди про завдаток.

Головне при цьому вказати, що мова йде саме про завдаток, інакше ця сума буде вважатись просто авансом.

Застава — спосіб забезпечення виконання зобов'язань, який дозволяє кредитору (заставодержателю) у випадку невиконання боржником (заставодавцем) забезпеченого зобов'язання отримати задоволення за рахунок заставленого майна. Договір застави оформлюється письмово, а стосовно нерухомого майна — посвідчується нотаріально, що передбачено ст. 577 ЦК України¹.

Відповідно до ст. 574 ЦК України підставою для виникнення застави є договір, закон, рішення суду. Предметом застави може бути будь-яке майно, на яке може бути звернено стягнення.

Різновидом застави є: заклад (щодо рухомого майна, що передається у володіння заставоутримувачу); іпотека (щодо нерухомого майна: квартири, земельної ділянки, будівлі тощо).

У випадку порушення заставоутримувачем правил розпорядження предметом застави, його заміни, відновлення, інших зобов'язань за договором залог заставоутримувач має право вимагати дострокового виконання забезпечення заставою зобов'язання, відповідно до ст. 592 ЦК України. Звернення стягнення на заставлене майно здійснюється за рішенням суду або третейського суду, на підставі виконавчого напису нотаріуса, якщо інше не передбачене законом або договором застави. Звернення стягнення на заставлене майно державного підприємства

¹ Закону «Про заставу» від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 47. — ст. 642

(підприємства, не менше п'ятдесяти відсотків акцій (часток, паїв) якого є у державній власності) здійснюється за рішенням суду. Реалізація предмета застави за загальним правилом проводиться шляхом продажу його на публічних торгах.

Притримання, як спосіб забезпечення зобов'язання полягає в тому, що кредитор який правомірно володіє річчю боржника, яка повинна бути передана останньому, має право цю річ притримати до тих пір, поки боржник не виконає порушене зобов'язання. Предметом утримання мають бути тільки речі (майно, гроші, цінні папери тощо). Майнові права, роботи (однак не результати роботи), послуги утримуватись не можуть.

Кредитор повинен повідомити боржника про те, що він утримує річ у себе. Ризик її загибелі на час утримання покладається на кредитора. Боржник зберігає право власності на цю річ, однак, якщо він не виконає зобов'язання, кредитор має право звернути стягнення на притриману річ в порядку, передбаченому для застави відповідно до ст. 591 ЦК України.

Однак на відміну від застави притримання не оформляється окремою угодою. Крім того, у заставу можуть бути передані й майнові права.

Отже, виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав, які передбачені законом або такі, що йому не суперечать та заходами відповідальності учасників господарських відносин, передбаченими ГК України, ЦК України та іншими законами й нормативно-правовими актами.

6. Загальні умови припинення господарських зобов'язань

Відносини щодо припинення господарських зобов'язань регулюються главою 50, ст. ст. 598–609 ЦК України (з урахуванням особливостей, встановлених ГК України).

Загальні умови припинення господарських зобов'язань встановлені ч.ч. 1, 2 ст. 202 ГК України, згідно з якою господарське зобов'язання припиняється:

- виконанням, проведеним належним чином;
- зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання;
- у разі поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі;
- за згодою сторін;
- через неможливість виконання;
- в інших випадках, передбачених ГК України або іншими законами;
- у разі його розірвання, що передбачено ст. 206 ГК України або визнання недійсним за рішенням суду, відповідно до ст. ст. 207, 208 ГК України.

Найпоширенішою підставою припинення господарського зобов'язання є його виконання, проведене належним чином (здійснене належним суб'єктом, належному суб'єкту, належним способом, в належному місці, належним предметом і в належний строк).

Господарське зобов'язання припиняється виконанням і в тому випадку, коли зобов'язана сторона належним чином виконала одне з двох або кількох зобов'язань, щодо яких вона мала право вибору (альтернативне зобов'язання).

Господарське зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічної однорідної вимоги, строк якої настав або строк якої незазначений чи визначений моментом витребування. Для зарахування достатньо заяви однієї сторони.

Господарське зобов'язання може бути припинено зарахуванням страхового зобов'язання, якщо інше не впливає з закону або змісту основного чи страхового зобов'язання. Так, ч. 5 ст. 203 ГК України встановлює заборону зарахування вимог, щодо яких за заявою другої сторони належить застосувати строк позовної давності і строк цей минає, а також в інших випадках, передбачених законом. Наприклад, ч. 2 ст. 144 ЦК України визначено, що не допускається звільнення учасника товариства з обмеженою відповідальністю від обов'язку внесення вкладу до статутного капіталу товариства, у тому числі шляхом зарахування вимог до товариства.

Згідно з ч. 1 ст. 204 ГК України господарське зобов'язання може бути припинено за згодою сторін, зокрема угодою про заміну одного зобов'язання

іншим між тими самими сторонами (новачія), якщо така заміна не суперечить обов'язковому акту, на підставі якого виникло попереднє зобов'язання. Господарське зобов'язання припиняється у разі поєднання управленої та зобов'язаної сторін в одній особі (наприклад, у разі реорганізації суб'єкта господарювання юридичної особи у вигляді злиття або приєднання). Зобов'язання виникає знову, якщо це поєднання припиняється, що передбачено ч. 2 ст. 204 ГК України.

Неможливість виконання як підстава припинення господарського зобов'язання регулюється ст. 205 ГК України, згідно з якою господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання у разі виникнення обставин, за які жодна з його сторін не відповідає, якщо інше не передбачено законом. Наприклад, завод перейняв на себе деякі зобов'язання щось зробити, але землетрус зруйнував завод. При цьому у разі неможливості виконання боржником зобов'язання з вини кредитора, останній не має права вимагати повернення виконаного їм за зобов'язанням.

У разі неможливості виконання зобов'язання повністю або частково зобов'язана сторона з метою запобігання невідгідним для сторін майновим та іншим наслідкам повинна негайно повідомити про це управлену сторону, яка має вжити необхідних заходів щодо зменшення зазначених наслідків. Таке повідомлення не звільняє зобов'язану сторону від відповідальності за невиконання зобов'язання відповідно до вимог закону (ч. 2 ст. 205 ГК України).

Отже, припинення зобов'язань настає внаслідок дії так званих правоприпиняючих юридичних фактів, які можуть бути як подіями (смерть боржника або кредитора у зобов'язаннях особистого характеру), так і діями (повернення боргу, передача речі тощо). Зазначимо, що припиняються зобов'язання тільки правомірними юридичними діями, правопорушення не припиняють зобов'язання.

7. Розірвання господарського зобов'язання

Господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання у разі ліквідації суб'єкта господарювання, якщо не допускається

правонаступництво за цим зобов'язанням. Так само підставою припинення зобов'язання суб'єкта господарювання — банкрута є його ліквідація.

Також, згідно ст. 206 ГК України господарське зобов'язання припиняється у разі його розірвання сторонами відповідно до правил, встановлених ст. 188 ГК України. Державний контракт підлягає розірванню у разі скасування державного замовлення, яким передбачено припинення дії контракту, з моменту, коли про це стало відомо сторонам зобов'язання. Наслідки розірвання державного контракту для його сторін визначаються відповідно до закону.

Розірвання господарського договору може бути вчинено за згодою сторін, у разі односторонньої відмови від нього (односторонньої зміни умов) або судовим рішенням на вимогу однієї із сторін.

За загальним правилом розірвання договору в односторонньому порядку не допускаються, що відповідає самій природі договору як двосторонньої (чи багатосторонньої) домовленості. Однак окремі договірні відносини, пов'язані із тимчасовим вибуттям із володіння майна, із ризиком виробничої діяльності, із завчасним замовленням послуг, можуть ставити одну сторону у значну залежність від волі іншої або створювати для однієї із сторін значні ризики. Також передумовою для односторонньої зміни договору або відмови від нього незалежно від особливостей відносин сторін є порушення договору. Ст. 236 ГК України як оперативного-господарські санкції називає односторонню відмову від виконання зобов'язання (що може бути втілено у відмові від усього договору) та встановлення в односторонньому порядку додаткових гарантій належного виконання зобов'язань (що і є зміною договірних зобов'язань).

У зв'язку з цим можливість односторонньої розірвання договору допускається в обмеженому ряді випадків. Повноваження сторони на односторонню зміну або розірвання договору мають бути встановлені законом або безпосередньо в договорі. Одностороння відмова від договору не потребує узгодження та як самостійний юридичний факт зумовлює його розірвання, а одностороння заява про зміну договору, — відповідно, змінює його. При цьому у переважній більшості випадків такі припинення зобов'язань за договором, що проведені в односторонньому порядку,

вчиняються із попередженням у певний строк, що захищає іншу сторону від можливих втрат і збитків.

Окрім прямо передбачених законом випадків (наприклад, право платника безстрокової ренти на відмову від договору ренти (ст. 739 ЦК України); гарантії прав замовника (ст. 867 ЦК України), коли позбавлення права на односторонню відмову від договору зумовлює нікчемність відповідної умови, сторони можуть зазначати в договорі, що норма закону про право в односторонньому порядку розірвати договір на відносини сторін не поширюється.

Також сторони мають беззаперечне право самостійно за взаємною згодою наділяти одну із сторін або обидві сторони правом на односторонню відмову від нього. Виходячи із принципу свободи договору, а також враховуючи, що закон визнає односторонню відмову або зміну договору — за наявності в ньому такої умови — як юридичний факт, можна стверджувати, що обмеження повноважень сторін у цьому питанні можливі тільки у випадку, коли це прямо встановлено законом.

Ч. 4 ст. 179 ГК України встановлює певне обмеження повноважень сторони, яка вступила в договір приєднання: вона позбавляється права наполягати на зміні змісту такого договору. У той же час ст. 634 ЦК України встановлює таку категорію, як «обтяжливі умови» щодо договорів приєднання. У разі якщо умови про встановлення або скасування права на односторонню відмову чи зміну договору будуть визнані обтяжливими, можуть бути застосовані відповідні способи захисту — розірвання договору або визнання умов договору недійсними. Ч. 2 ст. 207 ГК України прямо встановлює нікчемність умови як типового договору, так і договору приєднання, яка допускає односторонню відмову від зобов'язання з боку виконавця робіт (послуг) або односторонню зміну виконавцем його умов.

Одностороння зміна або розірвання договору може мати різні підстави та відбуватися на відповідних їм умовах. Залежно від причин можна виділити зміну або розірвання у зв'язку із порушенням зобов'язань іншою стороною, зміною обставин та підставами, не передбаченими законом або договором; залежно від умов, за яких відбувається зміна чи розірвання: із мінімізацією втрат обох сторін, із настанням негативних

наслідків для сторони, яка порушила зобов'язання, із настанням негативних наслідків для сторони, яка відмовляється від договору чи змінює договір.

У випадках коли право на одностороннє розірвання договору встановлено законом, найчастіше визначені порядок та строки таких односторонніх дій. У випадку коли сторони самі надають таке право одній чи всім сторонам договору (а також у випадках, коли законом встановлене право на одностороннє розірвання договору, але не встановлений порядок його реалізації), у договорі має бути застережена певна процедура. Наприклад, направлення повідомлення.

У випадку коли сторона відмовляється від договору або самостійно змінює його умови через порушення договірних зобов'язань іншою стороною, такої дії достатньо для розірвання договору. Стягнення збитків та інші заходи, передбачені спеціальною нормою закону, договором або на підставі загальних положень про відшкодування шкоди, можуть бути реалізовані шляхом звернення із претензією до сторони, що порушила договір, або до суду. У цьому випадку в позові не може ставитись питання про розірвання договору, оскільки це вже відбулося вчиненням одностороннього акту. Позовні вимоги можуть стосуватись вже самої шкоди та відповідальності іншої сторони.

Дещо, по-іншому, відбувається розірвання договору у разі відсутності його порушень. Тоді самого одностороннього акту може виявитись недостатньо, зважаючи на можливе встановлення спеціальних умов розірвання договору в таких випадках. Саме тому, законом окремо врегульовані випадки безпідставної з точки зору закону односторонньої відмови замовника від договору підряду: він має виплатити підряднику плату за виконану частину роботи та відшкодувати збитки, завдані порушенням договору (ч. 4 ст. 849 ЦК України; сторона, яка заявляє про відмову від договору транспортного експедирування, відшкодує іншій стороні збитки, завдані розірванням договору (ст. 935 ЦК України) збитки.

Як відмову від договору закон трактує й певну поведінку сторони договору: покупець у договорі купівлі-продажу з умовою прийняття товару у визначений строк у разі нез'явлення або невчинення необхідних дій для прийняття товару вважається таким, що відмовився від договору;

покупець у договорі купівлі-продажу на умовах передоплати у разі невнесення ним оплати вважається таким, що відмовився від договору (ч. 2 ст. 701, ч. 2 ст. 706 ЦК України). У зазначених нормах йдеться про вираження волі покупця на односторонню відмову від договору бездіяльністю.

У зв'язку з цим моментом розірвання договору може бути момент доведення до іншої сторони волевиявлення управленої на односторонній дії сторони; момент у часі, що віддалений від такого повідомлення на визначений час; момент виконання спеціальних умов, необхідних для розірвання договору (наприклад, погашення заборгованості, повернення майна тощо); момент, у який спливає строк вчинення дій на виконання договору.

В усіх інших випадках, коли право на односторонню відмову у сторони відсутнє, намір розірвати договір може бути реалізований за погодженням з іншою стороною. Розірвання договору за згодою сторін може мати місце стосовно будь-якого договору. Власне, це один із напрямів реалізації принципу свободи договору.

Можна виділити наступні основні передумови для розірвання договору шляхом укладення про це відповідної угоди:

- за відсутності порушень договірних зобов'язань, наприклад у зв'язку з втратою інтересу в обох сторін;
- за відсутності порушень договірних зобов'язань за ініціативою однієї сторони;
- у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань за ініціативою добросовісної сторони;
- у зв'язку з наявністю порушень договірних зобов'язань з обох сторін;
- у зв'язку зі скасуванням державного замовлення.

Існує певний порядок укладення угоди про розірвання господарського договору — це передбачена правовими нормами юридично-логічна послідовність стадій встановлення умов припинення прав і обов'язків, заснована на зверненні назустріч одна одній діяч осіб, які виражені в різноманітних способах узгодження змісту угоди, шляхом їх вільного волевиявлення. Способами укладення угоди про розірвання договору є нормативно визначені дії, через які досягається вільне і

взаємне узгодження волі сторін договору. Таке визначення вважається цілком прийнятним виходячи з того, що порядок укладення договору може бути повною мірою застосований до укладення угоди про його зміну чи розірвання. У такому разі діє наступний механізм:

- 1) сторона, яка бажає розірвати договір, надсилає пропозиції про це іншій стороні за договором;
- 2) сторона, яка одержала пропозицію про зміну чи розірвання договору, розглядає її та у 20-денний строк повідомляє іншу сторону про результати її розгляду;
- 3) у разі прийняття пропозиції договір вважається розірваним за згодою сторін (про що інша сторона повідомляється письмово або сторонами складається єдиний документ);
- 4) у разі часткового прийняття пропозиції (наприклад, погодження на розірвання із висуненням певних умов, на яких має бути розірваний договір) може мати місце протокол розбіжностей:
 - при згоді ініціуючої сторони із зауваженнями іншої сторони договір вважається розірваним за згодою сторін;
 - при незгоді із протоколом розбіжностей розірвання є такими, що не відбулися, і договір продовжує дію на погоджених раніше умовах;
- 5) у разі відхилення пропозиції чи відсутності відповіді договір продовжує дію на погоджених раніше умовах.

Досягнуту сторонами угоду про розірвання договору можна визначити як домовленість сторін господарського договору, спрямовану на зміну або припинення тих цивільних прав та обов'язків, що були встановлені договором. Внаслідок укладення угоди може мати місце припинення всіх або частини зобов'язань, крім домовленості сторін (в тому числі — новації), ще за такими підставами, як передання відступного, а в окремих випадках — прощення боргу.

Ст. 654 ЦК України містить вимогу про вчинення розірвання договору у такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту. Враховуючи вказівку ч. 7 ст. 179 ГК України про укладення господарських договорів за правилами, встановленими ЦК України, а також те, що домовленість про зміну або припинення

господарського договору теж має природу договору, така вимога ст. 654 ЦК має враховуватись і додержуватись сторонами господарського договору. Домовленість про розірвання договору може становити зміст не окремого договору, а включатись до змісту іншого, в тому числі за участю третіх осіб.

Моментом, з якого відповідно до ч. 3 ст. 653 ЦК України договір є розірваним та зобов'язання відповідно припиненими, є момент укладення угоди про зміну або розірвання договору, що визначається відповідно до ст. 640 ЦК України, якщо інший момент не встановлений у самій угоді. Тобто розірвання господарського договору можуть відбутись у момент надання згоди стороною, що отримала таку пропозицію, чи в момент підписання сторонами єдиного документа або в момент виконання вимог, які прямо вимагаються законом (нотаріального посвідчення чи державної реєстрації угоди).

• Наслідки розірвання договору також визначаються ЦК України (ст. 653). Зокрема, за загальним правилом, зобов'язання сторін припиняються на майбутнє з моменту досягнення сторонами відповідної домовленості. Якщо сторони бажають скоригувати такі наслідки, вони мають обов'язково про це застерегти у своїх листах (у пропозиції та зустрічному повідомленні) чи в угоді.

В окремих випадках законодавством встановлюють особливі наслідки розірвання господарського договору та вимоги до сторін у разі його розірвання. Це може стосуватись державних контрактів, що передбачено ч. 2 ст. 206 ГК України, договорів концесії — ч. 3 ст. 15 Закону України «Про концесії»¹ договорів оренди землі — ст. 34 Закону України «Про оренду землі»² тощо.

У випадках коли сторони не досягли домовленості щодо розірвання договору, а одностороннє розірвання договору не допускається, заінтересована сторона має право звернутися до суду із відповідним позовом. Право на подання позову виникає у сторони в разі, коли у відповідь на пропозицію розірвати договір надійшла відповідь із відмовою або не надійшла відповідь у 20-денний строк. Такий досудовий порядок додатково

¹ Закон України «Про концесії» від 16 липня 1999 року // Відомості Верховної Ради України, — 1999, — № 41, — ст. 372

² Закон України «Про оренду землі» від 06 жовтня 1998 року // Відомості Верховної Ради України, — 1998, — № 46-47, — ст. 280

закріплений у ст. 11 ГПК України. У той же час невжиття заходів досудового врегулювання спору не є підставою для відмови у прийнятті позовної заяви чи для її повернення це передбачено ст.ст. 62, 63 ГПК України.¹

Сторони не обмежуються законодавством для звернення до суду із вимогою про розірвання договору. У загальних положеннях ЦК України про договір передбачений судовий порядок вирішення спорів з приводу вимог про зміну та розірвання договору у зв'язку із істотним порушенням договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України, у зв'язку із істотною зміною обставин (ч. 2 ст. 652) та в інших випадках, встановлених договором або законом (ч. 2 ст. 651 ЦК України). Позов про зміну чи розірвання договору може бути поданий і за відсутності відповідних на те підстав за законом та за відсутності у сторони такого повноваження за умовами договору. Адже норми матеріального та процесуального права (ст. 16 ЦК України та ст. 2 ГПК України) передбачають захист порушених, оспорюваних або не визнаних прав, а також захист охоронюваних законом інтересів.

Встановлення в договорі права вимагати розірвання договору може обумовлюватись певними підставами: порушенням договору, яке не містить ознак істотності і окремо не передбачене для договору такого виду; настанням певних обставин, яких не існує на момент укладення договору, якщо така зміна обставин не є істотною. Також право вимагати розірвання договору може бути надано стороні поза зв'язком із станом та фактом його виконання, із обставинами, в яких має відбуватись виконання. Тобто сторони передбачають можливість виникнення інтересу розірвати господарський договір, але не вважають за доцільне закріплювати право на односторонню відмову від договору для надійнішого захисту іншої із сторін. У такому разі спір має вирішуватись судом виходячи із загальних положень про захист прав та інтересів.

Не виключене і звернення третіх осіб із вимогою про розірвання договору. При цьому судом оцінюється наявність порушення прав та законних інтересів третіх осіб, тому реалізація процесуального інтересу на звернення до суду не тягне за собою реалізацію матеріального інтересу на задоволення такою позову.

¹ Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України, — 1992, — № 6, — ст. 56

Розірвання договору на вимогу однієї із сторін може відбуватися на умовах, визначених у договорі, передбачених нормами законодавства або встановлених судом. Якщо позов про зміну чи розірвання договору зумовлений порушенням договору іншою стороною, одночасно може бути вирішено питання про відповідальність за це порушення (відшкодування збитків, сплату штрафних санкцій). Якщо підставою позову є зміна обставин, що існували на момент укладення договору, суду слід виходити із принципу справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору.

Особливим випадком розірвання договору на вимогу однієї сторони є розірвання договору присудження. Ч. 2 ст. 634 ЦК України встановлює, що сторона, яка приєдналася, може ставити вимогу про розірвання договору. При цьому вимога не пов'язана із порушеннями договору або із зміною обставин. Підставою виступають умови самого договору, якщо заінтересована у розірванні сторона договором позбавляється прав, які звичайно мала, а також якщо договір виключає чи обмежує відповідальність іншої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. Заінтересованою стороною має бути доведено, що виходячи зі своїх інтересів умови договору не були би прийнятні за наявності у сторони можливості брати участь у визначенні умов договору.

У будь-якому випадку звернення до суду ще не виключає можливості розірвання договору за згодою сторін; необхідно зазначити, що мирова угода у справі такої категорії має укладатися з урахуванням встановлених особливостей угоди про розірвання договору.

В разі судового вирішення спору та задоволення позову про зміну або розірвання договору договір вважається розірваним з дня набрання чинності даним рішенням, якщо іншого строку набрання чинності не встановлено за рішенням суду.

8. Недійсність господарського зобов'язання

Господарське зобов'язання повністю або у частині може бути визнано судом недійсним на вимогу однієї із сторін або відповідного органу

державної влади. Вичерпний перелік підстав визнання зобов'язання недійсним у судовому порядку наведений у ч. 1 ст. 207 ГК України. До них належать випадки коли:

- зобов'язання не відповідає вимогам закону. Це стосується як змісту зобов'язання, так і його форми. Але в разі недодержання сторонами вимог стосовно форми зобов'язання останнє, в силу дії загального положення ст. 218 ЦК України, може бути визнано недійсним лише у випадках коли це прямо передбачено у законі. Наприклад, ст. 367 ГК України передбачає, що недодержання вимоги щодо встановленої форми договору комерційної концесії тягне недійсність договору.
- зобов'язання вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства. Мета може бути різною, але вона має бути свідомою, умисною. Наприклад, ухилення від сплати податків, незаконне вивезення за кордон валютних коштів, матеріальних чи культурних цінностей тощо. Визначення мети зобов'язання такою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, здійснюється судом;
- зобов'язання укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності).

Під компетенцією розуміється сукупність господарських прав та обов'язків, які має суб'єкт господарювання чи інший учасник господарських відносин. Зміст вказаної компетенції (спеціальної правосуб'єктності) конкретного учасника господарських відносин складають його права та обов'язки, встановлені законодавством та установчими документами (статутом, засновницьким договором, положенням). Якщо суб'єкт господарювання вступив у зобов'язальне правовідношення і при цьому вийшов за межі своїх цілей і завдань, встановлених установчими документами, то таке зобов'язання може бути визнано недійсним. Недійсним визнається також зобов'язання суб'єкта організаційних повноважень, укладене ним з порушенням меж його господарської компетенції, передбаченої законом, положенням або засновницьким договором.

Отже, дані випадки визнання зобов'язання недійсним стосуються так званих оспорюваних зобов'язань. Останні презумуються як дійсні, але їх дійсність може бути оспорена однією із сторін або відповідним

органом державної влади у суді. Суд, встановивши наявність однієї з таких підстав, може визнати зобов'язання недійсним повністю або у частині.

Відповідно, до ч. 2 ст. 207 ГК України регламентує визнання недійсною нікчемної умови господарського зобов'язання. Відповідно, до ст. 215 ЦК України нікчемними вважаються ті зобов'язання або їх окремі умови, недійсність яких встановлена законом. Вони є недійсними в силу закону з моменту укладення; і тому визнання їх недійсними судом не потребується. Тобто у цьому разі презумується недійсність зобов'язання, і разом з тим існує можливість визнання його дійсним у судовому порядку.

Недійсними в силу закону визнаються нікчемні умови господарських зобов'язань, які самостійно або у поєднанні з іншими умовами зобов'язання порушують права та законні інтереси їх сторін чи третіх осіб. Нікчемними визнаються, зокрема, такі умови типових договорів і договорів приєднання, що:

- виключають або обмежують відповідальність виробника продукції, виконавця робіт (послуг) або взагалі не покладають на зобов'язану сторону певних обов'язків;
- допускають односторонню відмову від зобов'язання з боку виконавця або односторонню зміну виконавцем його умов;
- вимагають від одержувача товару (послуги) сплати непропорційно великого розміру санкцій у разі відмови його від договору і не встановлюють аналогічної санкції для виконавця.

Ч. 3 ст. 207 ГК України передбачено, що виконання господарського зобов'язання, визнаного судом недійсним повністю або в частині, припиняється повністю або в частині з дня набрання рішенням суду законної сили як таке, що вважається недійсним з моменту його виникнення. У разі якщо за змістом зобов'язання воно може бути припинено лише на майбутнє, таке зобов'язання визнається недійсним і припиняється на майбутнє.

ГК України (ч. 2 ст. 208) передбачено спеціальні наслідки для зобов'язань, які визнано недійсними як такі, що вчинені з метою, яка свідомо суперечить інтересам держави і суспільства. Їх можна поділити на два види:

- за наявності наміру в обох сторін. Якщо зобов'язання виконане обома сторонами, — застосовуються тільки заходи конфіскаційного характеру (всі отримане стягується в дохід держави), а при виконанні зобов'язання

тільки однією стороною з другої стягується в дохід держави все отримане нею, а також усе те, що належить з неї першій стороні на відшкодування отриманого;

- за наявності наміру в однієї із сторін господарського зобов'язання. У цьому випадку все отримане винною стороною має бути повернене іншій стороні, а отримане стороною, яка таких протиправних намірів не мала, або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в дохід держави.

Ч. 2 ст. 208 ГК України стосується зобов'язань, визнаних недійсними з усіх інших підстав, у тому числі в підстав їхньої нікчемності, окреслених законом. У цих випадках для сторін зобов'язання передбачено наслідок у формі двосторонньої реституції.¹

Питання до самоконтролю

1. Поняття господарського зобов'язання.
2. Зобов'язана сторона (у тому числі боржник).
3. Управнена сторона (у тому числі кредитор).
4. Основні види господарських зобов'язань.
5. Майново-господарські зобов'язання.
6. Організаційно-господарські зобов'язання.
7. Соціально-комунальні зобов'язання суб'єктів господарювання.
8. Публічні зобов'язання суб'єктів господарювання.
9. Підстави виникнення господарських зобов'язань.
10. Загальні умови виконання господарських зобов'язань.
11. Виконання грошових зобов'язань.
12. Забезпечення виконання господарських зобов'язань.
13. Загальні умови припинення господарських зобов'язань.
14. Недійсність господарського зобов'язання.
15. Наслідки визнання господарського зобов'язання недійсним.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України за загальною редакцією В. К. Мамутова. — Київ, — 2004., с. 394

Розділ 8 ГОСПОДАРСЬКИЙ ДОГОВІР

1. Поняття та види господарських договорів

Загальновідомо, що договір є основним інструментом організації господарських відносин, а договірне регулювання — самостійним правовим способом організації конкретних індивідуальних договірних зв'язків господарюючих суб'єктів, які існують поряд з нормативно-правовою регламентацією¹.

У національному законодавстві договір визнається як вид нормативної саморегуляції, визначається сфера договірного регулювання, встановлюються види, вимоги до форми та змісту договорів тощо.

Так, у ч. 1 ст. 67 ГК України закріплено положення, згідно якого «відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів»².

В юридичній літературі найчастіше зустрічається визначення, за яким договір — це угода (правочин або домовленість) двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. Аналогічне визначення договору закріплено і в ч. 1 ст. 626 ЦК України.

¹ Шевченко Л. І. О понятии, сущности и значении договорного регулирования имущественных отношений в условиях рыночной экономики // Государство и право. — 2005. — № 10. — С. 42-43.

² Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

У вітчизняному законодавстві відсутнє визначення господарського договору, що породило різні підходи до його бачення серед науковців. У радянський період господарські договори визначалися, здебільшого, як планові й однохарактерні їм за типом чи обов'язковості договори організації, що слугують господарським цілям¹. Це визначення господарських договорів, яке розробив О. С. Іоффе, більшою чи меншою мірою підтримувалося також іншими авторами².

Загалом, термін «господарський договір» використовується в таких значеннях:

- як юридичний факт (а також дво- або багатосторонній правочин), що породжує права та обов'язки учасників господарських відносин;
- як домовленість (угода) щодо зобов'язання сторін (учасників господарських відносин), що ґрунтується на укладеній ними угоді;
Ст. 626 ЦК України «Поняття та види договору» —

«1. Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків»³.

- як локальний правовий акт, закріплений у певній формі (найчастіше — документ), в якому фіксується юридичний факт домовленості (угоди) та зміст зобов'язання сторін господарських правовідносин.

На думку автора, одним із найбільш коректних у вітчизняній доктрині господарського права є визначення, згідно якого господарський договір — це зафіксовані (формалізовані) в спеціальному локальному правовому акті (найчастіше — документі) на підставі угоди зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їх господарської діяльності (господарських потреб), що ґрунтуються на оптимальному врахуванні інтересів сторін.

Поняття господарського договору визначається за допомогою його ознак, що дозволяють виокремити його з інших видів договорів (у тому числі цивільних). До таких ознак належать:

¹ Иоффе О. С. Избранные труды: В 4-х т. Т. III. Обязательственное право. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. — С. 88.

² Брагинский М. И. Общее сужение о хозяйственных договорах. — Минск: Наука и техника, 1967. — С. 21.

³ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

1. Особливий суб'єктний склад — господарські договори укладаються найчастіше за участю суб'єктів господарювання та інших учасників відносин у господарській сфері.
2. Спрямованість на забезпечення господарської діяльності учасників договірних відносин.
3. Тісний зв'язок з плановим процесом.
4. Посадження в господарському договорі майнових (виготовлення/передача продукції, її оплата тощо) та організаційних елементів.
5. У ст. 627 ЦК України наголошується на свободі сторін в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору (проте зміст договірної свободи сторін є значно ширшим, оскільки свобода договору включає:
 - а) вільне волевиявлення особи щодо вступу в договірні відносини;
 - б) свобода вибору сторонами форми договору (якщо обов'язкова форма для певного договору не передбачена законодавством);
 - в) право сторін укладати як договори, передбачені законом (поіменовані договори), так і договори, які законом не передбачені, але йому не суперечать (непоіменовані);
 - г) право сторін за своєю угодою змінювати, розривати або продовжувати чинність укладеного ними договору;
 - д) визначати способи забезпечення договірних зобов'язань;
 - е) можливість установлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань тощо.

Водночас, для господарського договору є характерним обмеження договірної свободи з метою захисту інтересів споживачів (вимоги щодо якості та безпеки товарів, робіт, послуг) та загальногосподарських інтересів, у тому числі щодо захисту економічної конкуренції, національного товаровиробника тощо (типові договори, заборона застосування методів недобросовісної конкуренції, обов'язковість укладення державних контрактів для окремих категорій суб'єктів господарювання, ліцензування та квотування зовнішньоекономічних операцій тощо)¹.

¹ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А.Г., Ротаня В.Г. — К.: Реферат, 2005. — С. 133.

6. Можливість відступлення від принципу рівності сторін (державні контракти, договори приєднання, договори, що укладаються в межах рамочних контрактів).
Поділ господарських договорів на певні види можна здійснити за різними критеріями.
1. Залежно від домінування в господарському договорі майнових чи організаційних елементів розрізняють:
 - майнові договори, в яких домінують майнові елементи (такими є господарські договори, що укладаються у процесі здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання — у тому числі поставки, міни/бартеру, підрядні, банківського обслуговування, транспортні та ін.);
 - організаційні договори (ст. 186 ГК України) спрямовані на забезпечення організації господарської діяльності двох і більше учасників господарських відносин (суб'єктів господарювання), до яких слід віднести засновницькі договори, договори про кооперацію, про спільну інвестиційну діяльність та ін.
2. За ознакою підстав виникнення договірних зобов'язань розрізняють:
 - плановані договори укладаються на підставі прийнятого державного замовлення у випадках, коли таке прийняття є обов'язковим для певних суб'єктів — державних підприємств тощо;
 - регульовані договори укладаються вільно, на розсуд учасників господарські відносин.
3. За ознакою взаємного становища сторін у договірних відносинах господарські договори поділяють на:
 - вертикальні — укладаються між нерівноправними суб'єктами — органом господарського управління та створюваним ним підприємством (державний контракт);
 - горизонтальні — укладаються між рівноправними суб'єктами, при цьому всі умови договору сторони погоджують між собою, а у разі виникнення спору можуть звернутися до суду.

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О.М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 277–278.

4. За суб'єктивним складом:
 - двосторонні — переважна більшість господарських договорів (договори поставки, виконання робіт, надання послуг);
 - багатосторонні — наприклад, договори перевезення вантажів (перевізник, вантажовідправник і вантажоодержувач), фінансового лізингу (продавець, лізингодавець, лізингоодержувач) та ін.
5. Залежно від виникнення договірних зобов'язань розрізняють:
 - реальні договори;
 - консенсуальні договори.
6. За строками дії розрізняють:
 - довгострокові договори — укладаються на строк понад 5 років (наприклад, концесійні договори, договір оренди цілісного майнового комплексу підприємства);
 - середньострокові договори — строком дії від 1 до 5 років (наприклад, договори підряду на капітальне будівництво);
 - короткострокові договори — строком дії до 1 року, в цих договорах переважають майнові елементи;
 - разові договори укладаються стосовно однієї господарської операції, містять зазвичай лише майнові елементи.
7. За сферою дії (характером господарської дії, що передбачена в предметі договору) господарські договори можна поділити на такі групи:
 - договори на реалізацію майна (купівлі-продажу, поставки, міни/бартеру, контрактації сільськогосподарської продукції, забезпечення електроенергією, газом, водою тощо);
 - договори на передачу майна в користування (безоплатне користування майном, оренда, лізинг);
 - підрядні договори (підряд на капітальне будівництво, підряд на виконання проектно-вишукувальних, дослідно-конструкторських та інших робіт);
 - транспортні договори (перевезення вантажів, буксирування, тайм-чартеру, подачі та забирання вагонів, експлуатації залізничної під'їзної колії та ін.);
 - договори на надання послуг (фінансових, консалтингових, щодо охорони об'єктів, зберігання майна та ін.);

- договори про спільну діяльність — договори про кооперацію, про спільну інвестиційну діяльність, про заснування господарської організації корпоративного типу, що діє на підставі статуту та ін.;
 - засновницькі договори (договори, що відіграють роль установчого документа господарської організації корпоративного типу — повного товариства, командитного товариства, договірних господарських об'єднань — асоціації, корпорації);
 - змішані та інші види договорів.
8. За тривалістю застосування у сфері господарювання (підприємництва) можна виділити:
 - традиційні договори, що застосовуються протягом багатьох століть (договори купівлі-продажу, підряду, про спільну діяльність, перевезення);
 - новітні договори, поява яких протягом останніх двох століть викликана ускладненням господарського життя (договір лізингу, договір факторингу, агентські договори та ін.).
 9. За ступенем складності розрізняють:
 - прості договори, що містять ознаки договору одного виду (відповідно до класифікації); до них належить більшість традиційних договорів, у тому числі купівлі-продажу, перевезення, підряду, майнового найму;
 - комплексні, складні договори передбачають наявність ознак кількох вищезгаданих договорів (договір факторингу, договір консигнації, договір лізингу, концесійний договір та ін.).
 10. Залежно від визначення правової природи договору:
 - поіменовані, в назві яких вказано на сферу, в якій вони укладаються та характер господарської дії — поставки, перевезення, підряду, оренди, страхування тощо;
 - непоіменовані договори, в яких можуть бути присутніми ознаки декількох договорів (наприклад, стосовно поставки обладнання, його встановлення та приведення у функціональний стан, а також навчання персоналу для роботи на ньому).
 11. Залежно від ролі у встановленні господарських зв'язків розрізняють:
 - генеральні договори (рамочні контракти) визначають основних учасників договірних відносин та параметри їх наступних

- договірних зв'язків (генпідрядні договори, договір комерційної концесії);
- субдоговори укладаються на підставі генеральних договорів (договори субпідряду) або рамочних контрактів (наприклад, договір комерційної субконцесії).
12. За ознакою можливості чи неможливості корегування умов договору останні можна поділити на:
- **некореговані договори** — одна чи дві сторони договірних відносин позбавлені можливості корегування заздалегідь визначених умов договору, до них належать:
 - 1) типові договори (затверджуються Кабінетом Міністрів України чи у випадках передбачених законом, іншим органом державної влади)
 - 2) договори приєднання (зміст договору визначається однією зі сторін без права іншої наполягати на його зміні; наприклад, договори купівлі-продажу акцій у процесі проведення відкритої підписки на акції);
 - кореговані договори — умови договору визначаються шляхом вільного волевиявлення сторін, які мають право на власний розсуд погодити будь-які умови договору, якщо це не суперечить законодавству, в тому числі використовуючи примірні договори, що мають рекомендаційний характер.
13. У разі використання при встановленні господарського зв'язку попередніх переговорів договірні відносини між їх учасниками оформляються за допомогою двох категорій договорів:
- попереднього договору, в якому фіксуються намір сторін укласти в майбутньому (не пізніше року з моменту укладення попереднього договору — ч. 1 ст. 182 ГК України) основний договір певних параметрів (предмет та інші умови договору), зобов'язання сторін щодо проведення підготовчих дій, спрямованих на забезпечення укладення та виконання основного договору (страхування ризиків, підготовка відповідної документації, отримання ліцензій, інших дозволів тощо), а також відповідальність сторін за ухилення від укладення основного договору;

- основного договору, що укладається на умовах та у термін, визначених попереднім договором (проте зобов'язання сторін укласти основний договір припиняється якщо до закінчення встановленого терміну жодна з них не надішле інший проект основного договору — ч. 4 ст. 182 ГК України)¹.

2. Форма господарського договору

Відповідно ч. 1 ст. 181 ГК України «господарський договір за загальним правилом укладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками. Допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів»².

Зазначена стаття містить загальне правило, за яким господарський договір має бути викладений у формі єдиного акту — документу, підписаного сторонами та скріпленого печатками. Законодавством передбачені випадки, коли договір обов'язково повинен бути укладений у формі єдиного документа (наприклад, державний контракт (ч. 3 ст. 183 ГК України), договір комерційної концесії (ст. 367 ГК України) тощо.

Поряд з вказаним, допускається також укладення господарського договору у спрощений спосіб — шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлені спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів. Такий спосіб укладення полягає в наявності не одного, а декількох документів, які свідчать про укладення договору. Але в будь-якому разі

¹ Вітнік О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вітнік]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 280—283.

² Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

передбачається наявність документів, тобто дотримання письмової форми є обов'язковим¹.

Враховуючи останню обставину, деякі фахівці взагалі доходять висновку про неприйнятність використання таких способів укладення господарських договорів, як телефонограма та радіограма, оскільки фіксація факту укладення договору можлива лише за наявності письмового підтвердження згоди іншої сторони. Разом із тим, як впливає з Роз'яснення Вишого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними», обмін листами, телеграмами, телетайпограмами, телефонограмами², радіограмами, підписаними стороною, яка їх надсилає, є дотриманням письмової форми³.

З наведеного положення ч. 1 ст. 181 ГК України випливає також вимога, відповідно якої договір має бути викладений у вигляді єдиного документа, тобто в письмовій формі. Аналогічне положення міститься і в ст. 208 ЦК України, де вказано, що правочини між юридичними особами належить вчиняти в письмовій формі. Норма ЦК України стосується юридичних осіб, не торкаючись фізичних осіб — підприємців. Проте згідно ст. 51 ЦК України до підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не випливає з суті відносин. Тому до форми договорів за участю фізичних осіб — підприємців повинно бути застосоване правило ч. 1 ст. 208 ЦК України³.

На користь обов'язковості письмової форми господарського договору свідчить і положення ч. 5 ст. 203 ЦК України, відповідно до якого правочин має вчинятися у формі, встановленій законом та встановлює загальні вимоги, додержання яких є умовою чинності правочину, разом з цим можна зробити висновок, що у випадку недотримання письмової форми

¹ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. — К.: Реферат, 2005. — 142–143.

² Білоус Ж. А. Дійсність господарських договорів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка — К., 2005. — 20 с.

³ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40–44. — Ст. 356.

правочину між юридичними особами він буде не чинним. Але ст. 215 ЦК України, яка передбачає підстави визнання правочину недійсним внаслідок порушення загальних вимог, передбачених у ст. 203 ЦК України, не встановлює наслідків недотримання форми правочину — вони встановлені у ст. 218 ЦК України: недодержання письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Недійсність господарського договору внаслідок недотримання письмової форми передбачена, зокрема, ст. 367 ГК України (комерційна концесія): у більшості ж випадків закон лише встановлює обов'язковість письмової форми, не вказуючи наслідків її недотримання (наприклад, ч. 1 ст. 6 Закону України від 16 грудня 1997 р. «Про фінансовий лізинг»⁴, Загальні умови укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668⁵ та інші).

Оскільки для господарських договорів прямо не встановлено їх недійсність у випадку порушення письмової форми, то деякі науковці вважають, що вони можуть також укладатися в усній формі⁶. Аргументом на користь допустимості усної форми правочину можна розглядати норму ч. 2 ст. 206 ЦК України. Відповідно до цього положення юридичній особі, що сплатила за товари чи послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів. Враховуючи те, що в ЦК України встановлені загальні правила щодо форми правочинів, Ж. А. Білоус вказує на необхідність передбачення в ГК України вичерпного переліку випадків, коли недотримання форми господарського договору повинно тягти визнання договору недійсним⁶.

⁴ Закон України «Про фінансовий лізинг» від 16 грудня 1997 р. № 723/97-ВР (в редакції Закону України від 11 грудня 2003 р. № 1381-IV) // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 16. — Ст. 68.

⁵ Загальні умови укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 31. — Ст. 1867.

⁶ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Кол. авторів: Г. Д. Знамєнський, В. В. Хахулін, В. С. Шербина та ін.; за заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 311.

⁷ Білоус Ж. А. Дійсність господарських договорів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка — К., 2005. — 20 с.

За ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору (аналогічною за змістом є норма ч.2 ст.180 ГК України). У фаховій літературі слушно вказується, що буквальне тлумачення такої норми означає: для того, щоб договір міг вважатись укладеним, необхідна не тільки наявність істотних умов договору, але й дотримання форми договору у всіх випадках, коли встановлені відповідні вимоги щодо форми¹. Оскільки за ст. 208 ЦК України правочини між юридичними особами належить вчиняти в письмовій формі (на відміну від договорів за участі фізичних осіб, для яких є чинною ст. 206 ЦК України), то до надання цьому договору письмової форми він вважається неукладеним (таким, що не відбувся). Якщо договір є таким, що не відбувся, відповідно, немає можливості застосувати положення ст. 218 ЦК України. Таким чином, існування господарських договорів в усній формі виключається.

Отже, виходячи з положень чинного законодавства, господарський договір не може вчинятися в усній формі. Проте, як зазначалося вище, господарські договори укладаються не тільки для здійснення основної, а й для допоміжної (обслуговуючої) господарської діяльності. На нашу думку, встановлення обов'язкової письмової форми для всіх господарських договорів є невиправданим. Так, недоцільно вимагати письмової форми договору, коли одна юридична особа купує у магазині, наприклад, один монітор. Усна форма договору передбачається також міжнародними актами, наприклад, Конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. (Віденська Конвенція), до якої Україна приєдналась відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 23 серпня 1989 р. «Про приєднання УРСР до Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів», та Принципами міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) 1994 р., розроблених в рамках Міжнародного інституту уніфікації приватного права².

¹ Павлова І. Ю. Незаключенность или неисполнительность договора как последствия несоблюдения требований к форме и государственной регистрации договора // Государство и право. — 2005. — № 10. — С. 51.

² Принципы международных коммерческих договоров (Принципы УНІДРУА) // Международные коммерческие арбитражи в Украине: теория та законодавство / Торг. — пром. палата України, Під заг. ред. І. Г. Побірченка. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 384 с.

Отже, господарський договір укладається, як правило, в письмовій формі (ч. 1 ст. 181 ГК України, ст. 208 ЦК України), що зумовлено низкою чинників і пасамперед необхідністю ведення бухгалтерського обліку та звітності суб'єктами господарських правовідносин, захистом інтересів сторін договору.

Усна форма застосовується як виключення щодо договорів (двосторонніх і багатосторонніх правочинів), що повністю виконуються під час їх укладання, за винятком правочинів, що підлягають державній реєстрації та/або нотаріальному посвідченню, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність. Проте у такому випадку (вчинення правочину в усній формі) організації — юридичній особі, яка сплатила товари чи послуги, обов'язково іншою стороною має бути виданий документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів (ч. 2 ст. 206 ЦК України).

Розрізняють кілька модифікацій письмової форми, що застосовуються при укладанні господарських договорів:

- повна письмова форма господарського договору — єдиний документ, підписаний сторонами (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 2 ст. 207 ЦК України), до якого додаються супроводжуючі процес його укладання документи: підписаний сторонами текст договору з усіма додатками, протокол розбіжностей (якщо він мав місце), протокол узгодження розбіжностей (якщо розбіжності узгоджувалися і між сторонами було досягнуто компромісу щодо спірних умов договору), судові рішення (якщо спір передавався на розгляд суду);
- скорочена (спрощена) письмова форма у вигляді комплексу листів, телеграм, факсограм та інших документів, якими сторони обмінювалися в процесі встановлення договірної зв'язки (ч. 1 ст. 181 ГК України, ч. 1 ст. 207 ЦК України), якщо зміст цих документів свідчить про наміри сторін встановити договірний зв'язок та істотні умови договору; застосування такої форми забороняється при укладенні організаційно господарських договорів (ст. 186 ГК України);
- стандартний договір, що являє собою бланк, зміст і порядок заповнення якого визначені правилами, встановленими актами законодавства чи на їх підставі суб'єктом господарських відносин; форма застосовується

у договорах приєднання (абз. 5 ч. 4 ст. 179 ГК України, ст. 634 ЦК України), якщо умови договору є заздалегідь визначеними і не підлягають коригуванню (наприклад, договори перевезення вантажу, придбання акцій новостворюваного або діючого акціонерного товариства шляхом підписки)¹.

Згідно ч. 2 ст. 179 ГК України «Кабінет Міністрів України, уповноважені Президентом України міністерства, інші центральні органи виконавчої влади можуть рекомендувати суб'єктам господарювання орієнтовні умови господарських договорів (примірні договори), а у визначених законом випадках — затверджувати типові договори»².

Примірні договори мають рекомендаційний характер і являють собою бажану, з огляду на умови, договірну модель (Примірний договір про відшкодування витрат балансоутримувача на утримання орендованого нерухомого майна та надання комунальних послуг орендарю, затверджений наказом ФДМУ від 23 серпня 2000 р. № 1774; Примірний договір фінансового лізингу, затверджений наказом Міністерства України у справах науки і технологій від 3 березня 1998 р. № 59; Примірний договір про перевезення вантажів автомобільним транспортом у місцевому та міжміському сполученні, що є додатком № 1 до Правил перевезення вантажів автомобільним транспортом, затверджених наказом Міністерства транспорту України від 14 жовтня 1997 р. № 363, тощо)³.

У разі, якщо законодавством передбачена типова форма — сторони договору не можуть відступати від типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України чи іншим уповноваженим органом держави, але мають право конкретизувати його умови (ст. 630 ЦК України; абз. 4 ч. 4 ст. 179 ГК України).

Окремі види договорів передбачають нотаріальне посвідчення: застосовується у передбачених законом випадках (наприклад, у разі продажу в

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 291.

² Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини; Кол авт.: О. А. Белянєвич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 317.

процесі приватизації цілісних майнових комплексів підприємств або їх структурних підрозділів (ч. 4 ст. 27 Закону «Про приватизацію державного майна»⁴) або за домовленістю сторін (ч. 1 ст. 209 ЦК України).

Для деяких видів господарських договорів запроваджена обов'язкова державна реєстрація, з якою пов'язується або момент дійсності договору (договори концесії, наприклад, ст. 14 Закону «Про концесії»⁵), або набуття особливого (зазвичай пільгового) режиму для його сторін чи однієї з них (договори про спільну підприємницьку діяльність за участю іноземного інвестора — ст. 24 Закону «Про режим іноземного інвестування»⁶).

Використання сучасних технологій (мереж електров'язку, в тому числі Інтернету) при встановленні договірних відносин зумовило появу господарських договорів у формі електронного документа, особливості використання яких регулюються двома законами, прийнятими 22.05.2003 р.: «Про електронні документи та електронний документообіг»⁷ та «Про електронний цифровий підпис»⁸. Відсутність між сторонами домовленості про використання електронних документів і відповідного виду електронного підпису при укладенні договору через мережу електронного зв'язку може призвести до визнання такого договору неукладеним⁹.

Таким чином, господарський договір укладається, за загальним правилом, у письмовій формі (ч. 1 ст. 181 ГК України, ст. 208 ЦК України), що зумовлено низкою чинників і, насамперед, необхідністю ведення бухгалтерського обліку та звітності суб'єктами господарських правовідносин, захистом інтересів сторін договору тощо.

⁴ Закон України від 4 березня 1992 р. № 2163-XII «Про приватизацію державного майна» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 17. — Ст. 122.

⁵ Закон України від «Про концесії» від 7 вересня 1999 р. // Голос України. — 1999. — 22 вересня.

⁶ Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 19. — Ст. 80.

⁷ Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 276.

⁸ Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 276.

⁹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 291.

3. Зміст господарського договору

Господарський договір як угода є однією з підстав виникнення правовідносин (зобов'язань) у сфері господарювання. У силу договору певного виду сторони підпорядковують свої відносини як загальним положенням ГК України ЦК України (щодо правочинів, зобов'язань, договорів), так і відповідним законодавчим актам, які регулюють певний вид господарських відносин (законам України «Про оренду державного та комунального майна», «Про фінансовий лізинг», «Про концесії», «Про угоди про розподіл продукції», «Про транспортно-експедиторську діяльність» тощо)¹.

Роль договору як регулятора відносин між сторонами певною мірою зближує його з нормативно-правовими актами. Сторони, укладаючи договір, можуть на свій розсуд врегулювати відносини, в тому числі відмінним від норми закону способом. Але така можливість є обмеженою, оскільки змінити можна лише диспозитивні норми, імперативні ж змінені бути не можуть.

Проте умови договору відрізняються від правової норми декількома особливостями. М.І. Брагинський виділяє дві основні особливості. Перша пов'язана з походженням: договір виражає волю сторін, а правовий акт — волю органу, який його видав. Друга особливість розрізняє межі дії: договір безпосередньо розрахований на регулювання поведінки тільки його сторін (для третіх осіб він може створювати лише права, але не обов'язки), в той час як нормативний акт є правилом поведінки для «всіх і кожного», хто підпадає під дію даного акту².

Однією з характерних рис господарського договору є його особливий зміст, спрямований на забезпечення господарських потреб його сторін.

Зміст господарського договору становлять умови договору, визначені угодою його сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знам'янського, В. С. Шербики; Кол авт.: О. А. Беляєвич, О. М. Впшик, В. С. Шербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 322.

² Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Издание 2-е, завод 6-й (стереотипный). — М.: «Статут», 2003. — С. 13.

господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові умови договору відповідно до законодавства (ч. 1 ст. 180 ГК України)¹.

Проте, на думку фахівців, слід враховувати, що закон не може, у буквальному значенні, містити будь-які «умови договору». В актах законодавства можуть безпосередньо визначатися права та обов'язки сторін договору (як правовідношення), і досить часто — імперативними нормами, яких сторони повинні дотримуватися в силу укладення договору незалежно від узгодження таких умов (тобто цих прав та обов'язків) та їх визначення у тексті договору (наприклад, правила ст. 116 Статуту залізниць України щодо розміру штрафів, які сплачуються залізницею за несвоєчасну доставку вантажів і порожніх вагонів, що належать підприємствам, організаціям, установам, громадянам — суб'єктам підприємницької діяльності або орендовані ними). Водночас, в актах законодавства можуть міститися приписи щодо тих істотних умов, які підлягають узгодженню сторонами (див., зокрема, ст. 16 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 р., ст.ст. 10, 17-24 Закону України «Про концесії» від 16 липня 1999 р. тощо. Крім того, у законодавчих актах можуть встановлюватися заборони щодо включення до договорів певних умов (так, за змістом ч. 1 ст. 29 ГК України забороняється нав'язувати умови договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткові умови, що не стосуються предмета договору, включаючи нав'язування товару, не потрібного контрагенту). Тому вказівка на те, що до умов договору відносяться ті, що приймаються сторонами як обов'язкові відповідно до законодавства, є неточною. Укладаючи господарський договір певного виду, сторони підпорядковують свої дії законодавчим приписам, незалежно від того, чи включили вони до тексту договору норми закону, чи ні. Обов'язковість дотримання і виконання імперативних правових норм, чинних на момент укладення договору, всіма адресатами таких правових норм є загальним правовим принципом. Поряд з вказаним, слід враховувати, що диспозитивні норми також набувають обов'язкового характеру для сторін договору, якщо сторони не скористалися правом

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

врегулювати певний фрагмент своїх відносин інакше, ніж у законі. Наприклад, якщо інше не передбачено договором, ч. 3 ст. 268 ГК України, на постачальника покладається обов'язок засвідчити якість товарів, що поставляються, належним товаросупровідним документом, який надсилається разом із товаром¹.

Отже, умови господарського договору можуть належати до різних типів (видів).

За критерієм обов'язковості (необов'язковості) розрізняють:

- обов'язкові (повинні включатися до договору відповідно до вимог законодавства);
 - та необов'язкові (включаються до договору за погодження сторін).
- За ознакою впливу на юридичну силу договору та відповідності умов певному виду договору виділяють:
- істотні умови;
 - звичайні умови;
 - та випадкові умови.

Відповідно ч. 2 ст. 180 ГК України «господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами у передбачених законом порядку та формі досягнуто згоди щодо усіх його істотних умов. Істотними є умови, визнані такими за законом чи необхідні для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї із сторін повинна бути досягнута згода»².

Правило ч. 2 ст. 180 ГК України про укладення господарського договору є схожим із загальним правилом ч. 1 ст. 638 ЦК України, згідно з яким договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Разом з тим, у ч. 2 ст. 180 ГК України, окрім вказівки на належну форму договору, в якості обов'язкового правила про укладення господарського договору називається додержання сторонами передбаченого законом порядку укладення.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Белявнич, О. М. Вінник, В. С. Шербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 322.
² Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

Отже, важливе місце між норм, які регулюють укладення договору, займають ті, що визначають вимоги до змісту цього договору. Так, згідно ч. 1 ст. 641 ЦК України оферта має містити всі істотні умови договору¹.

Крім загального порядку укладення господарського договору, законодавчими актами можуть визначитися спеціальні порядки укладення окремих видів договорів, дотримання яких є обов'язковим для сторін (зокрема, укладення договору купівлі-продажу об'єкта приватизації, договору оренди цілісного майнового комплексу державного підприємства, договору концесії). Так, здійснення приватизації способом, не передбаченим чинним законодавством для даного об'єкта, є підставою для визнання угоди про приватизацію недійсною (інформаційний лист ВГСУ «Про деякі питання практики застосування у вирішенні спорів законодавства про приватизацію державного майна» від 25 квітня 2001 р.)².

Загалом, у нормі ч. 2 ст. 180 ГК України законодавцем виділено ознаки, кожної з яких достатньо для кваліфікації умови договору як істотної:

- 1) умова, визнана істотною за законом, що можуть бути різних видів:
 - умова, визнана істотною за законом для усіх господарських договорів;
 - умова, визнана істотною за законом для певного виду господарського договору;
- 2) умова, необхідна для договорів певного виду (наприклад зазначення станції призначення вантажу, спосіб визначення маси вантажу у договорах перевезення вантажів залізницею тощо);
- 3) умова, щодо якої, на вимогу однієї із сторін, має бути досягнута згода.

Отже, істотними визнаються умови, необхідні та достатні для укладення договору. Для того, щоб договір вважався укладеним, необхідно погоджувати всі його істотні умови, тому важливо чітко визначити, які умови для цього договору істотні. У вирішенні питання про те, чи відноситься

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Белявнич, О. М. Вінник, В. С. Шербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 322-323.

ця умова договору до істотних, господарське законодавство встановлює такі орієнтири.

Відповідно положень ч. 3 ст. 180 ГК України «При укладенні господарського договору сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити предмет, ціну та строк дії договору»¹.

Отже, якщо в цивільному договорі істотною умовою є завжди предмет договору, то в господарському — також ціна та строк дії договору.

Таким чином, по-перше, істотними для господарського договору є умови про предмет, ціну і строк дії договору.

Згідно ч. 4 ст. 180 ГК України «умови про предмет у господарському договорі повинні визначати найменування (номенклатуру, асортимент) та кількість продукції (робіт, послуг), а також вимоги до їх якості. Вимоги щодо якості предмета договору визначаються відповідно до обов'язкових для сторін нормативних документів, зазначених у статті 15 цього Кодексу, а у разі їх відсутності — в договірному порядку, з додержанням умов, що забезпечують захист інтересів кінцевих споживачів товарів і послуг»².

В цілому, умови про предмет договору індивідуалізують предмет виконання (наприклад, найменування і кількість товарів у договорі поставки). Без визначення того, що є предметом договору, неможливо укласти договір.

При цьому слід зауважити, що майново-господарські зобов'язання між суб'єктами господарської діяльності, які виникають на підставі господарських договорів, мають складний предмет, до якого входять:

- дії сторін, тобто юридичний (процедурний) об'єкт;
- майно (речі, права, обов'язки), що є об'єктом матеріальним³.

Слід зазначити, що предмет є однією з істотних умов будь-якого договору. Предметом договору є дії (або утримання від дій), які повинна виконати (або утриматись від їх виконання) зобов'язана сторона⁴. Характеризуючи

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

² Там само.

³ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов, В. М. Коссака та ін.; За ред. О. І. Харитоновой. — Х.: Одеська, 2007. — С. 347.

⁴ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Шербица та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 308.

предмет договірної зобов'язання, необхідно зауважити, що ці дії являють у своїй основі юридичний інтерес, оскільки зобов'язання мають значення в галузі права. Крім того, ці дії повинні бути такими, щоб їх можна було звести до майнових відносин. Залежно від виду зобов'язання та обсягу прав і обов'язків, якими наділяються суб'єкти, можна говорити про одну дію або певне число різного роду дій та особливості їх розподілу між особами. При цьому в умовах про предмет повинно бути зазначено найменування (номенклатуру, асортимент) та кількість продукції, а також вимоги до їх якості.

Окремого підходу потребує договір, предметом якого є виконання робіт (підряд) чи надання послуг. Оскільки, як зазначив М. І. Брагинський, одними з ознак договорів підряду є обов'язок підрядника виконати роботу та передати матеріальний результат замовникові¹, то перераховані вимоги до предмету ще можна застосувати (хоча, наприклад, згідно ч. 5 ст. 318 ГК України вимогами до предмету договору підряду на капітальне будівництво є найменування об'єкта, обсяги і види робіт, передбачені проектом, проте умови про асортимент тут бути не може).

Аналогічна ситуація складається з послугами, які згідно ст. 901 ЦК України споживаються в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності: до них можна висунути критерії стосовно якості, але не можна визначити асортимент. Тому, на нашу думку, при укладенні такого виду господарських договорів достатнім буде зазначити обсяги, вид роботи (послуги) та вимоги до її якості.

У науці також зустрічається обґрунтована думка про те, що кількість не може бути визнано істотною умовою будь-якого господарського договору, оскільки їх коло не обмежується лише договорами на передачу майна і, наприклад, визначення кількості у ліцензійному договорі, договорі на передачу ноу-хау та франчайзингових договорах є проблемним².

Вимоги ч. 4 ст. 180 ГК України стосуються необхідної і достатньої деталізації сторонами умови про предмет договору, а саме його матеріального об'єкта. Так, умова про предмет має включати:

¹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Издание 2-е, завод 6-й (стереотипный). — М.: «Статут», 2003. — С. 14.

² Милаш В. Істотні умови договору і диспозитивність їх правового регулювання // Підприємство, господарство і право. — 2004. — № 7. — С. 38.

- найменування (номенклатуру, асортимент) товару, яке повинна надати одна сторона іншій. У разі укладення договору про виконання робіт або надання послуг має бути визначений результат таких робіт або послуг. Якщо товар (роботи, послуги) потребують детальнішої характеристики, такі відомості відображаються у специфікації, яка є невід'ємною частиною договору;
 - кількість виконання, яка визначається обсягом поставки, виконання робіт, послуг. При цьому вказується одиниця виконання і загальна кількість виконання у натуральному вигляді;
 - якісні характеристики товарів (робіт, послуг) визначаються або посиланням на відповідні державні стандарти або вказівкою на вимоги, яким має відповідати товар. У договорах певного виду вимоги до якості можуть визначатися спеціальним документом: проектно-кошторисною документацією (у договорах підряду на капітальне будівництво), технічним завданням (у договорах підряду на створення і передачу науково-технічної продукції), технічною документацією, зразком, еталоном (у договорах поставки індивідуально визначеного товару)¹.
- Якщо в цивільно-правовій купівлі-продажу асортимент товару в договорі може визначатися, виходячи з потреб покупця, що були відомі продавцеві на момент укладення договору, то в господарському договорі купівлі-продажу асортимент товару обов'язково повинен бути вказаний у договорі, тобто вказано співвідношення товару, що має бути переданий за видами, моделями, розміром, кольором та іншими ознаками.

Кількість продукції (робіт, послуг) устанавлюється в одиницях виміру або грошовому вираженні. Якість продукції (робіт, послуг) — це їхня придатність слугувати цілям, за якими вони звичайно використовуються. Наприклад, у договорах підряду на капітальне будівництво вимоги до якості можуть визначатися спеціальним документом — проектно-кошторисною документацією, у договорах підряду на створення і передачу науково-технічної продукції — технічним завданням, технічною

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербіни; Кол авт.: О. А. Белянич, О. М. Вінник, В. С. Шербіна та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 324–325.

документацією, у договорах поставки індивідуально визначеного товару — зразком, еталоном¹.

Згідно положень ч. 4 ст. 180 ГК України вимоги щодо якості предмета договору визначаються відповідно до обов'язкових для сторін нормативних документів (державних стандартів, норм і правил, технічних умов та інших, зазначених у ст. 15 ГК України), а за їх відсутності — в договірному порядку, із додержанням умов, що забезпечують захист інтересів кінцевих споживачів товарів і послуг.

Ціна (тариф), відповідно положень, викладених у ч. 1 ст. 189 ГК України, є формою грошового визначення вартості продукції (робіт, послуг), яку реалізують суб'єкти господарювання. Відповідно, ціна договору — це його істотна умова стосовно ціни продукції, що має бути поставлена, або роботи чи послуги, що мають бути надані (виконані). Зазвичай ціна визначається у специфікаціях, які є невід'ємною частиною договору. За змістом ст. 176 ГК України ціна не може визнаватися істотною умовою організаційно-господарських договорів як договорів нематеріальних².

Отже, ГК України прямо встановлює ціну як істотну умову договору. У науковій літературі зустрічається думка, що встановлення ціни як істотної умови господарського договору суперечить загальним засадам договірного права, оскільки в ч. 4 ст. 632 ЦК України зазначається, що якщо ціна у договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи та послуги на момент укладення договору.

Погодитися із даним твердженням важко, оскільки ЦК та ГК України співвідносять як загальне та спеціальне, відповідно положення про ціну як істотну умову господарського договору є пріоритетним перед загальним положенням ч. 4 ст. 632 ЦК України. Така увага до ціни пояснюється тим значенням, яке вона набуває як економічна категорія,

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов, В. М. Коссаєв та ін.; За ред. О. І. Харитонов. — Х.: Олесь, 2007. — С. 347–348.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербіни; Кол авт.: О. А. Белянич, О. М. Вінник, В. С. Шербіна та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 323–324.

невід'ємний елемент господарського механізму. Важливо також зважати на публічно-правовий аспект господарських договорів, через який законодавством передбачається обмеження вільного встановлення ціни. На думку В.С. Мілаш, проявом звуження сфери диспозитивності в даному випадку є встановлення державою фіксованих та регульованих цін. Останні встановлюються, наприклад, на ресурси, що справляють значний вплив на загальний рівень та динаміку цін, а також на продукцію та послуги, що мають важливе соціальне значення для населення¹. Встановлення ціни в господарських договорах повинно відповідати положенням значної кількості нормативно-правових актів, серед яких Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 21.06.2012 № 5007-VI².

Проте, ціна є істотною умовою лише для тих господарських договорів, за якими одна сторона зобов'язана сплатити певну суму грошових коштів. Якщо за умовами господарського договору сплата грошових коштів не передбачається, то до такого договору ч. 3 ст. 180 ГК України в частині ціни як істотної умови застосовуватись не може, оскільки зазначення ціни в такому договорі не створює прав та обов'язків сторін. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 293 ГК України за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність, повне господарське відання чи оперативне управління певний товар в обмін на інший товар. Тому, якщо за таким договором не передбачається грошова доплата, то визначення ціни в такому договорі не є обов'язковим, оскільки воно не впливає на господарське зобов'язання такого договору³.

Відповідно до ст.ст. 189–191 ГК України у господарських зобов'язаннях можуть застосовуватися такі види цін:

- вільні ціни (встановлюються за погодженням сторін і віддзеркалюють закріплені у ст. 627 ЦК України принципи свободи договору); встановлення вільних цін є загальним правилом ціноутворення в господарських

¹ Мілаш В. Істотні умови договору і диспозитивність їх правового регулювання // Підприємство, господарство і право. — 2004. — № 7. — С. 38.

² Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 21.06.2012 № 5007-VI // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5007-17>.

³ Господарське право: підручник / Д. В. Залихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Залихайла, В. М. Пашкова. — Х.: Право, 2012. — С. 253.

зобов'язаннях, за винятком випадків обов'язкового застосування інших (насамперед державних цін — ч. 1–3 ст. 191 ГК України); сторони також, як правило, є вільними її у визначенні (за їх згодою) у господарському договорі доплат до встановленої ціни за продукцію (роботи, послуги) вищої якості або виконання робіт у скорочені строки відхилення від державних фіксованих цін);

- державні ціни, в тому числі фіксовані (встановлені в твердій сумі) та регульовані (з встановленням граничного рівня цін або граничного відхилення від державних фіксованих цін);
- комунальні ціни, в тому числі фіксовані (встановлені в твердій сумі) та регульовані (зі встановленням граничного рівня цін або граничного відхилення від фіксованих цін); застосовуються, зокрема, у відносинах між комунальними підприємствами (ч. 4–6 ст. 191 ГК України).

Умови договору щодо ціни мають відповідати вимогам антимонопольно-конкурентного законодавства. У разі визнання погодженої сторонами в договорі ціни такою, що порушує такі вимоги, антимонопольний орган має право вимагати від сторін зміни умови договору щодо ціни (ч. 6 ст. 180 ГК України).

Відповідальність за порушення державної дисципліни цін визначена Законом України «Про ціни та ціноутворення» від 21.06.2012 № 5007-VI, відповідно якого вся сума виручки, необґрунтовано одержана підприємством, організацією в результаті порушення державної дисципліни цін та діючого порядку визначення вартості будівництва, яке здійснюється із залученням коштів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, а також коштів державних підприємств, установ та організацій, підлягає вилученню в доход відповідного бюджету залежно від підпорядкованості підприємства, організації⁴. Крім того, у позабюджетні фонди місцевих рад стягується штраф у двократно-му розмірі необґрунтовано одержаної суми виручки⁵.

⁴ Закон України «Про ціни і ціноутворення» від 21.06.2012 № 5007-VI // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5007-17>.

⁵ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербини; Кол. авт.: О. А. Белянич, О. М. Винник, В. С. Шербина та ін. — К.: ЮрІнком Інтер, 2008. — С. 325.

Строком дії договору є час, протягом якого існують господарські зобов'язання сторін, що виникли на основі договору, і протягом якого договір підлягає виконанню в повному обсязі (за визначенням ч. 1 ст. 631 ЦК України строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору).

У юридичній літературі також зазначається, що строком дії договору є період часу, на котрий встановлюється господарський договірний зв'язок між сторонами та протягом якого договір підлягає виконанню у повному обсязі¹.

Варто зауважити, що законодавець не завжди є послідовним з приводу строку дії господарського договору: так, за умов буквального тлумачення ст. 180 ГК України, якщо домовленості про строк дії господарського договору в самому договорі не досягнуто, то договір вважається неукладеним; одночасно згідно ч. 1 ст. 267 ГК України якщо у договорі поставки строк дії не визначений, він вважається укладеним на один рік. Таким чином допускається укладення господарського договору без зазначення строку його дії. Звичайно, в даному випадку можна вважати, що не вказуючи спеціального строку дії договору, сторони погоджувались на норму ст. 267 ГК України. Але обов'язковість досягнення згоди щодо строку дії господарського договору в передбаченій законом формі означає обов'язкове зазначення цього строку в договорі. В чинній же редакції ГК України стосовно цього є наявною колізія: з одного боку строк є істотною умовою, з іншого — умову про строк можна не погоджувати, оскільки є звичайна (передбачена законодавством) умова.

Отже, строк договору — це період часу, на який встановлюється господарський договірний зв'язок між сторонами і протягом якого договір підлягає виконанню в повному обсязі. Строк дії договору обумовлює і строк дії зобов'язання, що виникає з цього договору. Якщо зобов'язання виконане достроково, припиняється і дія самого договору. Але дія договору не припиняється, доки не буде виконане зобов'язання сторонами чи зобов'язання припиниться.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 309.

Так, «закінчення строку дії господарського договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, що мало місце під час дії договору» (ч. 7 ст. 180 ГК України).

Строк може визначитися конкретною датою, періодом, моментом висунення вимоги. Згідно з загальним правилом договірні зобов'язання мають виконуватися в установлені терміни. Проте можливе і їхнє дострокове виконання, якщо це передбачене, наприклад, законом або договором.

Якщо сторони договору зацікавлені у виконанні договору окремими партіями, окремими частинами тощо, то в договорі встановлюються спеціальні строки виконання (або шляхом вказівки на періодичність виконання, або вказівкою на той термін, до якого в межах строку дії договору повинна бути виконана частина договору). Періодичність може встановлюватися посиланням до проектно-кошторисної документації, визначенням етапів виконання роботи¹.

Водночас, строк дії договору, який сторони зобов'язані погодити, не обмежений будь-яким максимальним строком. Тому сторони можуть визначити, що договір діє до припинення прав та обов'язків, які з нього виникли. У п. 32 інформаційного листа ВГСУ від 07.04.2008 р. зазначається, що відсутність у господарському договорі строку дії не створює підстав вважати його неукладеним, якщо наявні у справі докази не свідчать про те, що справжня воля сторін полягала у намірі досягнути згоди про строк дії договору в майбутньому².

У цілому, закріплена у ч. 3 ст. 180 ГК України вимога щодо обов'язковості узгодження сторонами строку дії договору та ціни свідчить про мету законодавця запропонувати таку єдину схему змісту договору, яка, насамперед, сприяє стабільності та визначеності договірних зв'язків у сфері господарювання³.

Окремо слід підкреслити, що закінчення строку не означає автоматичного припинення усіх зв'язків між контрагентами, що виникли у зв'язку з

¹ Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / О. І. Харитонов, С. О. Харитонов, В. М. Коссака та ін.; За ред. О. І. Харитонові. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 348.

² Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Панков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. — Х.: Право, 2012. — С. 253.

³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини; Кол. авт.: О. А. Белянська, О. М. Вітнік, В. С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 324.

договірними відносинами. Сторони не звільняються від відповідальності за порушення умов договору, яке мало місце під час дії договору. Тобто якщо господарське договірне зобов'язання не було виконано належним чином, то відповідальність сторін (стягнення штрафних санкцій та відшкодування збитків) за порушення умов договору настає незалежно від закінчення строку його дії¹.

Отже, узгоджений сторонами строк дії договору дає можливість встановити чіткі параметри, які дозволяють визначити проведення виконання договірної зобов'язання у часі як належне.

У ч. 1 ст. 202 ГК України визначено, що однією із загальних умов припинення господарських зобов'язань є виконання, проведене належним чином. Якщо господарське договірне зобов'язання не виконано належним чином, то відповідальність сторін (стягнення штрафних санкцій та відшкодування збитків) за порушення умов договору настає незалежно від закінчення строку дії договору. Аналогічне правило міститься у ч. 4 ст. 631 ЦК України.

Закінчення строку дії договору дає можливість кредитору в конкретній ситуації обрати певний варіант поведінки:

- 1) вимагати від боржника реального виконання зобов'язання, якщо інтерес до цього кредитором ще не втрачений;
- 2) вимагати застосування до порушника заходів господарсько-правової відповідальності, як це передбачається ч. 7 коментованої статті².

По-друге, до істотних відносяться ті умови, які названі в законі або інших правових актах як істотні для певних видів господарських договорів. Перелік істотних умов, узгодження яких є необхідним при укладенні господарських договорів певного виду, міститься в окремих статтях ГК України, що регулюють цей вид господарських відносин (зокрема щодо поставки, контрактатії, сільськогосподарської продукції, енергопостачання, оренди майна та лізингу, перевезення вантажів тощо), і в окремих

¹ Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов, В. М. Косак та ін.; За ред. О. І. Харитонов. — Х.: Одеськ, 2007. — С. 349.

² Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шероїни; Кол авт.: О. А. Белявнич, О. М. Вінник, В. С. Шербіна та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 326.

законодавчих актах. Наприклад, крім предмета, строку і ціни, істотними умовами договору оренди відповідно до ст. 284 ГК України є порядок використання амортизаційних відрахувань, відновлення майна, що орендується, та умов його повернення. За відсутності спеціальних норм і норм ГК України, які визначали б істотні умови певного договору, застосовуються відповідні положення ЦК України.

По-третє, істотними визнаються умови, необхідні для договорів цього виду. Необхідними вважаються ті умови, що виражають його природу і без яких він не може існувати як даний вид договору. Йдеться про умови, що хоча і згадуються у відповідних нормативно-правових актах, але прямо ніде не визначені як істотні. Втім, вони потрібні для договорів конкретного виду саме як істотні умови. Так, судова практика донедавна визнавала такою істотною умовою для договорів підряду складання кошторису (п. 7 листа за № 01—8/481), хоча ЦК УРСР і ст. 844 у ЦК України і не містять подібної правової оцінки кошторису.

За цією категорією умов суди вимушені оперувати переважно оціночними поняттями, тобто самостійно визначати стосовно конкретної ситуації і певного спірного договору, чи дана умова істотна. Суб'єктам правозастосування (не лише судам, а й учасникам договірних відносин) можна порекомендувати застосування такого критерію: можливість виконання договору належним чином без включення й узгодження сторонами певної умови (ст. 526 ЦК України). Наприклад, договір капітального будівництва неможливо виконати без підготовки й узгодження відповідної проектно-кошторисної документації, передачі підряднику відповідної земельної ділянки тощо. Крім того, треба враховувати відповідні презумпції, закріплені в ЦК і ГК України за наявності підстав їхнього застосування. Відповідно до ч. 5 ст. 626 ЦК України договір відплатний, якщо інше не встановлено договором, законодавством або не впливає із суті договору.

По-четверте, істотними вважаються й усі ті умови, щодо яких за наявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди. Сторони відповідно до принципу свободи договорів також можуть включати в договір суттєві умови для різних видів договорів, тобто укладати змішані договори. Наприклад, у договорі оренди передбачити умови про те, що після закінчення

строку договору орендар купує майно в орендодавця за залишковою вартістю.

Якщо договір оформлено письмово у вигляді одного документа, підписаного сторонами, чи шляхом обміну листами, телеграмами тощо, то відповідні умови фіксуються в пунктах договору, в яких можуть міститися посилання на норми діючого в цій сфері законодавства. Оскільки господарський договір є підставою виникнення господарського зобов'язання, то зміст цього зобов'язання розкривається через права та обов'язки його учасників, що визначаються умовами договору¹.

На відміну від істотних, звичайні умови не потребують узгодження сторін. Звичайні умови передбачені у відповідних нормативних актах і автоматично вступають у дію в момент укладення договору. Як і інші умови договору, звичайні умови ґрунтуються на згоді сторін. Передбачається, що якщо сторони досягли угоди укласти договір, то тим самим вони погодилися і з тими умовами, що містяться в законодавстві про цей договір. При укладанні, наприклад, договору оренди автоматично вступає в дію умова, передбачена ЦК України, відповідно до якої ризик випадкової загибелі майна несе його власник, тобто орендодавець, проте, якщо сторони не бажають укласти договір за звичайних умов, вони можуть уключити в зміст договору пункти, що скасовують або змінюють звичайні умови, якщо останні визначені диспозитивною нормою.

Отже, обов'язкові (звичайні) умови є імперативними, тобто такими, що вже визначені чинним законодавством для певного виду угод незалежно від намірів сторін. Такі умови стають обов'язковими внаслідок самого лише факту укладання відповідного договору сторонами. Від істотних вони відрізняються тим, що не потребують погодження між сторонами і про них не обов'язково застерігати в тексті договору. Як приклад можна навести окремі положення ст. 10 Закону України «Про оренду державного та комунального майна»² від 10 квітня 1992 р., типові договори

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссака та ін.; За ред. О.І. Харитонової. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 346–348.

² Закон України «Про оренду державного та комунального майна» від 10 квітня 1992 р. № 2269-ХІІ (в редакції Закону України від 14 березня 1995 р. № 98/95-ВР) // Вісник Верховної Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 416.

оренди, затвержені наказом Фонду державного майна «Про затвердження договорів оренди» від 23 серпня 2000 р. за № 1774¹.

У міжнародній комерційній практиці, наприклад, розрізняють прямі умови договору і такі, що маються на увазі. До останніх відносяться умови, прямо не вказані в договорі (і не узгоджені його учасниками), але впливають із його характеру і мети або практики взаємовідносин сторін, а також із принципів сумлінності і чесної ділової практики. Так, організація, що постачає комп'ютерну мережу із зобов'язанням її встановити, зобов'язана передати покупцю й основну інформацію про функціонування цієї системи навіть за відсутності спеціального посилання про це в договорі, оскільки йдеться про відчуження товарів, використання яких без спеціальної інформації неможливе.

Випадковими називаються такі умови, які змінюють або доповнюють звичайні умови. Вони включаються в текст договору на розсуд сторін. їхня відсутність, так само як і відсутність звичайних умов, не впливає на дійсність договору. Проте на відміну від звичайних вони набувають юридичної сили лише в разі включення їх у текст договору. Так, якщо при узгодженні умов договору купівлі-продажу сторони не вирішили Питання про те, яким видом транспорту товар буде доставлений покупцю, договір вважається укладеним і без цієї випадкової умови.

У літературі також окремо розглядаються такі випадкові умови договору:

- передбачені чинним законодавством і в конкретному договорі змінені сторонами;
- про які взагалі в законодавстві не згадується (законодавством не регулюються).

До першої групи слід віднести умови, встановлені відповідними нормативно-правовими актами, якщо зміна таких умов допускається за згодою сторін.

До умов другої групи може бути включено вимогу, наприклад, про розміщення матеріалів рекламного характеру на транспортних засобах під час перевезень вантажів².

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссака та ін.; За ред. О.І. Харитонової. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 347.

² Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, В.М. Коссака та ін.; За ред. О.І. Харитонової. — Х.: Одиссей, 2007. — С. 347.

Хоча закон вимагає, щоб у господарському договорі мали бути зафіксовані істотні умови договору, а також умови, що визнаються обов'язковими нормами спеціального законодавства (антимонопольно-конкурентного, спрямованого на захист інтересів споживачів та/або національних товаровиробників), проте в сучасних умовах господарювання сторонам при укладенні будь-якого договору доцільно керуватися найбільш поширеними моделями договорів певного виду з урахуванням своїх інтересів.

У цілому, універсальна модель господарського договору, що забезпечує належний захист інтересів його сторін, передбачає необхідність включення до нього умов щодо:

- предмета договору, його кількісних та якісних характеристик;
- строку дії договору та строків його виконання;
- суми договору та ціни одиниці виміру (тони, літра, метра, штуки тощо);
- порядку виконання та порядку передачі-приймання виконання;
- порядку та форми платежів;
- відповідальності за невиконання (неналежне виконання) сторонами договірних зобов'язань;
- обставин, що виключають відповідальність сторін за невиконання (неналежне виконання) сторонами договірних зобов'язань (форс-мажор);
- способів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань (застанова, гарантія тощо);
- порядку розгляду спорів, що впливають з господарського договору, в тому числі визначення юрисдикційного органу, а щодо зовнішньоекономічних контрактів — країни, законодавство якої застосовуватиметься під час розгляду спору¹.

Отже, зміст господарського договору становлять умови договору, визначені угодою його сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові умови договору відповідно до законодавства (ч. 1 ст. 180 ГК України).

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. виш. нач. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 290.

Умови господарського договору можуть належати до різних типів (видів). За критерієм обов'язковості (необов'язковості) розрізняють:

- обов'язкові (повинні включатися до договору відповідно до вимог законодавства);
- та необов'язкові (включаються до договору за погодженням сторін).

За ознакою впливу на юридичну силу договору та відповідності умов певному виду договору виділяють:

- істотні умови;
- звичайні умови;
- та випадкові умови.

Питання до самоконтролю

1. Визначення та ознаки господарського договору.
2. Загальні умови укладання договорів, що породжують господарські зобов'язання.
3. Форма господарського договору.
4. Зміст господарського договору.
 - 4.1. Істотні умови господарського договору.
 - 4.2. Звичайні умови господарського договору.
 - 4.3. Випадкові умови господарського договору.
 - 4.4. Універсальна модель господарського договору.
5. Порядок зміни та розірвання господарських договорів.

Розділ 9 ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Визначення, ознаки та види господарсько-правової відповідальності

В розвинутому цивілізованому суспільстві учасники господарських правовідносин мають бути зацікавлені в правомірній поведінці — як власній, так і своїх контрагентів, адже це відповідає моральним засадам суспільства в цілому, а також прагматичному ставленню до будь-якої справи, тому що притягнення до юридичної відповідальності зумовлює негативні наслідки для правопорушника. Проте відсутність правопорушень — це ідеальний, а не реальний стан суспільного (в тому числі економічного) життя¹.

Під правопорушенням у сфері господарювання розуміють протиправну дію або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин, або третіх осіб².

Вчинення суб'єктом господарських відносин правопорушення тягне за собою застосування до правопорушника передбаченої та санкціонованої нормами господарського законодавства відповідальності.

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 381.

² Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 297.

Юридична відповідальність є одним із фундаментальних і системоутворюючих інститутів у праві сучасної України, що сприяє формуванню у населення поваги до закону, стимулює правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, а, отже, є важливим засобом забезпечення законності й правопорядку, який виступає істотним фактором розбудови нашої країни як правової держави.

Інститут юридичної відповідальності виконує в суспільстві, з одного боку, функцію певного державного гаранта ефективності застосування чинного законодавства, а з іншого — свідомого додержання дієздатною особою заборон, виконання нею юридичних обов'язків, а також використання суб'єктивних прав, не посягаючи при цьому на права, свободи та законні інтереси інших суб'єктів правовідносин.

Зважаючи на складну юридичну природу цього інституту, в науковій та навчальній літературі сформувалося двохаспектне розуміння юридичної відповідальності: позитивна (перспективна або заохочувальна) відповідальність — передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки; негативна (ретроспективна або охоронна) відповідальність — передбачає покарання за правопорушення.

Водночас, необхідно зазначити, що при розгляді юридичної відповідальності основна увага приділяється саме юридичній відповідальності негативного (ретроспективного чи охоронного) характеру.

Стосовно загального поняття негативної юридичної відповідальності слід вказати, що існуючі підходи до її визначення, в залежності від акцентування уваги на певних аспектах, можна поділити на декілька основних груп.

Так, одні дослідники розглядають юридичну відповідальність як передбачені законом вид і міру обов'язку правопорушника потерпати примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного і майнового характеру в правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення (О.Ф. Скакун)³.

Інші науковці наголошують на тому, що юридична відповідальність — це застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка

³ Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс). Підручник. — Харків: Еспада, 2006. — С. 642.

вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми (С. В. Бобровник)¹.

Крім того, фахівці також розуміють юридичну відповідальність як правовідношення між державою в особі її органів (суду, спеціальних інспекцій тощо) і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками (Ю. С. Шемшученко)².

Як бачимо, усі наведені вище варіанти присвячені визначенню саме негативної або ретроспективної юридичної відповідальності з акцентуванням уваги на окремих її аспектах.

Водночас, зауважимо, що здійснювалися й спроби поєднати у єдиному визначенні юридичної відповідальності як ознак позитивної (перспективної) так і негативної (ретроспективної) відповідальності. В такому розумінні юридичну відповідальність визначено як усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і обов'язків — відповідальність за сьогоднішню та майбутню поведінку (перспективна відповідальність) та як обов'язок зазнати певних обмежень за порушення норм права (ретроспективна відповідальність) (О. Зелена)³.

Відповідно усталеної у вітчизняному правознавстві позиції, юридична відповідальність у господарському праві — це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет юридичного регулювання — господарські правопорушення⁴. Оскільки це відповідальність за господарські правопорушення (правопорушення, вчинені у сфері господарської діяльності), санкції за них визначені у господарському законодавстві. Такий вид відповідальності визначається як господарсько-правова відповідальність, якій властиві особливі ознаки.

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука. Н. М. Обушченко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 502.

² Шемшученко Ю. С. Відповідальність юридична // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1: А-Г. — 672 с.: іл. — С. 437.

³ Зелена О. Поняття юридичної відповідальності: окремі проблеми // Право України. — 2002. — № 11. — С. 111.

⁴ Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 297.

Як зазначає О. М. Вінник, господарсько-правовій відповідальності властиві як загальні — родові ознаки юридичної відповідальності, так і особливі — видові ознаки, притаманні саме відповідальності за правопорушення у сфері господарювання.

До родових ознак слід віднести:

- юридична підстава — закон (проте не в усіх випадках),
- фактична підстава застосування господарсько-правової відповідальності — правопорушення;
- зміст — негативні наслідки, що зазнає порушник (застосовуються до порушника);
- можливість застосування державного примусу для покладення на порушника господарсько-правової відповідальності.

Характерними (видовими) ознаками господарсько-правової відповідальності є:

- сфера застосування — господарські правовідносини (господарськомайнові та/або господарсько-організаційні);
- юридична підстава — акти господарського законодавства та господарські договори;
- фактичні підстави — господарське правопорушення, склад якого залежить від виду (форми) господарсько-правової відповідальності;
- презумпція вини порушника та особливості визначення вини (про що йтиметься далі);
- суб'єктами господарсько-правової відповідальності є учасники господарських правовідносин (суб'єкти господарювання, суб'єкти господарсько-організаційних повноважень, засновники та учасники господарських організацій, власники майна суб'єктів господарювання; контрагенти суб'єктів господарювання за господарськими договорами);
- спрямованість господарсько-правової відповідальності переважно на майнову базу порушника і лише в окремих випадках — на особу порушника (примусова реорганізація та примусова ліквідація);
- змістом господарсько-правової відповідальності є заходи впливу (санкції) — майнової (відшкодування збитків, штрафні санкції, конфіскація) та/або організаційної (призупинення дії або анулювання ліцензій,

скасування відомостей державної реєстрації, примусова реорганізація та ін.) спрямованості, що відбиваються на економічних інтересах порушника;

- порядок застосування залежно від виду та форми господарсько-правової відповідальності: а) судовий б) претензійно-позовний (ст. 222 ГК України); в) безпосередньо кредитором в оперативному порядку (ст. 235 ГК України); г) спеціальний — уповноваженими органами — ст. 238 ГК України).

Отже, господарсько-правова відповідальність — це майново-організаційні за змістом і юридичні за формою заходи впливу на економічні інтереси учасників господарських правовідносин у разі вчинення ними господарського правопорушення¹.

За змістом господарсько-правова відповідальність загалом є матеріальною або організаційною. Перша застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства. Суб'єкти господарювання (як господарські організації, так і громадяни-підприємці) можуть нести як відповідальність лише матеріальні витрати (примусові виплати, недержання належних сум, зменшення майна внаслідок відшкодування збитків тощо). Господарське законодавство закріплює принцип повної майнової відповідальності суб'єктів господарювання аж до оголошення банкрутом (ч. 4 ст. 205 ГК України).

Таким чином, найвищою економічною санкцією згідно із законодавством можна вважати процесуальне (судове) оголошення суб'єкта-боржника банкрутом².

За формою ця відповідальність є юридичною, тобто являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою суду. Юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. виш. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 382–386.

² Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції Закону від 22.12.2011 № 4212-VI // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1334666147804964>.

вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи майнового впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені або інші несприятливі для правопорушника правові наслідки. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість застосування передбачених договором чи законом майнових та інших господарських санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування господарських санкцій¹.

Як впливає з положень ГК України, розробники якого скрупульозно підійшли до класифікації видів господарської відповідальності, учасники господарських відносин — підприємці, різні підприємства, установи, організації тощо — за правопорушення в сфері господарювання мають нести відповідальність шляхом застосування до них господарських санкцій.

Загальновідомий термін «санкція» походить від латинського «sanctio» — найсуворіша постанова. Поняття господарських санкцій та їх виділення в окрему самостійну групу є новелою у законодавстві й охоплює широке коло заходів, перелік та порядок застосування яких встановлено ГК України та спеціальними законами.

За ГК України господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника в сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Кодекс виділяє декілька видів таких санкцій, які різняться не тільки за правовою й економічною ознакою, але також за порядком і підставами застосування.

У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції. Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції, що суттєво відрізняються від інших господарських санкцій.

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Шербики; Кол авт.: О. А. Белянич, О. М. Вінник, В. С. Шербики та ін. — К.: Юринком Інтер, 2012. — С. 414.

Водночас, згідно положень, закріплених у ч. 1 ст. 222 ГК України, учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензії чи звернення до суду. У разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа — учасник господарських відносин, чий права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 222 ГК України).

Положення стосовно порядку досудового врегулювання господарських спорів, яке тривалий час існує у господарському процесуальному законодавстві, на практиці довело свою ефективність та корисність для регулювання господарських відносин, підвищення правової культури та ділової етики суб'єктів господарського обігу.

У цілому слід зазначити, що в юридичній літературі можна знайти різні точки зору щодо співвідношення понять «господарсько-правова відповідальність» та «господарсько-правові санкції», вони є дискусійними. Загалом, санкції у сфері господарювання можна класифікувати за різними критеріями.

1. За критерієм змісту впливу — на грошові (сплата неустойки/штрафних санкцій, господарсько-адміністративний штраф, відшкодування збитків) та натуральні (заміна неякісної продукції на якісну).
2. За критерієм безпосередньої спрямованості — на майнові (конфіскація, сплата неустойки/штрафних санкцій, відшкодування збитків, господарсько-адміністративний штраф) та організаційні (господарсько-організаційні, оперативно-господарські санкції).
3. За характером порушених відносин — на: а) санкції, що застосовуються у горизонтальних відносинах, тобто між рівноправними суб'єктами господарювання (сплата неустойки/штрафних санкцій, відшкодування збитків, оперативно-господарські санкції); б) санкції, що застосовуються у вертикальних відносинах, тобто між компетентним державним органом і суб'єктом господарювання (господарсько-правова конфіскація, господарсько-адміністративний штраф планово-госпрозрахункові

санкції, господарсько-організаційні санкції); в) універсальні санкції, що застосовуються і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах (відшкодування збитків; штрафні санкції та оперативно-господарські санкції).

4. Залежно від виду порушених відносин — на: санкції, що застосовуються в договірних відносинах (відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські), і санкції, що застосовуються в позадоговірних відносинах (відшкодування збитків, адміністративно-господарські санкції).
5. Залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності, розрізняють: відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства; відповідальність у сфері капітального будівництва; відповідальність в галузі зовнішньоекономічної діяльності; відповідальність в галузі транспорту; відповідальність на ринку цінних паперів та ін.¹

Таким чином, господарсько-правова відповідальність — це майново-організаційні за змістом і юридичні за формою заходи впливу на економічні інтереси учасників господарських правовідносин у разі вчинення ними господарського правопорушення.

Отже, у сфері господарювання застосовується специфічний вид юридичної відповідальності, який іменується господарсько-правовою та опосередковується господарсько-правовими санкціями. Саме вони виступають одним з основних засобів забезпечення належного виконання зобов'язань у сфері господарювання, що стимулює зміцнення майнового стану учасників господарських відносин, формування в них впевненості в реалізації поставлених завдань і, зрештою, стабілізує загалом економіку країни.

У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції. Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова елітність, 2009. — С. 386-387.

адміністративно-господарські санкції, що суттєво відрізняються від інших господарських санкцій.

2. Мета й функції господарсько-правової відповідальності

Відповідно закріплених у ч. 2 ст. 216 ГК України положень, метою застосування господарських санкцій визначено захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, зокрема й відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечення правопорядку у сфері господарювання.

Таким чином, однією з основних цілей господарсько-правової відповідальності є забезпечення правопорядку в сфері економіки (в господарських відносинах). У функціональному ж відношенні господарсько-правова відповідальність покликана стимулювати належне виконання господарських та інших зобов'язань.

Господарсько-правова відповідальність як невід'ємна складова забезпечення господарського правопорядку виконує важливі функції, що визначаються як напрямок її дії, господарський результат застосування господарсько-правової відповідальності¹.

Господарсько-правова відповідальність виконує наступні функції:

- компенсаційно-відбудовна — укладається у відновленні порушеного правопорядку й усуненні наслідків неправомірного поведіння суб'єкта господарювання. Завдяки застосуванню господарсько-правової відповідальності нормалізуються господарські відносини, компенсуються збитки, і відновлюються порушені права потерпілої сторони. Ця функція характерна всім формам відповідальності, однак насамперед відшкодуванню збитків і сплати неустойки²;

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. нач. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова сідність, 2009. — С. 387.

² Шелухін М. Л. Господарське право: Навчальний посібник у схемах і таблицях / За заг. ред. канд. юрид. наук, доц. Шелухіна М. Л. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 602.

- попереджувальна функція — проявляється в тому, що не тільки застосування господарсько-правової відповідальності, а й сама погроза її застосування змушує суб'єкта господарювання діяти правомірно. Однаковою мірою характерна всім формам господарсько-правової відповідальності;
- сигнальна функція — проявляється в тому, що застосування до суб'єктів господарювання господарсько-правової відповідальності є сигналом для правопорушника про необхідність поліпшення своєї роботи з метою запобігання в майбутньому втрат від застосування такої відповідальності. Найбільш характерна ця функція оперативної — господарським і господарсько-організаційним санкціям¹;
- інформаційна функція — сам факт пред'явлення претензії, позову — це інформація про неблагополучний стан господарської діяльності суб'єкта;
- штрафна функція — у даному розумінні господарсько-правова відповідальність є реакцією на вже вчинені протиправні дії (бездіяльність) у вигляді покарання правопорушника економічними санкціями (неустойка, штраф, пеня)².

Отже, метою застосування господарських санкцій визначено захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, зокрема й відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечення правопорядку у сфері господарювання.

Господарсько-правова відповідальність, як невід'ємна складова забезпечення господарського правопорядку, виконує наступні важливі функції, що визначаються як напрямок її дії, господарський результат застосування господарсько-правової відповідальності: компенсаційно-відбудовну; попереджувальну; сигнальну; інформаційну; штрафну.

Реалізації мети й функцій господарсько-правової відповідальності сприяють принципи, на яких базується господарсько-правова відповідальність, відповідно основних засад, визначених у ч. 3 ст. 218 ГК України.

¹ Кравчук С. Й. Господарське право України: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2007. — С. 62, 145.

² Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. нач. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова сідність, 2009. — С. 387.

3. Принципи господарсько-правової відповідальності

Поняття «принцип» походить від латинського слова «principium», що перекладається як «початок», «першооснова» та «первинність»¹.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «принцип» визначено як «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.»².

Загалом, принципи означають основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що характеризують природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості.

В юридичній літературі «принципи права» визначаються через такі ключові поняття, як «основні ідеї», «основоположні ідеї», «керуючі ідеї», «відправні ідеї його буття», «вихідні керівні засади», «відправні начала», «відправні установлення», «вихідні положення», «нормативно-керівні положення», «імперативні вимоги», «незаперечні вихідні вимоги» тощо. В одному з найбільш фундаментальних досліджень у вітчизняній юриспруденції, присвячених принципам права, вони визначені як «такі відправні ідеї його буття, що виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і утворюють його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу»³.

Отже, з давніх давен принципи вважалися підвалиною, фундаментом, основою будь-якої соціальної системи (в тому числі правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких

¹ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Харків: Право, 2002. — С. 193.

² Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. — 941.

³ Холодін А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Холодін. — К.: Юрінком Інтер, 1998.

принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави. Принципи права виступають як орієнтири в правотворчій, правоінтерпретаційній і правозастосовній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян і громадських організацій⁴.

Поряд з вказаним слід зауважити, що у правознавстві не сформульовано єдиного, загальноприйнятого поняття принципів права, а також визначення похідних принципів, зокрема юридичної відповідальності тощо. Але при всіх розбіжностях думки спеціалістів збігаються в тому, що кожне ґрунтовне дослідження передбачає виявлення головних положень, що є базовими для явища, яке вивчається. В даному випадку таким правовим явищем є господарсько-правова відповідальність і її принципи.

В сучасній юриспруденції існує чимало підходів до визначення та класифікації принципів права. Так, принципи права можуть бути: легалізовані, тобто закріплені в законі; виведені зі змісту чинного законодавства; сформульовані юридичною практикою тощо. Залежно від функціонального призначення й об'єкту відображення принципи права поділяються на соціально-правові та спеціально-юридичні. Останні залежно від сфери дії поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві та внутрішньогалузеві або принципи інститутів права. Існують й інші підходи до класифікації принципів права. У цілому, система принципів права базується на їх стійкому взаємозв'язку.

Господарсько-правова відповідальність є інститутом господарського права. Водночас, господарсько-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності й, відповідно, в усіх суттєвих моментах базується на принципах, притаманних останній. Таким чином, звернення до принципів юридичної відповідальності при дослідженні принципів господарсько-правової відповідальності, безумовно, є потрібним, оскільки це надає необхідну методологічну основу для більш глибокого, фундаментального дослідження даного явища. У зв'язку із вказаним, розгляд принципів юридичної відповідальності складає дослідницьке підґрунтя

⁴ Теорія держави та права: навч. посібник / кол. авт., кер. авт. кол. к.ю.н., доц. Ю. А. Велерніков. — Дніпропетровськ: ДДУВС, Ліра ЛТД, 2012. — С. 129.

для наукової характеристики принципів господарсько-правової відповідальності¹.

Аналізуючи дане питання автор дійшов висновку стосовно найбільш важливих принципів, які є властивими для юридичної відповідальності. Серед них необхідно виділити наступні: законності; обґрунтованості; доцільності; невідворотності; своєчасності; справедливості; персоніфікації; права на кваліфіковану юридичну допомогу особі, що притягується до юридичної відповідальності; неприпустимості бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення тощо.

Деякі автори крім вказаних вище принципів, які є загальними і характерними для юридичної відповідальності у цілому, відносять й інші, зокрема, наприклад, принцип презумпції невинуватості. Проте безпосередньо із цією позицією погодитися вкрай важко, адже для багатьох галузей права є притаманною саме презумпція винуватості (для фінансового, цивільного, господарського тощо). Так, принцип презумпції винуватості фактично закріплений у ч. 2 ст. 614 ЦК України — «відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання»², а також ч. 2 ст. 218 ГК України: «учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності»³.

¹ Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб./ за ред. В.С. Шербини. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 439.

² Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40-44. — Ст. 356.

³ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 18-22. — Ст. 144.

Оскільки господарсько-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, для першої є притаманними усі наведені вище принципи, властиві для юридичної відповідальності в цілому. Поряд з вказаним, необхідно виділити принципи саме господарсько-правової відповідальності. Стосовно висвітлення цього питання у національній юриспруденції також є різні підходи.

Іще до прийняття ГК України, в якому певні принципи господарсько-правової відповідальності закріплені на легальному рівні, тривалий час робилися спроби їх визначення на доктринальному рівні. Напередодні кодифікації вітчизняного господарського права А. Шпомер виділив наступні принципи відповідальності у сфері господарювання: 1) забезпечення цінності економічних, екологічних і соціальних цінностей, результатів господарської діяльності; 2) визначення законом або договором видів, умов та порядку застосування господарських санкцій; 3) загальна сфера дії, що охоплює всі рівні управління і господарювання; 4) наявність різновидів господарських санкцій як засобів відповідальності, що застосовуються до суб'єктів господарювання; 5) рівноправність у господарських відносинах між суб'єктами господарювання незалежно від форми власності та господарювання; 6) наділення владними повноваженнями органів управління щодо застосування адміністративно-господарських санкцій; 7) досягнення оптимального поєднання вертикальної і горизонтальної господарської діяльності¹.

Після прийняття та набуття чинності ГК України у ч. 3 ст. 216 зазначеного нормативно-правового акту закріплено наступне положення: «Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими:

- потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;

¹ Шпомер А. Господарська відповідальність як метод державного регулювання економіки / А. Шпомер // Підприємство, господарство і право. — 2002. — № 7. — С. 1

- сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі;
- у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції¹.

Більшість авторів, розглядаючи це питання, обмежуються висвітленням вказаних вище принципів. Натомість О. П. Подцерковний зауважує, що принципи господарсько-правової відповідальності можуть розумітися як у широкому, так і у вузькому значенні. У першому випадку йдеться про основоположні засади, закріплені в розділі 24 ГК України «Загальні засади відповідальності учасників господарських відносин» та інших статтях ГК України. У вузькому сенсі можна говорити про принципи, спеціально названі в ст. 216 ГК України.

У широкому значенні можна виділити наступні принципи господарсько-правової відповідальності:

- гарантування захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення правопорядку у сфері господарювання (ч. 2 ст. 216 ГК України);
- наділення потерпілої сторони правом на відшкодування збитків незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі;
- застосування передбаченої законом відповідальності виробника (продавця) за недоброякісність продукції незалежно від того, чи є вказівка на це в договорі;
- неприпустимість застереження в господарському договорі щодо виключення або обмеження (у порівнянні із законом) відповідальності виробника (продавця) продукції (ч. 3 ст. 216 ГК України);
- необхідність виконання зобов'язань у натурі, навіть після сплати штрафних санкцій і відшкодування збитків (ч. 3 ст. 216 і ч. 7 ст. 226 ГК України);
- презумпція вини особи, що допустила порушення господарського зобов'язання (ч. 2 ст. 218 ГК України);

¹ Господарський кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18-22. — Ст. 144.

- перевага законодавчих меж господарсько-правової відповідальності перед договірними (ст. 219 і ч. 1 ст. 231 ГК України);
- можливість застосування процедури досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності (ст. 222 ГК України);
- необхідність вживання своєчасних заходів з усунення наслідків правопорушення (ч. 1 ст. 222 і ст. 226 ГК України) тощо.

В. С. Шербина загальним принципом господарсько-правової відповідальності називає державну забезпеченість застосування передбачених законом чи договором майнових та інших господарських санкцій². Це твердження є беззаперечним, але слід враховувати, що господарське законодавство передбачає можливість виконання зобов'язань і переживання правопорушником несприятливих наслідків (відшкодування збитків, сплату штрафних санкцій) без втручання державних органів, наприклад, у разі звернення потерпілого до правопорушника з претензією і задоволення цих вимог (ст. 222 ГК України), або розгляду спору між контрагентами недержавними інституціями — третейськими судами, міжнародним комерційним арбітражем. Крім того, законодавство України передбачає застосування оперативного-господарських санкцій, як заходів безпосереднього впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку (ст. 235–237 ГК України), а також самозахист (ст. 19 ЦК України).

Одним із принципів господарсько-правової називають також принцип вини правопорушника. Водночас, О. М. Винник із цього приводу зазначає, що правопорушення як фактична підстава юридичної відповідальності в господарському праві має свої особливості. Відомо, що в класичному складі правопорушення (об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона) третій елемент (об'єктивна сторона правопорушення) складається з протиправної поведінки, негативних її наслідків та причинного зв'язку між ними, а четвертий елемент (суб'єктивна сторона

¹ Господарське право: Підручник / кол. авт.: за ред. О. В. Подцерковного. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Х.: Олекс, 2012. — С. 320.

² Шербина В. С. Господарське право: підручник / В. С. Шербина. — 4-те вид., перероб. і допов. — К.: Юрник Інтер, 2009. — С. 313.

правопорушення) — ставлення порушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків (вина, мотиви, цілі). Проте в господарському праві згадані складові об'єктивної та суб'єктивної сторін правопорушення мають бути присутні при застосуванні, як правило, такої форми відповідальності, як відшкодування збитків. В інших випадках досить наявності лише протиправної поведінки, а у разі застосування штрафних санкцій — ще й вини. Проте відповідно до ГК України (ч. 2 ст. 218) закріплюється принцип презумпції вини: учасник господарських відносин повинен нести відповідальність за порушення встановлених законом або договором зобов'язань, якщо не доведе, що ним вжито всіх необхідних заходів для недопущення господарського правопорушення або належне виконання договірних зобов'язань виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили (незвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності)¹.

Про принцип презумпції вини вже йшлося вище, при характеристиці загальних принципів юридичної відповідальності, проте слід також зауважити, що, згідно положень ч. 2 ст. 218 ГК України, не вважаються обставинами, які звільняють суб'єкта господарювання за порушення умов зобов'язання від відповідальності, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів. Таким чином, навіть якщо юрисдикційний орган, а також контрагент договірних відносин, будуть впевнені у сумлінності правопорушника та відсутності його вини (наприклад, через порушення зобов'язань третіми особами, що не дало змогу правопорушникові виконати зобов'язання перед контрагентом), до особи, яка об'єктивно не виконала свої обов'язки по договору, будуть застосовані господарсько-правові санкції. Щоправда вже після цього, відповідно ч. 1 ст. 228 ГК України, учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути збитки з третій осіб у порядку регресу.

Поряд із вказаним, як слушно зауважує О.П. Подцерковний, слід розрізняти презумпцію вини правопорушника (як презумпцію, що може

¹ Вінник, О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [Текст] / О.М. Вінник. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 385.

бути спростована) і відсутність урахування його вини при застосуванні господарсько-правових санкцій. Так, презумпція вини правопорушника у сфері господарювання характерна для застосування більшості господарських санкцій. Але особа має право довести відсутність своєї вини в скоєнні протиправного діяння і звільнитися від відповідальності. У випадку відсутності урахування вини правопорушника у господарських відносинах останній не може звільнитися від відповідальності, довівши відсутність своєї провини. Зокрема, провина правопорушника не враховується при застосуванні оперативно-господарських санкцій (ч. 3 ст. 535 ГК України). ЦК України також передбачає випадки відсутності урахування вини при застосуванні заходів відповідальності (ст. ст. 1178, 1179). Це орієнтує на загальну тенденцію розширення в чинних ГК та ЦК України тих складів правопорушень, відповідальність за які настає за відсутності урахування вини правопорушника¹.

У науковій літературі також підкреслюється, що господарське законодавство встановлює принцип повної майнової відповідальності суб'єктів господарювання аж до оголошення банкрутства (ч. 4 ст. 205 ГК України). У зв'язку із цим В.С. Щербина найвищою економічною санкцією згідно із національним законодавством вважає процесуальне (судове) оголошення суб'єкта боржника банкрутом². При цьому, слід пам'ятати, що стосовно певних категорій суб'єктів господарювання передбачено збільшену відповідальність. Так, згідно з ч. 2 ст. 128 ГК України громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення, а не тільки майном, що використовується для здійснення господарської діяльності. Учасники товариств з додатковою відповідальністю, командитних і повних товариств (ст. 80 ГК України), виробничих кооперативів (ч. 1 ст. 108 ГК України) також у порядку і на умовах визначених законом або договором можуть нести додаткову відповідальність, у тому числі особистим майном. ■

¹ Господарське право. Підручник / кол. авт.; за ред. О.П. Подцерковного. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Х.: Одісей, 2012. — С. 324-325.

² Щербина В. С. Господарське право: підручник / В. С. Щербина. — 4-те вид., перероб. і допов. — К.: Юрінком Інтер, 2009. — С. 314.

Поряд із тим, у науковій літературі вказуються принципи, що розглядаються у взаємозв'язку, наприклад, принципи повного відшкодування збитків та еквівалентності господарсько-правової відповідальності. Так, відшкодування збитків має усунути всі негативні наслідки в господарській сфері для кредитора, відновити його майнове становище за рахунок правопорушника, тобто стан, який мав і міг би мати кредитор, якби зобов'язання було виконано. Для цього необхідним є відповідність обсягу відповідальності розміру завданих збитків¹.

У цілому слід зазначити, що принципи господарсько-правової відповідальності можуть розумітися як у широкому, так і у вузькому значенні, зважаючи на те, що законодавець приділяє значну увагу формулюванню у ЦК та ГК України найбільш загальних законодавчих положень. В одних випадках вони так і зазначаються — як принципи, основні засади. В інших випадках такі загальні положення принципами не називаються, але ж за змістом вони є такими.

Слід мати на увазі, що принципи входять до складу нормативного регулятора як його повноцінний елемент. Тому вони підлягають застосуванню при вирішенні господарсько-правових спорів поряд з конкретними положеннями, що формулюють права та/або обов'язки суб'єктів. Разом із тим треба враховувати, що основні засади, принципи є положеннями найбільш загального змісту, тому вони не можуть застосовуватись всупереч конкретним (спеціальним) положенням законів. Як і завжди, так і в цьому випадку, за наявності суперечності переважному застосуванню підлягають спеціальні положення (правові норми). Тому принципи підлягають прямому застосуванню перш за все у випадках, коли відповідні відносини не врегульовані спеціальними положеннями. З іншого боку, основні засади та принципи не можуть застосовуватись всупереч прямо встановленим правилам (крім поодиноких випадків, коли прямо встановлене правило є вочевидь несправедливим і нерозумним). Але всупереч правилам, які лише впливають із закону, принципи застосовуватись можуть².

¹ Актуальні проблеми господарського права: навч. посіб. / за ред. В. С. Шербини. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 444.

² Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України [Текст] / Під редакцією А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. — К.: Реферат, 2005. — 16-17.

Деякі досвідчені фахівці у галузі юриспруденції радять у практичній діяльності (наприклад, при обґрунтуванні позовних вимог) уникати аргументації з посиланням на загальні принципи законодавства. Проте, зважаючи саме на практичну спрямованість принципів господарсько-правової відповідальності (зокрема закріплених у ч. 3 ст. 216 ГК України та ін.) їх значення як засобів юридичної техніки захисту прав і законних інтересів учасників господарських відносин є суттєвим.

Водночас, і позиція стосовно можливості застосування загальних галузевих принципів у сфері відносин, пов'язаних із господарсько-правовою відповідальністю, знаходить підтримку, адже одним із способів подолання недоліків у формулюваннях положень актів вітчизняного законодавства є пряме застосування принципів, сформульованих в ЦК та ГК України. У такий спосіб, шляхом прямого застосування принципів добросовісності, справедливості і розумності, виправляються, наприклад, недоліки ч. 1 ст. 225 ГК України (це дає змогу до складу збитків включити не всю вартість пошкодженого майна, а лише ту грошову суму, на яку зменшилась вартість пошкодженого майна), ст. 653 ЦК України (що дає змогу за відповідних умов задовольнити вимогу про повернення раніше виконаного за зобов'язанням у зв'язку з розірванням договору)³ та деяких інших статей.

Насамкінець слід зауважити, що, зважаючи на суттєву теоретичну та практичну значимість, зазначена проблематика потребує подальшої дослідницької розробки заради формування усталеної наукової позиції щодо вказаної тематики у вітчизняній юриспруденції.

4. Підстави, межі та строки господарсько-правової відповідальності

Господарсько-правова відповідальність настає лише за наявності відповідних підстав. Розрізняють юридичні та фактичні підстави господарсько-правової відповідальності.

³ Зейкан Я. П. Адвокат: навички професії: Практичний посібник. — 2-ге вид. — К.: КНТ, 2008. — С. 18, 219.

² Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України [Текст] / Під редакцією А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. — К.: Реферат, 2005. — С. 17-18.

Юридичні підстави — той правовий документ, що характеризує певну поведінку суб'єкта господарювання як протиправну і передбачає за неї форму і розмір відповідальності: такими підставами в господарському праві є закон і договір.

Фактичні підстави — це ті життєві ситуації, що характеризуються законом або договором як неправомірні. Такі ситуації іменуються складом господарського правопорушення.

Своєрідність господарсько-правової відповідальності полягає в тому, що склад об'єктивної сторони господарського правопорушення залежить від виду такої відповідальності. Особливості притаманні й суб'єктивній стороні правопорушення (зокрема вині).

При відшкодуванні збитків необхідна наявність вини порушника та всіх елементів об'єктивної сторони правопорушення, яка включає:

- протиправну поведінку — тобто таку поведінку господарюючого суб'єкта, що суперечить вимогам закону або договору;
- наявність збитків — втрати або пошкодження майна, зайвих (додаткових) витрат суб'єкта господарювання і неотриманого прибутку (якщо закон не забороняє його стягувати): при цьому необхідно довести не лише наявність збитків, а й їх розмір;
- причинний зв'язок між протиправною поведінкою і завданими збитками: при цьому враховується лише необхідний (а не випадковий) причинний зв'язок.

Про наявність вини у суб'єкта (учасника) господарських відносин (у разі порушення встановлених правил у сфері господарювання) свідчать 2 елементи: а) наявність у нього реальної можливості діяти правомірно і попередити настання негативних наслідків (збитків) і б) неприйняття ним усіх необхідних заходів щодо недопущення протиправної поведінки і попередження настання збитків.

Згідно положень ст. 218 ГК України підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення в сфері господарювання.

Під правопорушенням, яке є підставою для господарсько-правової відповідальності, слід розуміти порушення учасником господарських відносин норм законів (підзаконних нормативних актів), що регулюють

господарські відносини, або порушення умов договору при виконанні взятих на себе зобов'язань.

Таким чином, господарське правопорушення — це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин, або третіх осіб¹.

Отже, поняттям правопорушення у сфері господарювання охоплюється будь-яка невідповідність поведінки учасника господарських відносин обов'язкам, покладеним на нього господарським зобов'язанням або актами законодавства. Отже, правопорушення у сфері господарювання може бути за своєю сутністю і порушенням зобов'язання (ст. 610 ЦК України), і адміністративним правопорушенням.

Учасник господарських відносин відповідає за невиконання або ненадлежащее виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів (ст. 218 ГК України).

Загалом, як і будь-яка інша юридична відповідальність, господарсько-правова відповідальність ґрунтується на певних правових підставах. Це, по-перше, нормативні підстави, тобто сукупність норм права про відповідальність суб'єктів господарських відносин.

¹ Кравчук С. Й. Господарське право України: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2007. — С. 151.

² Шербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Шербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 297.

Другою правовою підставою є господарська правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора). Сторонами правовідносин щодо застосування відповідальності цього виду можуть бути підприємства, установи, організації, інші юридичні особи незалежно від форми власності майна, організаційно-правових форм, тобто особи, що мають право звертатися до суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів¹.

Третя підстава називається юридико-фактичною. Це протиправні дії або бездіяльність особи — господарського правопорушника, що порушують права і законні інтереси потерпілої особи (кредитора) чи заважають їх реалізації.

Остання з визначених підстав також складається з чотирьох елементів, які в теорії права називаються умовами господарсько-правової відповідальності:

- факт господарського порушення, тобто порушення норми закону, умови договору, державного контракту тощо, внаслідок чого завдаються збитки або інша шкода майновим правам та інтересам потерпілого (кредитора);
- протиправність поведінки господарського порушника. Така умова визначається в господарському праві в широкому розумінні. Це може бути як дія, так і бездіяльність, що порушують правову норму, планове завдання, умови договору і т. ін.;
- причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками. Ідеться про так звані причинно-необхідний зв'язок, коли протиправна дія чи бездіяльність є об'єктивною причиною такого наслідку, як збитки або інша шкода, завдані потерпілому (кредиторові). Цей зв'язок необхідно доводити відповідними доказами;
- вина господарського правопорушника. Це негативне суб'єктивне ставлення правопорушника до прав і законних інтересів потерпілого².

¹ Кравчук С. Й. Господарське право України: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2007. — С. 151.

² Щербина В. С. Господарське право: підручник В. С. Щербина. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 302.

Вина в господарській і юрисдикційній практиці — це існування двох обставин, які дають підстави для застосування відповідальності:

- наявність у особи-правопорушника реальних можливостей для належного виконання;
- невжиття ним всіх необхідних заходів для недопущення правопорушення, запобігання збиткам (шкоді) потерпілого.

Формою вини може бути як умисел, так і необережність правопорушника. У такому разі діє принцип презумпції вини, тобто відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Вина обох сторін підлягає взаємному заліку. Якщо невиконання або неналежне виконання зобов'язання виникло з вини обох сторін, юрисдикційний орган відповідно зменшує розмір відповідальності боржника. Це має місце і тоді, коли кредитор навмисно або з необережності сприяв збільшенню розмірів збитків, або не вжив заходів щодо їх зменшення.

За наявності в невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання вини кредитора у формі умислу або необережності боржник звільняється від виконання зобов'язання. Інше може бути встановлено законом.

Вина є однією з умов відповідальності в деліктних зобов'язаннях між суб'єктами. Той, хто заподіяв шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що шкоду заподіяно не з його вини.

Вина підприємства (господарюючого суб'єкта) — це вина його працівників. Отже, принцип відповідальності за вину вимагає визначення конкретних працівників, дія або бездіяльність яких спричинили невиконання зобов'язань чи заподіяння шкоди.

Сукупність (склад) чотирьох названих умов утворює юридично-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності¹.

Межі господарсько-правової відповідальності, а також випадки зменшення розміру та звільнення від відповідальності встановлюються ГК України, ЦК України та іншими законами України.

Межі господарсько-правової відповідальності визначено у ст. 219 ГК України, відповідно положень якої «за невиконання або неналежне

¹ Кравчук С. Й. Господарське право України: Навчальний посібник. — К.: Кондор, 2007. — С. 151–153.

виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленим за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено цим Кодексом та іншими законами. Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта¹.

У разі, якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин» (ст. 219 ГК України).

Оскільки підприємство є юридичною особою, то на нього поширюються положення ст. 96 ЦК України про відповідальність юридичних осіб. А відповідно до ч. 2, 3 ст. 128 ГК України громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення. Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється.

Аналогічне положення закріплено ч. 1 ст. 52 ЦК України — фізична особа — підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з його підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення.

Як було зазначено вище, відповідальністю є застосування до правопорушника встановлених законом або договором санкцій, внаслідок чого він зазнає майнових втрат.

До порушників господарських зобов'язань застосовуються господарсько-правові санкції. Господарсько-правові санкції — це негативний

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003 — № 18 — Ст. 144.

економічний вплив на правопорушника, щоб стимулювати його виконати зобов'язання. Цю відповідальність застосовують лише в правовій формі, якщо є передбачені законом або договором майнові (економічні за змістом) санкції.

Види господарсько-правової відповідальності розрізняють залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення. За цим критерієм у теорії господарського права розрізняють: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції; конфіскація; господарсько-адміністративні штрафи; планово-госпрозрахункові (оціночні) санкції; господарсько-організаційні санкції.

Для відшкодування збитків визначено юридичні підстави його застосування: в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником він зобов'язаний відшкодувати кредитором завдані ним збитки. Види втрат кредитора, які визначаються як збитки це: втрата або пошкодження його майна; доходи, які він одержав би, якби боржник виконав зобов'язання.

Відшкодування збитків не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру. Саме в цьому полягає універсальність її застосування. Проте труднощі в обрахуванні їхнього розміру зумовлюють складність застосування зазначеної санкції. Законодавець застосовує офіційне тлумачення збитків та певні способи визначення їхнього розміру.

Відшкодування збитків застосовується як майнова санкція, виходячи з аналізу відповідних статей Цивільного кодексу України та інших законодавчих актів:

- у відносинах купівлі-продажу між господарюючими суб'єктами;
- у відносинах поставки постачальник відшкодує покупцеві збитки, завдані поставкою продукції неналежної якості або некомплектної;
- згідно з договором підяду на капітальне будівництво відповідальна за невиконання або неналежне виконання обов'язків сторона сплачує встановлену неустойку (пеню), а також відшкодує збитки в сумі, не покритій неустойкою;
- у перевезеннях вантажів вантажовідправник і вантажоодержувач зобов'язані відшкодувати перевізникові збитки, завдані з їх вини

внаслідок перевантаження транспортних засобів, пошкодження рухомого складу при навантаженні або розвантаженні, неправильних навантаження, пакування, кріплення вантажу;

- у випадках господарських деліктів (заподіяння шкоди) збитки відшкодовуються суб'єктами господарювання за правилами статей. Господарським законодавством передбачаються й інші випадки відшкодування збитків.

Штрафна господарсько-правова відповідальність відрізняється від відшкодування збитків насамперед тим, що вона виконує каральну або дисциплінуючу функцію. Господарське законодавство встановлює штрафну відповідальність щодо тих видів господарських правопорушень, за вчинення яких до суб'єктів господарських відносин доцільно застосовувати штрафні (каральні) економічні санкції. Розмір цієї відповідальності загалом залежить від ступеня серйозності господарського правопорушення, а не від суми завданого кредиторові збитку.

Крім того, штрафна відповідальність може застосовуватися «понад завдані збитки», якщо законом або договором не встановлено інше.

Штрафну відповідальність застосовують згідно із законодавством у вигляді штрафних економічних санкцій. Ці санкції встановлені, як правило, нормативними актами, що регулюють окремі види господарських відносин (положення про поставки товарів і продукції, транспортні кодекси, статuti та ін.).

Отже, для притягнення до відповідальності порушника господарського зобов'язання потрібні відповідні підстави. Ці підстави складаються з наступних чотирьох елементів.

1. Факт господарського порушення, тобто порушення норми закону, умови договору, державного контракту тощо, внаслідок чого завдаються збитки або інша шкода майновим правам та інтересам потерпілого (кредитора);
2. Протиправність поведінки господарського порушника. Така умова визначається в господарському праві в широкому розумінні. Це може бути як дія, так і бездіяльність, що порушують правову норму, планове завдання, умови договору і т. ін.;

3. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками. Йдеться про так званий причинно-необхідний зв'язок, коли протиправна дія чи бездіяльність є об'єктивною причиною такого наслідку, як збитки або інша шкода, завдані потерпілому (кредиторові). Цей зв'язок необхідно довести відповідними доказами; вина господарського правопорушника. Це негативне суб'єктивне ставлення правопорушника до прав і законних інтересів потерпілого.

4. Вина в господарській і юрисдикційній практиці — це існування двох обставин, які дають підстави для застосування відповідальності: наявність у особи-правопорушника реальних можливостей для належного виконання; нежиття ним всіх необхідних заходів для недопущення правопорушення, запобігання збиткам (шкоді) потерпілого.

За наявності в невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання вини кредитора у формі умислу або необережності боржник звільняється від виконання зобов'язання. Інше може бути встановлено законом.

Вина є однією з умов відповідальності в деліктних зобов'язаннях між суб'єктами. Той, хто заподіяв шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що шкоду заподіяно не з його вини.

Для застосування майнової відповідальності у вигляді відшкодування збитків потрібна наявність усіх чотирьох умов, тоді як для застосування неустойки (штрафу, пені) досить лише двох з них: факту господарського правопорушення та протиправності поведінки порушника.

Так, згідно положень ст. 218 ГК України учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від

господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Виходячи з цього, подіями, що звільняють від господарсько-правової відповідальності, є обставини непереборної сили, які ще називають «форс-мажорними» обставинами. Це обставини, що не залежать від волі учасників господарського зобов'язання, мають надзвичайний та невідворотний характер.

«Форс-мажорні» обставини можуть бути поділені на дві групи:

- 1) природні стихійні явища (пожежа, землетрус, паводок та інші стихійні лиха);
- 2) окремі обставини суспільного життя (воєнні дії, блокади, аварії, страйки, епідемії, заборонні акти органів державної влади та управління про оголошення карантину, заборони в'їзду до країни, здійснення торговельних операцій з окремими країнами тощо).

Перелічені обставини звільняють боржника від відповідальності за допущене ним порушення (з тому числі договірних умов), тільки якщо вони мають ознаки надзвичайності, і невідворотності та причинно обумовили невиконання зобов'язання¹.

Господарсько-правові санкції застосовуються до порушника протягом встановлених законом строків. Строки реалізації господарсько-правової відповідальності визначено у ст. 223 ГК України. В ній зокрема зазначено, що при реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання застосовуються загальний та скорочені строки позовної давності, передбачені ЦК України, якщо інші строки не встановлено ГК. Строки застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання встановлюються ГК України.

Відповідно до ст. 256 ЦК України, позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Ст. 257 ЦК України встановлює загальний строк позовної давності в 3 роки. Загальним цей строк називається тому, що застосовується до всіх

¹ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Кол. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 356.

правовідносин, за винятком тих, для яких законом встановлені інші, більш короткі, або більш тривалі строки.

Загальний строк позовної давності в 3 роки витривав перевірку часом. Практика свідчить, що саме такий строк дозволяє судам об'єктивно розглянути спір, з'ясувати реальні обставини справи та винести справедливе рішення. Крім того, у більшості випадків зміст і обсяг порушення свого права та звернутися до суду з вимогою про захист свого порушеного права.

Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю. Такі спеціальні строки встановлено ст. 258 ЦК України.

Так, позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- спростування недостовірної інформації, вміщеної в засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня вміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про ці відомості;
- переведення на співвласника прав та обов'язків покупця в разі порушення переважного права купівлі частки в праві спільної часткової власності (ст. 364 ЦК України);
- у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 683 ЦК України);
- про розірвання договору дарування (ст. 747 ЦК України);
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 944 ЦК України);
- про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1312 ЦК України).

Позовна давність у 5 років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, заподіяного під впливом насильства або обману, а позовну давність у 10 років використовують для вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Отже, господарсько-правова відповідальність настає лише за наявності відповідних підстав. Розрізняють юридичні та фактичні підстави господарсько-правової відповідальності.

Юридичні підстави — той правовий документ, що характеризує певну поведінку суб'єкта господарювання як протиправну і передбачає за неї

форму і розмір відповідальності: такими підставами в господарському праві є закон і договір.

Фактичні підстави — це ті життєві ситуації, що характеризуються законом або договором як неправомірні. Такі ситуації іменуються складом господарського правопорушення.

Своєрідність господарсько-правової відповідальності полягає в тому, що склад об'єктивної сторони господарського правопорушення залежить від виду такої відповідальності. Особливості притаманні й суб'єктивній стороні правопорушення (зокрема вині).

Межі господарсько-правової відповідальності визначено у ст. 219 ГК України, відповідно якої «за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено цим Кодексом та іншими законами. Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта».

Господарсько-правові санкції застосовуються до порушника протягом встановлених законом строків

- строків позовної давності, передбачених ЦК України (глава 19) та ГК України (ч. 8 ст. 269, ч. 2 і 6 ст. 315, ч. 3 ст. 322, ч. 5 ст. 324) — у разі застосування судового (претензійно-позовного) порядку;
- спеціальних строків, що встановлюються ГК та/або спеціальними законами у разі застосування адміністративно-господарських санкцій (ст. 250 ГК України), заходів відповідальності за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства (ст. 42 Закону України «Про захист економічної конкуренції» та ін.).

5. Господарські санкції як правові засоби відповідальності у сфері господарювання

Відповідно до ч 1 ст. 216 ГК України учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у

сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором¹.

За ГК України господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника в сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки (ч. 1 ст. 217 ГК України).

Санкції у сфері господарювання можна класифікувати за різними критеріями. ГК України виділяє декілька видів таких санкцій, які різняться не тільки за правовою й економічною ознакою, але також за порядком і підставами їх застосування тощо.

Згідно положень ГК України у сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції.

Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції, що суттєво відрізняються за своєю юридичною природою від інших господарських санкцій (ч. 2-3 ст. 217 ГК України).

Як вбачається із структури розділу V ГК України, на передній план вперше у законодавчій практиці поставлено таку санкцію, як відшкодування збитків, що є одним із усталених та найбільш універсальних способів захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Закріплення в законодавстві права на відшкодування збитків повною мірою відповідає таким принципам цивільного права, як стабільність цивільного обороту, збереження балансу інтересів учасників цивільних правовідносин та ін.²

Згідно ч. 2 ст. 217 ГК України відшкодування збитків є видом господарських санкцій. Натомість, для учасника господарських відносин, який потерпів від правопорушення, відшкодування збитків є також і

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

² Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2004. — С. 29.

способом захисту його прав та законних інтересів відповідно ч. 2 ст. 20 ГК України.

В ЦК України викладене загальне поняття збитків, а саме:

«1. Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

2. Збитками є:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)» (ст. 22 ЦК України)¹.

Слід зазначити, що в цілому до ЦК України включена сукупність норм, які розташовані в різних книгах та регулюють відносини, що виникають при відшкодуванні збитків (див. ст.ст. 16, 92, 119, 123, 403, 623, 624 ЦК України). Таким чином, відшкодування збитків має характер універсального засобу захисту цивільних прав. Одночасно відшкодування збитків є мірою відповідності. Тому слід відрізнити обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. 611, 623 ЦК України), від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок заподіяння шкоди (глава 82 ЦК України). Якщо сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією зі сторін другій стороні не пов'язане з виконанням зобов'язання, що випливає з цього договору, то підлягають застосуванню правила глави 82 ЦК України. Правильне розмежування підстав відповідальності необхідне ще й тому, що розмір відшкодування збитків, завданих кредитором невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором, може бути обмеженим (ст. 616 ЦК України), а при відшкодуванні позадоговірної шкоди остання підлягає стягненню у повному обсязі (ст. 1166 ЦК України). Як у випадку невиконання договору, так і за зобов'язанням, що виникають унаслідок заподіяння шкоди, чинне законодавство виходить з принципу вини контрагента (див. ст. 614 ЦК України) або особи, яка заподіяла

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40-44. — Ст. 356.

шкоду (ст. 1167 ЦК України). Однак щодо зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, є винятки з цього загального правила, тобто коли обов'язок відшкодування заподіяної шкоди покладається на особу без її вини (ч. 2 ст.ст. 1167, 1173, 1174, 1187, 1188 ЦК України). Застосування принципу вини як умови відповідальності за порушення зобов'язання, пов'язане також з необхідністю з'ясування таких обставин, як вина кредитора. Зокрема, суд зменшує розмір належних до відшкодування збитків, якщо кредитор навмисно або з необережності сприяв збільшенню їх розміру або не вжив заходів до їх зменшення (ч. 2 ст. 616 ЦК України)¹.

У ч. 2 ст. 224 ГК України закріплено легальне визначення поняття збитків у господарській сфері, де вказано, що «під збитками розуміються витрати, зроблені управленою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управлена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил ведення господарської діяльності другою стороною»².

При розгляді поняття збитків необхідно мати на увазі саме матеріальні аспекти їх виникнення. Тому не слід змішувати поняття збитків і шкоди. Остання може бути матеріальною і нематеріальною. Збитки ж є матеріальною шкодою, яка характеризується зовнішніми (фізичними) та внутрішніми (якісними) змінами майнової бази суб'єкта господарювання. Тому збитки в господарських правовідносинах — це вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями (бездіяльністю) одного учасника таких відносин іншому. Інакше кажучи, це дійсний і об'єктивний факт, що існує незалежно від правової оцінки і від того, підлягають чи не підлягають за законом збитки відшкодуванню³.

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонов, Н. Ю. Голубевої. — К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. — С. 24-25, 362-363, 644-682.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Коф. авт.: Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Шербина та ін.; За заг. ред. В. К. Мамутова. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 364.

Крім того, шкода, за прийнятою в науці та законодавстві термінологією, є категорією інституту відшкодування шкоди (одного із видів недоговірних зобов'язань). Збитки — це категорія цивільного права в цілому. Відшкодування збитків є видом відповідальності за порушення зобов'язання, але ж і відшкодування шкоди може здійснюватись шляхом відшкодування збитків. На це прямо вказується у ст. 1192 ЦК України. Проте, як в ЦК України, так і в інших актах цивільного законодавства термін «шкода» інколи використовується в розумінні збитків. Так, про шкоду йдеться у ч. 2 ст. 924 ЦК України, хоч тут встановлюється розмір відповідальності перевізника за неналежне виконання зобов'язання щодо перевезення — за небереження вантажу, багажу, пошти, тобто, маються на увазі збитки, завдані перевізником клієнтові¹.

Відповідно до ст. 22 ЦК України збитки складаються з реальних збитків та упущеної вигоди. Слід зазначити, що законодавець розширив поняття збитків — за ст. 203 ЦК 1963 р. (на відміну від ст. 22 ЦК України) до складу збитків не входили витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Новою для ЦК України стала також норма, яка зазначає, що розмір упущеної вигоди, що підлягає компенсації, не може бути меншим від доходів, одержаних внаслідок порушення права особою, яка порушила право. Ще однією новелою ЦК України стала можливість, яка надається особі, чие право порушено, вимагати відшкодування майнової шкоди не тільки грошима, але й в інший спосіб (зокрема, передання речі того ж роду та тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо). При цьому слід зауважити, що істотне значення при вирішенні питання про спосіб відшкодування збитків мають фактичні обставини справи (допустимість відшкодування збитків не в грошовій формі). Вбачається також, що особа, яка порушила право, може відмовитись від відшкодування шкоди в натурі у спосіб, зазначений у ч. 4 ст. 22 ЦК, та наполягати на відшкодування заподіяних нею збитків у грошовій формі. Зважаючи на це, а також на підставі принципу диспозитивності в ст. 22 ЦК України доцільним було б встановити правило про те, що

¹ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А.Г., Ротана В.Г. — К.: Реферат, 2005. — С. 29-30.

сторони можуть дійти згоди про заміну способу відшкодування збитків¹.

Відповідно положень ч. 1 ст. 225 ГК України «до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;
- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;
- неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;
- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом².

Слід зауважити, що визначення збитків у Цивільному та Господарському кодексу свідчать про недостатню чіткість відповідних формулювань. Їх суворо буквальне тлумачення було б неприйнятним, оскільки означало б неврахування юридико-технічного рівня відповідних положень законодавства. Так, відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК України до збитків належать «втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі». Під це визначення не підпадають, наприклад, втрати, яких особа зазнала у зв'язку із тим, що боржник, який прийняв на себе зобов'язання здійснювати охорону майна кредитора порушив це зобов'язання, внаслідок чого майно було викрадене, а також інші випадки втрати майна, коли немає доказів його знищення (знищувати означає припинити існування чогось). Формулювання ж «вартість втраченого, пошкодженого... майна» (абз 2 ч. 1 ст. 225 ГК України) також буквально виходить за межі розумного, оскільки, за логікою, до збитків має відноситися не

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2004. — С. 29.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

вартість пошкодженого майна (вартість вже пошкодженого майна), і, навів, не вартість майна, яке було пошкоджене, а грошова сума, на яку зменшилася вартість майна унаслідок його пошкодження (в результаті порушення боржником свого зобов'язання). За таких умов положення ч. 2 ст. 22 ЦК України, ч. 2 ст. 224 і ч. 1 ст. 225 ГК України слід скоригувати відповідно до вимог справедливості, добросовісності та розумності (п. 6 ст. 3 ЦК України) та визнати такими, що належать до збитків, втрати у зв'язку не тільки із знищенням (припиненням існування) майна, а й у зв'язку із будь-яким вибуттям майна із володіння кредитора або настання умов, за яких використання майна стало неможливим, а його пологдження — економічно недоцільним. З урахуванням тих же принципів вартість пошкодженого майна (ч. 1 ст. 225 ГК України) слід тлумачити як грошову суму, на яку зменшилася вартість такого майна¹.

Необхідно також вказати, що ЦК і ГК України не допускають, як правило, отримання кредитором прибутку в результаті відшкодування збитків, а передбачають поновлення майнового стану кредитора. Звідси впливає обов'язок суб'єкта, що вимагає відшкодування збитків, доказати наявність і розмір збитків — «розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором» (ч. 2 ст. 623 ЦК України).

Безумовно, визначення складу та розміру збитків — справа складніша, ніж просто стягнення неустойки, штрафу та пені. Адже для цього необхідно виконати певні розрахунки і підкріпити їх відповідними доказами, які беззастережно підтверджували б їх реальний розмір на визначену дату. Однак незалежно від того, чи виникли всі види збитків чи лише деякі з них, розрахунок їх розміру необхідно проводити по кожному виду окремо, а отримані результати підсумувати.

Спробою спростити розрахунок збитків у процесі правозастосування є встановлення можливості визначення в договорі твердого розміру збитків, що підлягають стягненню за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань. Так, у ч. 5 ст. 225 ГК України зазначено, що сторони господарського

¹ Ярема А. Г. та ін. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. [В 4 т.] / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. — Т. 2. — К.: А. С. К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. — С. 568-569.

зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Проте, щоб уникнути створення ситуації правової невизначеності, досвідчені фахівці узагалі не рекомендують використовувати таку правову конструкцію. Значно більш доцільним було б установити в договорі відповідні розміри неустойки, належно поєднуючи їх із обов'язком боржника відшкодувати збитки, заподіяні невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань¹.

Згідно ч. 6 ст. 225 ГК України «Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання». Так, затверджена його постановою від 26 квітня 2003 р. № 631 Методика обчислення розміру збитків від забруднення нафтою встановлює, зокрема, основні вимоги до обчислення розміру збитків, завданих суб'єктам господарської діяльності внаслідок витрат на попереджувальні заходи або заходи з відтворення природних ресурсів, які були фактично вжиті або мають бути вжиті, чи внаслідок неодержання через порушення господарської діяльності доходів, а Методика, затверджена постановою КМУ від 12 липня 2004 р., визначає порядок обчислення вартості машино-дня та збитків від простою машин, включаючи упущену вигоду².

У цілому, на сьогодні, крім ГК України, існує понад 40 законів, які містять положення про необхідність відшкодування збитків у сфері господарювання. Проте загальноприйнятної методики їх підрахунку і доказування не існує. Тимчасова методика визначення розміру шкоди (збитків), яка завдана порушенням господарських договорів, розроблена за активної участі співробітників Інституту економіко-правових досліджень

¹ Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / Під редакцією Яреми А. Г., Ротаня В. Г. — К.: Реферат, 2005. — С. 204.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

³ Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-тє вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини; Кол. авт.: О. А. Белянський, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2012. — С. 425.

НАН України і схвалена Державною комісією Ради Міністрів СРСР з економічної реформи 21 грудня 1990 р., явно застаріла, оскільки була розрахована на планову систему господарювання. Тому більш логічно було б не надавати Кабінету Міністрів України право лише затверджувати відповідні методики розрахунку збитків, а навпаки, зобов'язати його розробити, а потім і затвердити їх.

Але деякі інші органи іще до прийняття ГК України почали активні дії в розробці методик розрахунку збитків. Наприклад, Державним комітетом України з водного господарства затверджено Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення правил охорони водних ресурсів на землях водного фонду, пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації наказом від 29 грудня 2001 р. за № 290, зареєстрованим у Мінюсті України 18 січня 2002 р. за № 44/6332. Національна комісія з регулювання електроснабженні України затвердила Методику обчислення розміру відшкодування збитків, завданих енергопостачальнику внаслідок порушення споживачем Правил користування електричною енергією для населення, яка зареєстрована в Мінюсті України 29 грудня 1999 р. за № 919/4212. Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України наказом затверджено Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, зареєстрованим у Мінюсті України 29 травня 1995 р. за № 157/693¹.

З огляду на вище вказане слід визначити переваги та недоліки цієї форми господарсько-правової відповідальності.

Переваги: є універсальною (застосовується і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах, договірних та позадоговірних); передбачається законом, а, отже, не потребує спеціальної згадки про неї в договорі.

Недоліки: складна для застосування форма господарсько-правової відповідальності: а) важко довести факт наявності збитків, їх обсяг (збитки можуть виникнути через значний проміжок часу, до того ж існуючі методики визначення складу і розміру збитків є недосконалими); б) необхідно

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О. І. Харитонов, О. О. Харитонов, В. М. Коссяк та ін.; за ред. О. І. Харитонової. — Х.: Одесей, 2007. — С. 433—434.

довести наявність усіх елементів об'єктивної сторони складу правопорушення (протиправну поведінку особи, що заподіяла збитки; наявність збитків, їх склад і розмір; причинний зв'язок між протиправною поведінкою і заподіяними збитками), а також вину порушника (питання доведення вини порушника постає у тих випадках, коли він намагається довести відповідно до ч. 2 ст. 218 ГК України наявність підстав, що виключають його відповідальність)¹.

Відповідно положень, закріплених у ч. 1 ст. 230 ГК України штрафними визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання².

При цьому, слід звернути увагу на необхідність розмежування: неустойки, штрафу та пені як способів забезпечення виконання господарського зобов'язання (ст. 199 ГК України), коли неустойка, штраф, пеня виконують стимулюючу функцію, спонукаючи боржника до належного виконання своїх обов'язків під загрозою застосування до нього заходів відповідальності; а також стягнення неустойки, штрафу, пені як санкцій за порушення господарського зобов'язання, тобто як правового засобу відповідальності у сфері господарювання (ст. 217 ГК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 199 ГК України до відносин щодо забезпечення виконання зобов'язань учасників господарських відносин застосовуються відповідні положення ЦК України, насамперед загальні положення про забезпечення виконання зобов'язання, встановлені його статтями 546-548. Проте немає підстав стверджувати, що норми ЦК України повністю поширюються на господарсько-правові штрафні санкції.

Ч. 1 ст. 230 ГК України, у розвиток поняття господарських санкцій (ст. 217 ГК України), вказує на три види штрафних санкцій, які застосовуються в господарській діяльності, — неустойку, штраф, пеню (ч. 1 ст. 230 ГК України). При цьому слід зазначити, що до набуття ГК України чинності

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. виш. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова елітність, 2009. — С. 395.
² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

штраф і пеня в ЦК УРСР виступали як видові поняття, об'єднані родовим поняттям неустойки (як загальне й особливе). Аналогічний підхід зберігся в сучасному цивільному праві. Так, згідно ст. 549 ЦК України «1. Неустойкою (штрафом, пенєю) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторovi у разі порушення боржником зобов'язання.

2. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

3. Пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання».

Таким чином, норма ч. 1 ст. 230 ГК України вступає в певне протиріччя з нормами ч. 1 ст. 549 ЦК України, оскільки з її змісту випливає, що штраф і пеня не є різновидами неустойки, а мають самостійний характер. При цьому норми ГК України не містять визначення неустойки як самостійного виду санкцій, не визначають її ознак і відмінних рис від двох інших видів — штрафу й пені, за винятком частини 4 ст. 231 ГК України. Водночас, у главі 26 ГК України не закріплено визначення штрафу та пені, як немає і обмежень щодо застосування пені як санкції за порушення лише грошових зобов'язань.

Отже, у ЦК України поняття неустойки вживається як узагальнююче (родове) стосовно понять штрафу та пені, іншими словами, як забезпечувальний інститут. За правилами ЦК штраф обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання (ч. 2 ст. 549), пеня — у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання (ч. 3 ст. 549).

У ч. 1 ст. 230 ГК України та в окремих законодавчих актах поняття «неустойка» вживається у вузькому значенні (власне неустойка) як різновид штрафних санкцій.

Критерієм визначення неустойки за ГК України можна вважати метод її обчислення. Так, відповідно ч. 4 ст. 231 ГК України у разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються

¹ Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № № 40-44. — Ст. 356.

в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором:

- у відсотковому відношенні до суми порушеного зобов'язання незалежного від строку прострочення (наприклад, 20 % вартості поставленої продукції, що не відповідає вимогам щодо її якості);
- у відсотковому відношенні до суми порушеного зобов'язання залежно від строку прострочення (наприклад, 0,1 % несплаченої суми за кожний день прострочення);
- в твердій сумі (застосовується рідко в зв'язку з інфляційними процесами в економіці);
- в кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг)¹.

Поряд із зазначеним, на відміну від ч. 1 ст. 549 ЦК України, якою допускається неустойка як у грошовій формі, так і у вигляді іншого майна, штрафні санкції відповідно до ч. 1 ст. 230 ГК України — це завжди певна грошова сума. Так, із змісту ч. 1 ст. 230 ГК України коментованої норми випливає, що в господарських відносинах виключається можливість погашення (відшкодування, сплати) штрафних санкцій майном, відмінним від коштів, що, у певному сенсі, обмежує боржника в практичній реалізації свого обов'язку.

Водночас, як встановлено у законодавстві, фактичною підставою застосування штрафних санкцій є: 1) порушення зобов'язаною особою правил здійснення господарської діяльності; 2) невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Проте порушення правил здійснення господарської діяльності є самостійним видом господарського правопорушення і, відповідно, підставою для застосування адміністративно-господарських санкцій (гл. 27 ГК України), в тому числі — стягнення адміністративно-господарських штрафів.

Зважаючи на вказане вище, від штрафних санкцій (неустойки) слід відрізняти господарсько-адміністративний штраф, що: а) застосовується лише у вертикальній відносині (неустойка — в горизонтальних); б) сплачується державі (неустойка — стороні в договорі, щодо якої не були виконані зобов'язання контрагентом); 3) стягується в адміністративному

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

порядку, тобто за рішенням уповноважених органів (неустойка — в претензійно-позовному порядку)¹.

За загальним правилом, сплата штрафних санкцій за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі, крім випадків, передбачених законодавством (ч. 3 ст. 193 ГК України).

За співвідношенням стягнення неустойки та відшкодування збитків можна визначити такі види неустойки (штрафних санкцій):

- залікова (стягується неустойка, а збитки — в частині, не покритій неустойкою);
- альтернативна (на вибір кредитора стягується неустойка або відшкодуються збитки);
- виключна (стягується лише неустойка, збитки не підлягають відшкодуванню);
- штрафна (стягується неустойка і повністю відшкодовуються збитки).

Цивільним кодексом передбачається штрафна неустойка, якщо інше не передбачено законом і договором. Так у ч. 2 ст. 552 ЦК України «Правові наслідки сплати (передання) неустойки» зазначено, що «Сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання»².

Разом із тим ГК України закріплює традиційне (таке, що передбачалося іще у ЦК УРСР і широко застосовується в зарубіжному законодавстві) положення, відповідно до якого загальним правилом є застосування залікової неустойки, якщо інше не передбачено законом або договором. У ч. 1 ст. 232 ГК України «Порядок застосування штрафних санкцій» вказано: «Якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями»³.

¹ Обушенко О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Обушенко]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 398.

² Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

³ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

Позитиви і негативи штрафних санкцій в господарській сфері наступні. Позитиви: швидкість (скорочений строк позовної давності — 6 місяців) та зручність застосування (застосовується незалежно від наявності збитків). Негативи: обмежена сфера застосування — лише договірні відносини (у господарській сфері)¹.

Крім вже зазначених засобів забезпечення виконання договірних зобов'язань, ГК України передбачає застосування договірних оперативно-господарських санкцій. Так, у ч. 1 ст. 235 ГК України зазначено: «за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції — заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку»².

Відкритий перелік оперативно-господарських санкцій, що сторони можуть застосовувати з відповідною фіксацією в договорі, передбачений у ч. 1 ст. 236 ГК України:

«У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це — у разі порушення зобов'язання другою стороною;
 - відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;
 - відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- 2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в

¹ Господарське право: підручник / Д. В. Задохайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задохайла, В. М. Пашкова. — Х.: Право, 2012. — С. 301.

² Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

- односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);
- 3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;
 - 4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання¹.

Крім того, зазначено, що перелік оперативного-господарських санкцій, встановлений у частині першій цієї статті, не є вичерпним. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативного-господарські санкції (ч. 2 ст. 236 ГК України).

Отже, за своїми наслідками оперативного-господарські санкції, передбачені у даній статті, поділяються на: заходи, застосування яких приводить до зміни змісту господарського зобов'язання (прав та обов'язків сторін); односторонню відмову від виконання зобов'язання або відмову від прийняття зобов'язань, що фактично є розірванням договору; санкції, які зупиняють виконання зобов'язань до усунення недобросовісною стороною виявлених недоліків.

Підстави та порядок застосування оперативного-господарських санкцій визначений у ст. 237 ГК України, відповідно положень якої:

1. Підставою для застосування оперативного-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативного-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.
2. Порядок застосування сторонами конкретних оперативного-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативного-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

3. Оперативного-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Викликає практичний інтерес порівняння перелічених санкцій із подібними заходами, передбаченими нормами цивільного законодавства, що передбачає:

- односторонню відмову від зобов'язання;
- розірвання договору;
- зміну умов зобов'язання;
- притримання тощо.

При цьому розірвання договору або його зміна можливі при істотному порушенні за рішенням суду і в тому випадку, якщо сам договір подібних наслідків не передбачав.

Окрему увагу слід звернути на те, що у вигляді оперативного-господарської санкції норма п. 2 ч. 1 ст. 236 ГК України передбачає також списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію. Однак, навряд кредитор зможе скористатися такою можливістю, тому що згідно із ст. 1071 ЦК України списання коштів з рахунку без розпорядження клієнта можливе лише на підставі рішення суду, а також у випадках, установлених договором між банком і клієнтом. Якщо боржник не встановив у договорі з банком таку підставу для списання, то виконання банком розпорядження про списання коштів у безакцептному порядку неможливе, незалежно від того, чи передбачений такий захід у господарському договорі між кредитором і боржником¹.

Для реалізації цієї норми на практиці необхідно внести певні зміни до чинного законодавства, зокрема до Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженої постановою Правління Національного банку України № 135 від 29 березня 2001 р.

Отже, господарсько-правова відповідальність, яка здійснюється шляхом застосування оперативного-господарських санкцій, має певні особливості. Загалом, характерними рисами цих санкцій є наступні:

¹ Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов, В.М. Коссака та ін.; За ред. О.І. Харитонові. — Х.: Оліссей, 2007. — С. 449.

- застосовуються лише в господарсько-договірних відносинах;
- застосовуються на розсуд кредитора в односторонньому порядку;
- передбачаються законом та договором;
- мета застосування — захист інтересів кредитора;
- виражаються переважно у заходах організаційного характеру;
- їх перелік, визначений у ГК України, є відкритим;
- юридичні підстави застосування — договір;
- фактичні підстави — невиконання (неналежне виконання договірних зобов'язань)¹.

Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції, що суттєво відрізняються від інших господарських санкцій.

Адміністративно-господарські санкції — це заходи організаційно-правового або майнового характеру, що застосовуються за порушення встановлених правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання, уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування на умовах, у порядку та в спосіб, визначений у законодавстві, що спрямовані на припинення правопорушення та ліквідацію його наслідків.

Адміністративно-господарські характеризуються наступними ознаками:

- застосовуються за порушення норм законодавства у сфері господарської діяльності, а не за порушення договірних зобов'язань;
- повноваженнями щодо їх застосування наділені органи державної влади та органи місцевого самоврядування, до компетенції яких входить контроль за дотриманням відповідних актів законодавства у сфері господарської діяльності, а не контрагенти за господарським договором;
- вони можуть бути застосовані лише до суб'єктів господарювання;
- адміністративно-господарські санкції застосовуються з метою припинення вчиненого порушення та ліквідації його наслідків;

¹ Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вінник]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 396.

- порядок застосування — зазвичай адміністративний (за рішенням компетентних органів), у ряді випадків — судовий;
 - вони передбачають не лише застосування визначених заходів майнового характеру (майнових або грошових стягнень), а й примусове здійснення визначених дій стосовно правопорушника (застосування заходів організаційно-правового характеру);
 - відкритий перелік таких санкцій передбачений ст. 239 ГК України;
 - юридичні підстави застосування — закон (у тому числі глава 27 ГК України), фактичні — неправомірна поведінка;
 - спеціальні строки застосування таких санкцій: відповідно до ст. 250 ГК адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше ніж через один рік з дня порушення, якщо інше не передбачено спеціальними законами (зокрема, ст. 42 Закону «Про захист економічної конкуренції» передбачений 5-річний строк для застосування санкцій, передбачених цим Законом, крім заходів відповідальності за протидію антимонопольним органам, які можуть бути застосовані протягом 3-х років);
 - у разі застосування санкцій законом (в тому числі ст. 249 ГК України) передбачаються гарантії прав суб'єкта господарювання, зокрема: а) право на оскарження до суду рішення будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування щодо застосування до нього адміністративно-господарських санкцій; б) право на відшкодування в передбаченому законом порядку збитків, завданих у зв'язку з неправомірним застосуванням адміністративно-господарських санкцій;
 - види адміністративно-господарських санкцій, умови та порядок їх застосування визначаються Господарським кодексом, а також іншими актами національного законодавства.
- Види адміністративно-господарських санкцій визначені у ст. 239 ГК України, згідно якої «органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та у порядку, встановленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції:
- вилучення прибутку (доходу);
 - адміністративно-господарський штраф;

- стягнення зборів (обов'язкових платежів);
- застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпорتنних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування;
- зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності;
- анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності;
- обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання;
- скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання;
- інші адміністративно-господарські санкції, встановлені цим Кодексом та іншими законами¹.

У доктрині господарського права адміністративно-господарські санкції залежно від характеру спрямування розділяють на господарсько-організаційні та адміністративно-майнові.

Господарсько-організаційні санкції — це передбачені законом заходи організаційного впливу (обмеження) на суб'єкта господарювання, що застосовуються компетентними державними органами або за їх ініціативою судом у передбачених законом випадках².

До господарсько-організаційних санкцій відносяться:

- обмеження або призупинення діяльності господарюючого суб'єкта до усунення виявлених у його діяльності вад (у разі недотримання вимог екологічного законодавства, санітарно-епідеміологічних правил (ст. 246 цього Кодексу));
- призупинення дії ліцензії (патенту);
- скасування ліцензії;
- скасування державної реєстрації (ст. 248 ГК України);
- примусова реорганізація (у зв'язку із допущеним суб'єктом підприємницької діяльності — монополістом на ринку певного товару — монополістичного правопорушення (ч. 3–5 ст. 40 ГК України));

¹ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003 — № 18. — Ст. 144.

² Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. — Х.: Право, 2012. — С. 301.

- застосування антидемпінгових заходів (ст. 244 ГК України);
- припинення експортно-імпорتنних операцій (ст. 245 ГК України);
- зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання (ст. 243 ГК України);
- застосування індивідуального режиму ліцензування;
- примусова ліквідація (у разі скасування державної реєстрації, ліцензій, якщо вся діяльність господарської організації ліцензується; визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом, якщо після погашення боргів у нього не залишилося майна, необхідного для продовження своєї попередньої діяльності).

Механізм застосування господарсько-організаційних санкцій залежить від їхнього різновиду:

- адміністративний порядок (за рішенням компетентних органів) передбачений щодо більшості санкцій, таких як, наприклад, тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень; призупинення дії та скасування ліцензії; застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпорتنних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; примусова реорганізація;
- судовий порядок — передбачається щодо скасування відомостей державної реєстрації та примусової ліквідації¹.

Адміністративно-майновими санкціями є передбачені законом заходи майнового впливу на порушника, що застосовуються компетентними державними органами (щодо конфіскації — судом) у передбачених законом випадках.

До таких санкцій належать:

- господарсько-адміністративний штраф;
- господарська конфіскація;
- безоплатне вилучення майна з метою його знищення;
- стягнення зборів (обов'язкових платежів) та ін².

¹ Вітнік О. М. Господарське право: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [О. М. Вітнік]. — [2-ге вид., змін. та допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — С. 399–400.

² Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар / О. І. Харитонова, Є. О. Харитонов, В. М. Коссака та ін.; За ред. О. І. Харитонової. — Х.: Одісеї, 2007. — С. 452.

Отже, з огляду на все вище викладене, зауважимо наступне. Згідно положень частини 1 ст. 216 ГК України учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором.

За ГК України господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника в сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Санкції у сфері господарювання можна класифікувати за різними критеріями. ГК України виділяє декілька видів таких санкцій, які різняться не тільки за правовою й економічною ознакою, але також за порядком і підставами застосування. Загалом, у сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції. Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції.

Питання до самоконтролю

1. Поняття, мета і функції господарсько-правової відповідальності.
2. Принципи, підстави та межі господарсько-правової відповідальності.
3. Досудовий порядок реалізації господарсько-правової відповідальності.
4. Строки реалізації господарсько-правової відповідальності.
5. Поняття та види господарсько-правових санкцій.
 - 5.1. Відшкодування збитків.
 - 5.2. Штрафні санкції.
 - 5.3. Оперативно-господарські санкції
 - 5.4. Адміністративно-господарські санкції.

Авторський колектив

Обушенко Олександр Миколайович, перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

Чижмарь Катерина Іванівна, директор Департаменту нотаріату, банкрутства та функціонування центрального засвідчувального органу Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, кандидат юридичних наук.

Журавльов Дмитро Володимирович, заступник директора департаменту—начальник управління нотаріату та фінансового моніторингу Департаменту нотаріату, банкрутства та функціонування центрального засвідчувального органу Міністерства юстиції України, кандидат юридичних наук, доцент.

Коваленко Андрій Васильович, начальник кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.

Саксонов Владислав Борисович, доцент кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

Межевська Лілія Володимирівна, старший викладач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Обушенко Наталія Миколаївна, викладач кафедри цивільно-правових дисциплін ННІ права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Мапукова Лариса Юрївна, викладач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Навчальне видання

Обушенко Олександр Миколайович
Чижмарь Катерина Іванівна
Журавльов Дмитро Володимирович
Коваленко Андрій Васильович
Саксонов Владислав Борисович
Межевська Лілія Володимирівна
Обушенко Наталія Миколаївна
Манукова Лариса Юріївна

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО (ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА)

Керівник видавничих проєктів Т. Ю. Бабенкова

Формат 60x84/16. Підписано до друку 26.02.2014.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Обл.-вид. арк. 17,69. Ум. друк. арк. 20,46.
Наклад 300 прим. Зам. № 02251.

Видавництво «Хай-Тек Прес»
Тел./факс (044) 424 03 56
e-mail: books@htpress.com.ua
www.htpress.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і книгорозповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 2688 від 15.11.2006 р.

Надруковано в друкарні ТОВ «Діса плюс».
Свід. суб. вид. справи ДК № 4047 від 15.04.11